

ONA TILI

UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABLARINING

5-SINFI UCHUN DARSLIK

To'la yangilangan 5-nashr

*O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi tomonidan
tavsiya etilgan*

G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
TOSHKENT – 2020

Respublika
Ta'lim Markazi

edurtm_uz

UO'K 811.512.133(075.3)

KBK 81.2 O'zb – 922

O–58

**N. MAHMUDOV, A. SOBIROV, SH. SATTOROV,
SH. TOSHMIRZAYEVA, D. MANNOPOVA**

Mas'ul muharrir:

Z. Xolmanova – filologiya fanlari doktori,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti professori

Taqrizchilar:

G. Xolmuratova – Respublika ta'lim markazi ona tili metodisti;

N. Ergasheva – Quva tumani 62-IDUMI oliy toifali o'qituvchisi, Xalq ta'limi a'lochisi;

G. Mirzayeva – Marhamat tumani 47-IDUM oliy toifali o'qituvchisi, Xalq ta'limi a'lochisi.

Aziz o'quvchilar!

Siz 1–4-sinflarda ona tili fanining dastlabki tushunchalari haqida ma'lumotlar oldingiz.

Yetuk matematik, biolog, shifokor, muhandis, diplomat yoki boshqa kasb egalari bo'lish uchun, birinchi galda, ona tili va adabiyotni mukammal bilish dardkor.

Sizlar 5-sinfda so'zlarning tovush qurilishi, to'g'ri yozilishi (imlo qoidalar), leksikologiya (so'z ilmi), lug'atshunoslik bo'limlari, tinish belgilarining ishlatilish o'rinlari haqida ma'lumotlar-ga ega bo'lasiz, ba'zi ish qog'ozlari bilan tanishasiz.

Bundan tashqari, matn bilan tanishasiz. Matnlarni tahlil qilish jarayonida lug'at bilan ishlaysiz va so'zlarning ma'nosiga, qo'llanishiga diqqatingizni qaratasiz.

Qadrli o'quvchilar!

Ona tilining sir-asrorlari haqidagi bilimingizni yanada oshirishga intiling!

Shartli belgilar:

– bilib oling;

– o'qing;

– yozing;

– gapiring;

– tinglang, fikrlang, o'ylang, mulohaza yuring;

– uyga vazifa.

**Respublika maqsadli kitob jamg'armasi mablag'lari hisobidan
ijara uchun chop etildi.**

UO'K 811.512.133(075.3)

KBK 81.2 O'zb – 922

ISBN 978-9943-6449-0-8

© G'afur G'ulom nomidagi
nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2020

1-dars. TILNING IJTIMOY AHAMIYATI

Topshiriq. Shoir To'ra Sulaymonning fikrlarini tinglang.

“Til – millatning ko'zgusi”, deydilar. Bu ko'zguni gard-g'uborlardan, chang-to'zonlardan soniya sayin tozalay borish har birimizning farzandlik, fuqarolik burchimizdir. Til o'zagimizning, o'zligimizning, o'ziga bekligimizning bosh belgisidir. “Til – millatning ruhi, deyiladi. Til yo'qolsa, millat ham tamom bo'ladi. Til yashasa, millat ham yashaydi”.

Munosabat bildiring.

1. Shoir “Til o'zagimizning, o'zligimizning, bekligimizning bosh belgisi” deganda nimalarni nazarda tutganligini tushuntirishga harakat qiling. 2. Tilni yo'qotmaslik uchun nima qilish kerak deb o'ylaysiz?

1-mashq. Alisher Navoiy aytgan hikmatli so'zni sharhlang.

Tilga e'tibor – elga e'tibor.

Munosabat bildiring.

Nima sababdan o'zbek tili yoki o'zbek adabiy tili deganda dastlab Alisher Navoiy nomini yodga olamiz?

2-mashq. Quyidagi fikrlarga qo'shilasizmi va nima uchun?

1. Til bilmasdan chet ellarga borgan odam qiyin vaziyatga tushib qoladi.
2. Til yo'qolsa, millat ham yo'qolib ketadi.
3. Inson o'z hayoti davomida ko'plab tillarni o'rgana olishi mumkin.

Til kishilar o'rtasidagi aloqa-aralashuv qurolidir. Shunga ko'ra u ijtimoiy hodisa sanaladi. Til vositasida fikrlaymiz va boshqalarga fikrimizni uzatamiz. Tilni xalq yaratadi va unga sayqal beradi.

Lug'at: ijtimoiy – inson va jamiyat hayotiga oid

3-mashq. Rasmdagi turli millat vakillarining ona tili qaysi til?

4-mashq. Til haqidagi maqollarni davom ettiring.

Taom lazzati
tuzida,...

Tilingda bo'l-
sa boling,...

Til bor, bol
keltirar,...

Tig' jarohati
bitar,...

5-mashq. Uyga vazifa. Til haqida maqol, she'r, rivoyatlar topib, yozib keling.

2-dars. O'ZBEK TILI – DAVLAT TILI

Assalomu alaykum, bolalar, mening ismim – *Komiljon*, yonimdagi sinfdoshimning ismi – *Donoxon*.

Salom, biz 5-sinfda o'qiyamiz. Yil davomida sizlar bilan birga bo'lamiz.

Topshiriq. Muhammad Yusufning “*Ona tilim*” she'ridan olingan parchani tinglang.

Sen bo'lmasang, nima bizga silliq she'rlar,
“Bu dunyoda tili yo'qda dil yo'q”, – derlar.
Bahoying-ku berib ketgan Alisherlar,
Yuragimning to'ridagi so'nmas gulim,
Ona tilim, kechir meni, ona tilim.

Munosabat bildiring.

“Tili yo‘qda dil yo‘q”, deganda nimani tushunasiz?

6-mashq. Matnni diqqat bilan o‘qing.

Ko‘pchilik o‘zbek tilini nega o‘rganganimga qiziqadi. Bundan bir necha yil avval tasodifan juda ajoyib qo‘shiq eshitib qoldim. Aniqlashtirib, uning o‘zbek tilida kuylanganini bildim. Shu tariqa dunyoda o‘zbek tili borligini bilib oldim va O‘zbekistonda qiziqib qoldim. Yaponiyada o‘zbek tilini o‘rgatadigan maxsus institutni topib, unda ta’lim oldim. 2016–2017-o‘quv yilida Toshkent davlat Sharqshunoslik institutida o‘qidim. O‘zbekistonda o‘tgan bir yilim menda juda katta taassurot qoldirdi. Bugunga qadar ushbu go‘zal va boy tilni o‘rganishda davom etmoqdaman. Eng katta orzum – o‘zbek tilidagi go‘zal qo‘shiqlarni yapon tiliga tarjima qilib, Yaponiya va O‘zbekistonning madaniy hamda turizm aloqalarini yanada kuchaytirish.

(Naita Rio, Yaponiya)

Munosabat bildiring.

1. Yapon sharqshunosining o‘zbek tilini o‘rganishiga nima sabab bo‘lgan?
2. Siz, yurt farzandi sifatida, o‘zbek tilini rivojlantirish uchun nimalar qilishni xohlaysiz?

Komiljon: – Nima uchun har bir millat o‘z ona tilining taqdiri uchun kurashadi?

Donoxon: – Davlat tilida ish yuritish deganda nimani tushunasiz?

1989-yilning 21-oktabr kuni o‘zbek tiliga Davlat tili maqomi berildi. Shu kundan boshlab jamiyatimizda ona tilimizning obro‘yi oshdi. Majlislar, ish yuritish hujjatlari, asosan, o‘zbek tilida olib boriladigan bo‘ldi.

Mustaqillik tufayli bu ish yanada jadallashdi. Milliy qadriyatlarimizni, tariximizni o‘rganish uchun keng yo‘l ochildi. O‘zbek tilining xalqaro nufuzini ko‘tarish bo‘yicha amaliy ishlar boshlandi.

Lug'at: nufuz – obro'-e'tibor, ta'sir

7-mashq. Qoida (nazariy matn)ga asoslanib savollarga javob qaytaring.

1. Davlat tilining mavqeyi deganda nimani tushunasiz?
2. Qachondan boshlab majlislar, ish yuritish (hujjatlar) o'zbek tilida olib borilmoqda?

8-mashq. O'zbek tilining nufuzini ko'tarish uchun yurtimizda olib borilayotgan ishlar haqida 3 ta ma'lumot yozing.

9-mashq. O'z ism-familiyangizni to'liq yozing. Ular O'zbekiston Respublikasi "Davlat tili haqida"gi Qonunining quyidagi bandiga to'g'ri keladimi?

15-modda. O'zbekiston Respublikasida yashovchi shaxslar, o'z millatidan qat'i nazar, o'z ismini, ota ismi va familiyasini milliy-tarixiy an'analarga muvofiq yozish huquqiga egadirlar.

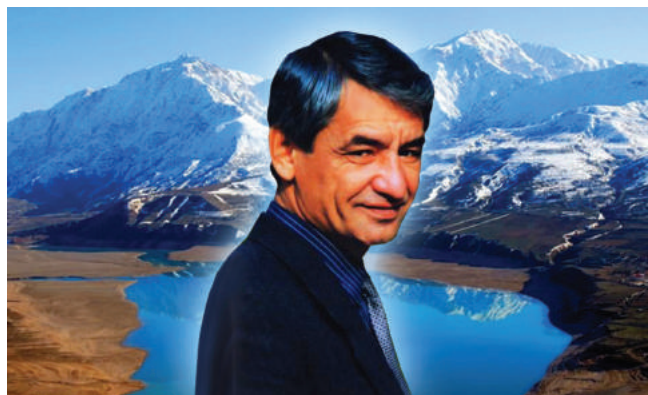
10-mashq. Uyga vazifa.

1. O'zbekiston Respublikasi "Davlat tili haqida"gi Qonunining quyidagi moddasiga diqqat qiling:

6-modda. Televideniye va radioeshittirishlari davlat tilida, shuningdek, boshqa tillarda olib boriladi.

Shu moddaga tayanib, "Bolajon" kanalidagi o'zingizga yoqqan o'nta ko'rsatuvning nomini yozing.

2. Muhammad Yusufning "Ona tilim" she'rini to'liq yodlang.

3-dars. MUSTAQIL SO'Z TURKUMLARINI TAKRORLASH. OT SO'Z TURKUMI

Topshiriq. Matnni o'qing. Shahobiddin Nasaviyning Jaloliddin Manguberdiga to'g'risida yozgan fikrlariga diqqat qiling.

Jaloliddin qorachadan kelgan, o'rta bo'yli, nutqi turkiy bo'lsa-da, forsiy tilda ham **so'zlar** edi. **Shijoatli**, sherlar ichra **sher** edi. **U** adolatni **sevardi**. Jaloliddin o'ta qat'iyatli, nihoyatda **irodali**, murakkab vaziyatlarda, taqdirning qaltis sinovlarida o'zini yo'qotib qo'ymaydigan, favqulodda **mard** va botir **sarkarda** edi.

Topshiriqni bajaring.

1. "Mardlar qo'riqlaydi Vatanni" mavzusida og'zaki matn tuzing.
2. Manguberdiga xos xususiyatlarni sanang.
3. Ajratilgan so'zlarning qaysi so'z turkumiga oid ekanligini aniqlang.

11-mashq. Rasmda tasvirlangan joyga diqqat qiling.

Rasmdagi tasvirga tayanib matn yarating. Yaratgan matningizdagi so'zlarni so'rog'iga qarab quyidagi jadvalga joylashtiring.

Kim?, Nima?, Qayer?	Qanday?, Qaysi?	Nima qilmoq?	Qancha?	Qachon?

12-mashq. Quyidagi savollarga javob yozing.

1. O'zbekiston Respublikasining maydoni necha kv. km?
2. O'zbekiston qaysi davlatlar bilan chegaradosh?

3. O'zbekistonda qachon a'zo bo'lib kirgan?
4. Mustaqil so'zlar deb qanday so'zlarga aytiladi?
5. Ot so'z turkumining belgilarini aytib bering.
6. *Istiqlol, ozodlik, erkinlik* degan so'zlarning sharhini yozing.

13-mashq. Bayroqlarning qaysi davlatlarga tegishli ekanligini topishga harakat qiling. 5 daqiqa ichida "Kim ko'p davlat nomini yozadi?" o'yinini o'tkazing.

14-mashq. Uyga vazifa.

Yer sharining qayerlariga borishni orzu qilasiz va nima uchun? Shu haqda hikoya tuzib keling.

4-dars. SIFAT SO'Z TURKUMINI TAKRORLASH

– Komil inson deganda kimlarni tushunasiz? Unga xos sifatlarni sanab bering.

15-mashq. Quyidagi savollarga javob qaytaring.

Oqillar suhbatidan xulosa chiqarish komillik sari yetaklaydi. Siz nima deysiz?

Alisher Navoiy kabi allomalarimizni nima uchun komil inson deb hisoblaymiz?

Komil inson yaxshi oilada tarbiya topadi. Shu fikrga qo'shilasizmi?

Inson kamolotida badiiy asarlarni o'qish qanday o'rin tutadi?

Topshiriq. Hikmatli so'zlarni o'qing. Ularda ilgari surilgan fikrlarga diqqat qiling.

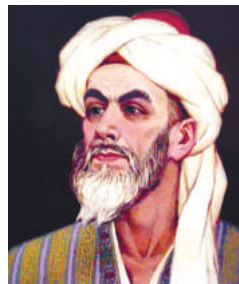
1. Aql yomonlikka qaratilsa, inson razil, makkor, aldamchi bo'lib qoladi. (*Abu Nasr Forobiy*)

2. Aql tarozisida tort tana har qanday bilim asossizdir. (*Abu Ali ibn Sino*)

3. Tabiat kimga aql-idrok, bilim bersa, u ezgu ishlar qilishga qo'l uradi. (*Yusuf Xos Hojib*)

4. Insonning eng sharaflari va buyuk darajasi uning aqlidir. (*Abdurauf Fitrat*)

16-mashq. Sifatlarni ma'nosiga qarab jadvalga joylang va ularga izoh bering.

Rostgo'y, yolg'onchi, halol, or-nomusli, ayyor, ishbilarmon, o'jar, nodon, o'qimishli, dangasa, hayoli, odobli, g'ururli, xalqparvar, kamtar, janjalkash, kitobsevar, kaltafahm, adolatli, cho'rtkesar, betgachopar, uyquchi, besabr, andishasiz...

Ijbiy sifatlar	Salbiy sifatlar

17-mashq. Alisher Navoiyning o'gitlariga quloq tuting. Ulardagi ot va sifat turkumiga oid so'zlarni ajratib yozing.

Odobli inson barcha odamlarning yaxshisidir, barcha xalqlar uchun yoqimlidir. Odob kichik yoshlilarni kattalar duosiga sazovor qiladi. Yoshlar u duo barakasidan umrbod bahramand bo'ladilar. (*"Ibratli hikoyatlar"* dan)

18-mashq. Uyga vazifa. "Navoiy o'gitlariga amal qilaman" mavzusida matn tuzing va unda sifatlardan foydalaning.

– Onangiz non olib kelishga yuborganda hisob-kitob uchun qanday so'zlardan foydalanasiz? Bu so'zlarning hayotdagi o'rnini haqida fikringizni ayting.

Topshiriq. Said Ahmadning “*Haykal*” hikoyasidan olingan parchani o'qing. Ajratilgan so'zlarga diqqat qiling.

Buxoro ko'chalarida xayolchan kezarkanman, **bir to'da** sayyohlar boshi bulutga chulg'angan minoraga qarab turishganini ko'rdim. **Ular-ga** bir kishi minora tarixini tushuntiryapti. Quloq soldim.

– **Yetti yuz yil** bo'lgan bu minoraning qurilganiga.

Sayyohlar hayrat bilan yoqalarini ushlashdi. Buxoro ko'chalarida kezarkanman, juda ko'p xotiralar xayolimdan o'tadi. Asrlar qa'rida qolib ketgan jang-u jadallarni ko'rgandek, qilich-qalqonlarning jara-ngini eshitgandek bo'laman. **Bularning** barini tarix shamollari uchirib ketdi. Ammo ko'hna devorda qolgan **besht barmoq** izi hali ham ko'ri-nib turibdi. Bu – **ming yillar** qa'rida yo'q bo'lib ketgan odam qo'lining izi. **Shu** azamat binoga g'isht tergan me'mor qo'lining izi. Odam qo'li-gina odamga abadiy haykal qo'yishiga **ana o'shanda** ishonganman.

(Said Ahmad)

Topshiriqni bajaring.

1. Siz yashayotgan joyda qanday tarixiy obidalar bor? Ularning barpo bo'lganiga qancha vaqt bo'lgan?
2. O'zbekistondagi tarixiy obidalarni sanang. Ularni ifodalashda qaysi so'z turkumidan foydalanyapsiz?

19-mashq. Matematikaga qiziqasizmi? Raqamlar jozibasiga e'tibor bering-a! Hisob-kitobning ona tiliga qanday aloqador tomonlari bor?

$$123 \times 9 + 4 = 1111$$

$$1234 \times 9 + 5 = 11111$$

$12345 \times 9 + 6 = 11111$
 $123456 \times 9 + 7 = 1111111$
 $1234567 \times 9 + 8 = 11111111$
 $12345678 \times 9 + 9 = 111111111$
 $123456789 \times 9 + 10 = 1111111111$

20-mashq. Bolalar hayotidan olingan latifani tinglang. Son va olmoshlarni aniqlang.

G'azablangan ota do'konga telefon qildi: "Men o'g'limni ikki kilogramm olxo'ri olib kelishga yuborgan edim, u bo'lsa bir kilogramm olib kelibdi. Tarozilaring to'g'rimi o'zi?"

– Bizning tarozilarimiz to'ppa-to'g'ri. Siz o'z o'g'lingizni tortib ko'rdingizmi? ("*Zamonaviy xandalar*"dan)

21-mashq. Abdurahmon Akbarning "*Raqamli she'rlar*" to'plamiga kirgan "*Uchqunjonning toychog'i*" she'rini o'qing. Sonlar bilan bog'liq so'z o'yiniga e'tibor qilib, harfga aylantirib ko'chiring.

3qunjonning toychog'i
 Shamoldan 3qur.
 Orzu qilar bolalar
 Minmoqni 3 qur.

Kimdir tutar dov3cha,
 Kim suv – hov3lab.
 Kimdir toychoq yollarin
 Qo'yadi silab.

Mingan borki, zavqlanib
 Der: – Tulporjon, 3!
 Misdanman deb o'kinma,
 Osmonlarni q3!

22-mashq. Savollarga javob bering.

1. *ikki, uch, o'n, yigirma, o'ttiz besh, bir yuz olti* so'zlariga *-ta, -ov, -ovlon, -tacha, -lab, -tadan* qo'shimchalarini qo'shing. Mazkur qo'shimchalarning ba'zi sonlarga qo'shilmaslik sababini ayting.

2. Ota-onalaringiz, opa-singillaringiz va aka-ukalaringizning tug'ilgan yili va tug'ilgan kunini bilasizmi? Aytib bering.

23-mashq. Uyga vazifa. Oilangiz haqida ma'lumot yozib keling. Matnigizda son va olmoshlardan foydalaning.

6-dars. FE'L S O'QING UMINI TAKRORLASH

Topshiriq. Matnni o'qing. Maqsadga yetish uchun harakat qilish kerak ekanligiga e'tibor bering.

Keksa bir qayiqchi qayig'idagi eshkaklarning biriga *"Ishon"*, ikkinchisiga *"Harakat qil"* deb yozib qo'ygan ekan. Buning ma'nosini so'raganlarga u shunday deb javob berarkan:

– Daryodan suzib o'tish uchun har ikki eshkakka ehtiyoj bor. Harakatsiz ishonch, ishonchsiz harakat sizni olg'a yetaklamaydi. Daryoni bitta eshkak bilan suzib o'tib bo'lmaganidek, hayot yo'llariga ham ularning bittasi bilan chiqib bo'lmaydi, har ikkisiga tayanish kerak. (*"Donolar bisoti"*dan)

24-mashq. Savollarga javob bering.

– Shamol esayotgan paytida daraxtlarning shoxlari, barglari harakatlanayotgani yaqqol ko'rinadi. Havo sokin paytida ham daraxtlar harakatda bo'ladimi? Bu qaysi so'zlar yordamida ifodalanadi?

– Odamlarning harakat va holati qanday so'zlar bilan ifodalanadi? "Harakatda – barakat" degan iborani qanday sharhlaysiz?

25-mashq. Berilgan hikmatlardan fe'llarni aniqlang, gaplarni daftaringizga yozing.

1. Biz o'z hayotimiz davomida nimaga ishonsak va nima-ni kutsak, o'shanga erishamiz. 2. Hayot go'zalligiga ishonsangiz, hayotingiz go'zallashadi. 3. Siz o'zingizga ishonsangiz, har qanday qiyinchiliklardan chiqish yo'lini topasiz. 4. Kasallikdan qo'rqsangiz, bemor bo'lasiz. 5. Omadga ishonsangiz, uni yaratasiz. (*"Hikoyalar sarasi"*dan)

26-mashq. Rasmlar asosida harakat va holat haqida fikr bildiring. Harakatni ifodalovchi so'zlarga misollar keltiring. Siz o'z nutqingizda ularning qaysilaridan ko'proq foydalanasiz?

27-mashq. Alisher Navoiyning quyidagi hikmatli so'zini tinglang. Unda qo'llangan fe'llarga izoh bering.

Umrni zoye etma, mehnat qil,
Mehnatni saodatning kaliti bil!

28-mashq. Uyga vazifa. Matnni o'qib, "Suv – hayot manbayi" mavzusi-da hikoya tuzing.

Tabiat boyliklari ichida suv alohida ahamiyatga ega bo'lib, u tiriklik manbayidir. Xalqimizda "Ummon oldida tursang ham, bir tomchi suvni isrof qilma!" degan naql bor. Ushbu naqlga amal qilib, suvni tejash, uni isrof qilmaslik haqida ko'p gapiramiz. Lekin suvni ehtiyojdan tashqari ishlatish, huda-behuda oqizib qo'yish holatlari hamon uchramoqda...

O'tmishda ota-bobolarimiz ariq va anhorlardagi oqar suvni iste'mol qilishgan, chunki o'zanlardan ichishga yaroqli top-toza suv oqar edi. Hozirgi kunda esa ba'zilarimiz xonadon chiqindilarini, axlatlarni to'g'ridan to'g'ri oqar suvlarga ag'daramiz. O'z-o'zidan ma'lumki, bunday ariqlardagi suv nihoyatda ifloslangan va unda kasallik tarqatuvchi mikroblar mavjud bo'ladi. (F.Sayfullayev)

7-dars. TILSHUNOSLIK VA UNING BO'LIMLARI. FONETIKA

Topshiriq. Matnni tinglang. Berilgan hikoyatdagi asosiy fikrni to'g'ri talaffuz me'yorlariga amal qilgan holda so'zlab bering.

Bir donishmanddan shogirdlari:

– Nima qilsak, tinch va rohatda umr kechiramiz? – deb so'radilar.

Donishmand:

– Hech qayerda hech kimga biror so'z so'zlamang, sukut eting, – deb javob berdi.

Shunda shogirdlari:

– Axir, doim sukut etib yuraveramizmi, bu mumkinmi? Boshqacha yo'l ko'rsating! – dedilar.

Donishmand maslahat berdi:

– Sukut eta olmasangiz, so'zlang, lekin qisqa va ma'no-li so'zlang, og'zingizdan sira nojo'ya so'z chiqmasin. Yomon so'z tinglovchining dilini xira qiladi, bundan saqlaning.

Bayt:

Yaxshi so'zdan ko'rasan mehr-u vafo,

Nomunosib so'zlasang, yetkay jafo.

Ha, til bo'lsa ham, bo'lmasa ham, boshga balo. Shuning uchun donishmandlar so'zni doriga o'xshatib: "Ortiqchasi zarar keltiradi", deydilar. ("*Qisqa hikoyalar*"dan)

Munosabat bildiring.

1. Donishmandning fikriga nima deysiz?
2. Sizningcha, so'zni yana nimalarga o'xshatish mumkin?

Til o'z ichki tuzilishiga ega. Tilning ana shu ichki tuzilishidan qaysi birini o'rganishga ko'ra tilshunoslik fani ham bir necha bo'limlarga bo'linadi. Tilning tovush tuzilishi *fonetika* bo'limida, harflar tizimi esa *grafika* bo'limida o'rganiladi.

So'zlarni to'g'ri yozish qoidalari bilan *orfografiya (imlo)*da, to'g'ri talaffuz qoidalari bilan esa *orfoepiya* bo'limida tanishiladi. So'z va uning ma'nolarini *leksikologiya* bo'limi, so'z turkumlarini *morfologiya* bo'limi o'rganadi.

Gap va gapda so'zlarning bog'lanishi bilan *sintaksis* bo'limida tanishasiz. Sintaksis bo'limi bilan uzviy bog'liq bo'lim *punktuatsiyadir*. Unda tinish belgilarining vazifalari o'rganiladi.

Shunday qilib, tilshunoslik *fonetika, grafika, orfografiya, orfoepiya, leksikologiya, morfologiya, sintaksis va punktuatsiya* bo'limlarining uzviy bog'liqligidan iboratdir.

29-mashq. “*Tarbiya kitobi*”dan olingan Muhammad Zehniyning hikmati bilan tanishing, nuqtalar o'rniga zarur harflarni qo'yib, ko'chiring.

Bolala... o'z otalari...an ...eros qi...ib ola...igan uch a...zal na...sa bor, bular: ...ushmuomalalik, odo..., s...doqat.

30-mashq. Quyidagi so'zlarni to'g'ri talaffuz qilib o'qing. Ma'nosidagi farqqa e'tibor bering va ular ishtirokida gaplar tuzing.

Yondash-yondosh, uyim-uyum, tasir-ta'sir, mard-mart, qiyamat-qimmat, kaft-kift.

Namuna: Mard maydonda bilinadi. 21-mart – mening tug'ilgan kunim.

Og'zaki nutqning tovush tizimini o'rganadigan tilshunoslik bo'limi *fonetikadir*. Nutq tovushlari, tabiatdagi boshqa tovushlardan farqli ravishda, muloqot uchun xizmat qiladi.

31-mashq. Gaplardagi nuqtalar o'rniga qavs ichidagi so'zlardan mosini qo'yib ko'chiring. Nega aynan shu so'zni tanlaganingizni izohlang.

Chumchuqdek kechikina, kulrang... (sayroqi, o'ynoqi, vaysaqi) qush bulbul deb ataladi. ... (Ko'hna, Eski, Qadimgi) turkiy tilimizda sandulach ham ... (gapiriladi, aytiladi, deyiladi). Bulbulning... (nolasi, sadosi, xirgoyisi)ni sevib tinglashadi. Kuylari qalbda allaqanday... (dahshatli, yoqimli, tantanavor) hislarni uyg'otadi.

32-mashq. Uyga vazifa. “Ish bilganga bir tanga, gap bilganga ming tanga” degan fikrga qo'shilasizmi? Munosabatingizni 10–12 ta gap orqali yozma bayon qiling.

8-dars. MATN VA LUG'AT USTIDA ISHLASH

Topshiriq. Matnni tinglang.

Odamiylik

XII asrda yashagan Shayx Azizuddin Nasafiyning “Komil inson” kitobida quyidagilarni o'qiyimiz: “Odamiylik alomati to'rt sifatdir, ya'ni: yaxshi so'z, yaxshi ish, yaxshi xulq va ma'rifat. Kimda ushbu to'rt sifat bo'lsa – odamiydir, ammo kimdagi bu sifatlar bo'lmasa, u odamiylardan emas. Kimki ushbu to'rt sifatni kamolga yetkazgan bo'lsa, komil insondir”.

Lug'at: odamiylik – odamga, chin insonga xos xislatlar

Sizningcha, bu sifatlar nimalardan iborat?
Matnning davomini o'qing va o'z fikringizni muallif fikri bilan solishtiring.

Yaxshi so'z – odamiylikning tamal toshi, tarbiyalanganlikning asl mevasi, insonning ziynati. Darhaqiqat, odamning odamga, elning elga nisbatan ezgu muomalasigina bu dunyoning davomiyligini ta'minlaydi va madaniyatini belgilaydi.

Yaxshi ish – odamiylikning ikkinchi mezon. Dunyoda ezgu maqsad va ezgu ish abadiy qoladi.

Yaxshi xulq – odar uchinchi alomati. Yaxshilik yo'lini tutganlar yaxshi xulq sohibi ham bo'ladilar.

Ma'rifat – odamiylikning to'rtinchi belgisi.

Zero, har bir musulimga “Beshikdan to qabrgacha ilm izlash” joizdir. (“*Odamiy ersang...*” kitobidan)

Lug'at: **ma'rifat** – bilim, fan; ma'lumot; tanishish
mezon – o'lchov
tamal toshi – poydevor

Topshiriqni bajaring.

1. Odamiylikning to'rt mezonini sanang va sharhlang.
2. Matndagi asosiy fikrni adabiy til me'yorlariga rioya qilgan holda uch jumlada ifodalang.

33-mashq. Nuqtalar o'rniga kerakli tovushni qo'yib, Konfutsiyning hikmatlarini o'qing. So'zlarni talaffuz qilganingizda qanday holni kuzatganingizni bayon qiling.

Shogird:

– Odamgarchilik...a qanday erishish mumk...n? – deb so'radi.

Muallim javo... berdi:

– ...z ishini oliy darajada bajarish uch...n hunarman... avval asbo...larni sozlaydi. Yaxshi niyatli va yuksak insoniy fazilatga ega kishilar o'z man...aati evaziga odamlarga ziyon keltirishni xo...lamaydilar. Ulardan ibrat ol va ya...shilar bilan do'stlash.
(“*Hikoyalar sarasi*” dan)

34-mashq. Odamiylik, yaxshilik haqidagi maqol yoki hikmatli so'zlardan 3 ta yozing. Lablarimiz ishtirokida hosil bo'lgan tovushlarning talaffuziga diqqat qiling, tagiga chizing.

Namuna:

Odamiy ersang, demagil odamiy,
Onikim yo'q xalq g'amidin g'ami. (*Alisher Navoiy*)

35-mashq. *Uyga vazifa.* **Uzattiylilik** sifati kuchli bo'lgan ertak qahramonlarini tasvirlab 10 ta gap yozing. Jarangli undoshlarning talaffuzda jarangsizlanishi kuzatiladigan so'zlarni ajratib, tagiga chizing.

9–10-darslar. NAZORAT ISHI VA UNING TAHLILI

11-dars. NUTQ TOVUSHLARI VA HARF

Topshiriq. Feruza va Abrorning kuz fasli haqidagi hikoya-nutqlarini tinglang. Ularning faslga bo'lgan munosabatlarini taqqoslang.

Feruza: – Ona tabiatning to'rt faslga mos harir ko'ylagi bor. Ular bir-biriga aslo o'xshamaydi. Har biri o'zgacha, bejirim va o'ziga xos. Go'zalligi, zeb-u ziynati ham bir-biridan farq qiladi. Liboslarning nomi: *bahor, yoz, kuz, qish*. Ona tabiat barcha liboslarini o'z vaqtida almashtiradi.

Ko'ylaklari orasida oltin tusda tovlanuvchisi bahri dilingizni ochadi. U turli noz-ne'matlardan iborat mo'l-ko'lchilik matosidan tikilgan.

Abror: – Kechalar salqinlashadi. Kun unchalik issiq emas. Ertalab yomg'ir yog'adi, atrofda uning hidi. To'g'ri, kattalar va bolalar issiqdan charchashgan. Biroq hech kim sovuq yoki yomg'irni xohlamaydi. Quyosh kuchsiz nur socha boshlaydi. Ba'zilar kuz kunlarida uyida ayiq kabi uxlashni istaydi.

Tabiat xuddi oqsoqol, qariyadek egilib qolganga o'xshaydi. Kuzning "kulrang kundalig"i hammaga har xil ta'sir qiladi.

Ammo shunisi borki, bu faslda kamalakning barcha ranglaridagi, turli shakllardagi turfa yaproqlarni ko'rish mumkin. Faqat shugina odamga yoqadi. (*"Gulxan" jurnalidan*)

Munosabat bildiring.

1. Feruzaning zavqlanib gapirishiga sabab nima? Unga kuz nimasi bilan yoqadi?
2. Aborning nutqidagi "kulrang kundalik" nimaga ishora qilyapti? Bu faslning Abrorga yoqqan va yoqmagan taraflarini ayting.
3. Sizga kuz yoqadimi? Nega?

36-mashq. Tengdoshlaringizning fikrlaridan foydalanib, siz ham kuz haqida o'zingizga xos o'xshatishlar toping, daftaringizga yozing.

Namuna: 1. Kuz – bahorda ekilgan ekinlarni yig'ishtirish fasli. 2. Kuzda ba'zi qushlar issiq o'lkalarga uchib ketadi.

37-mashq. Berilgan topishmoqli matnni o'qing. Keltirilgan ta'rif asosida katakchalar ichiga yashiringan kuz ne'mati nomini aniqlang.

Poliz ekini, kattaligi odam boshidek keladi, mevasi qat-qat yaproqlardan iborat. Uning shirasi yo qaynatmasini kunjut yog'i bilan qo'shib, tomoq chayilsa, og'riqqa foyda bo'ladi.

1	2	3	4	5
---	---	---	---	---

38-mashq. Nuqtalar o'rniga kerakli harfni qo'yib, matnni ko'chiring. So'zlarni talaffuz qilganingizda qanday holni kuzatdingiz.

Kuzda ona tabiat bor sa...ovatini insonlarga to'ki... soladi. Bir-biridan shirin meva va sabz...votlardan to'yib iste'mol qilgan kishi qish bo'yi kasalga chali..maydi. Ayni...sa, yurtimizda kuz o'zgacha fayzli bo'ladi. Hamma yo...da to'kin-sochinlik. Shunday yurt...a yashayot...animizdan fa...rlansak arziydi. (*"Gulxan" jurnalidan*)

39-mashq. So'zlarni to'g'ri talaffuz qilib o'qing. Ma'nosidagi farqqa diqqat qiling va ular ishtirokida gaplar tuzing.

Artish – tozalash
Ato – in'om, sovg'a
Shoh – podsho
Bog' – mevali bog'

Archish – po'stlog'idan ajratish
Ota – farzandli er kishi
Shox – daraxt shoxi
Boq – qara, o'stir

40-mashq. Uyga vazifa. Saxiy kuz haqida 10 ta gapdan iborat ertak to'qing.

12-dars. MATN VA LUG'AT USTIDA ISHLASH

Topshiriq. Matnni o'qing, savollarga javob bering.

Ertalab Dilshod ayvonchada bobosi bilan nonushta qilib o'tirgandi. Shu payt ochiq turgan derazadan ikkita qaldirg'och uchib kirdi-da, tepalarida charx urib aylana boshladi.

– Vooy, qaldirg'och, – dedi Dilshod ularni ko'r-satib.

– Qaldirg'och – baxt timsoli. U kir-gan xonadonda hamisha tinchlik, xotir-jamlik bo'ladi, – tushuntirdi bobosi.

– Janjal ham bo'lmaydimi, bobo?

– Bo'lmaydi, bo'talog'im, nega so'rayapsan?

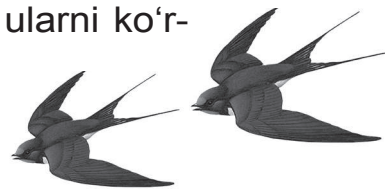
– Haa, endi bildim.

– Nimani, qo'zichog'im?

– Demak, Qobil akaning uyida har kuni janjal bo'lishi qal-dirg'och yo'qligidan ekan-da!

Bobo nevarasining yelkasiga ohista qoqib, kulib qo'ya qoldi.

Ertasiga qarashsa, Qobil akaning eshigiga kimdir kattakon qog'oz yopishtirib ketibdi. Unda uchib ketayotgan bir juft qal-dirg'och surati tasvirlangan edi. Surat ostiga esa "Qaldir-g'och – xotirjamlik timsoli" deb yozilgandi. Hamma hayron! Bu kimning ishi ekanligini esa faqat ikki kishigina bilardi, xolos.
(A. Xudoyberganov)

Muhosaba bildiring.

1. Qaldirg'ochlar qanday xonadonlarga in qurishadi?
2. Siz ham Dilshod qilgan ishni qila olasizmi?
3. Nima deb o'ylaysiz: surat osilgach, janjalkash xonadonda o'zgarish bo'larmikan?

41-mashq. Matnga tayanib, nuqtalar o'rniga kerakli so'zlarni qo'yib ko'chiring.

Qaldirg'och – ... timsoli.

42-mashq. Rasm asosida “Qushlar – bizning do'stimiz” mavzusida matn tuzing. Unda qushlar nomini qayd etib, tabiat va odamlarga keltiradigan nafi haqida o'z fikringizni yozing.

43-mashq. Qush nomlarini ko'chiring. Talaffuz paytida ba'zi tovushlarning harflardan farqlanayotganiga diqqat qiling. Zavq beruvchi qushlar nomi tagiga chizing.

Zag'izg'on, kalxat, tovus, sassiqpopishak, bulbul, sa'va, qar-g'a, chumchuq, to'ti, tuyaqush, bedana, boyo'g'li.

44-mashq. Uyga vazifa. Internet sahifalaridan qushlar haqida 5 ta qiziqarli ma'lumot topib, yozib keling.

13-dars. UNLI TOVUSHLAR

Topshiriq. Dialogni o'qing. Internet va uning imkoniyatlari haqida yana qanday qo'shimcha ma'lumotlar bilasiz?

- Donoxon, internet nimaligini bilasizmi?
- Bilishimcha, Komiljon, bu – kompyuter tarmoqlari majmuyi. Bu so'z inglizcha “tarmoq aro” degan ma'noni bildiradi.
- Uning qanday imkoniyatlari bor?

– Axborotni o'qish, qatish, ma'lumotni nomiga qarab tezda topish, ma'lumot nusxasini ko'chirib olish.

Bundan tashqari, xat almashish, muzokara va muloqot olib borish imkoniyati ham mavjud.

– Ha, Donoxon, butun dunyo axborot tizimi internetda o'rgimchak to'ri kabi bir-biriga bog'langan.

Munosabat bildiring.

1. Aziz o'quvchi, shu imkoniyatlardan foydalanganmisiz?
2. Internetning yana qanday imkoniyatlari bor deb o'ylaysiz?

45-mashq. Matnni o'qing. Ajratilgan so'zlar imlosiga diqqat qiling.

XXI asr yoshlar hayotiga sezilarli o'zgarishlar olib keldi. O'tgan asr bolalari maktab, turli to'garaklar va **sport** markazlariga chopgan hamda vaqtini shu kabi mashg'ulotlar bilan mazmunli o'tkazgan bo'lsa, bugungi yoshlarning qiziqishi boshqacha.

Bugungi hayotni internetsiz tasavvur qilish qiyin. Shubhasiz, internet – davrimizning eng buyuk ixtirolaridan biri. Katta-kichik har kim uning xizmatlaridan foydalanishi mumkin. Biroq yoshlar undan to'g'ri foydalanyaptimi? Hozir to'rt-besh **yashar** bola ham kompyuterdan **bemalol** foydalanishi, ertadan kechgacha **“avtopoyga”** o'ynashi yoki **“jangari film** ishtirokchisi”ga aylanishi **mumkin**. Bir qarashda buning **yomon** joyi **yo'qdek**. Bolaning uquvi kuchayadi, ko'proq axborot oladi. Ammo bu narsa odat tusiga kirsa, noxush oqibatlarga olib kelishi hech gap emas. Hamma gap internetdan qanday foydalanishda!

(H.Hamdammov)

46-mashq. Savollarga javob bering.

1. Sizni internetdagi qanday ma'lumotlar qiziqtiradi?
2. Ertalabdan kechgacha kompyuter yonida o'tirib, jangari filmlar tomosha qilishni yoqtirasizmi? Buning nimasi sizga yoqadi?
3. Uy vazifasi uchun internet ma'lumotlaridan axborot izlashni bilasizmi?

47-mashq. Matnni o'qing. Savollarga javob bering.

Internetdagi "Gugl" ("Google") tizimi haqida bilasizmi? Bu qidiruv tizimi 101dan ortiq tillarda so'rovlarni qayta ishlaydi va 132 mingdan ortiq kompyuterdan iborat. Uning imkoniyati juda katta. Bu tizim kuniga bir milliarddan ortiq qidiruvni amalga oshiradi. Siz ham uning imkoniyatlaridan foydalanganmisiz? Jumladan, qanday qidiruvlarni amalga oshirgansiz?

48-mashq. Quyidagi so'zlarni ko'chiring. So'zlardagi tovushlarning talaffuzi va yozilishiga e'tibor bering: *tanovul, kulgi, uyqu, ustomon, maza, uchala, xohish, xushhol, shoxobcha, qutulmoq, hamfikir.*

Tovushlar o'pkadan chiqayotgan havoning og'iz bo'shlig'ida to'siqqa uchrashi yoki uchramasligiga ko'ra ikki xil bo'ladi: *unli tovushlar va undosh tovushlar.*

O'pkadan chiqayotgan havo og'iz bo'shlig'ida hech qanday to'siqqa uchramasa, *unli tovushlar* hosil bo'ladi. Tilimizda oltita unli tovush bor: *a, o, e, o', u, i.*

49-mashq. Maqollarni ko'chiring, bilinar-bilinmas talaffuz qilinayotgan unlilarga diqqat qiling. Har bir maqolni og'zaki sharhlang.

1. Yoshlikda bilgani – toshga yozgani, Qarilikda bilgani – muzga yozgani. 2. Bilmaslik ayb emas, bilishga tirishmaslik – ayb. 3. Dehqon bo'lsang, shudgor qil, olim bo'lsang, takror qil. 4. Bilimli kishi o'zar, bilimsiz kishi to'zar. 5. Ilm-u hikmat suvni yondirar. ("O'zbek xalq maqollari")

50-mashq. Boshqotirman yeching. Katakchalar ichiga beshta harfdan iborat so'z joylashgan. So'zning to'liq shakli – *oldi-sotdi bo'ladi-gan joy*, degan ma'noni anglatadi. Boshidan birinchi harf olib tashlansa, *yurak yaralangani holati*, 2 ta harf olinsa, *qattiq sog'inch*, 3 ta harf olib tashlansa, *nomus, uyat* ma'nolarini bildiradi. Bu qaysi so'z?

--	--	--	--	--

51-mashq. Uyga vazifa: "Internetning foydalari" mavzusida 10–12 ta gapdan iborat matn yozing.

Topshiriq. Matnni diqqat bilan tinglang.

Vaqt qanday belgilanishini bilasizmi? Yerning **quyoshga** nisbatan harakati vaqtni o'lchashda asosiy rol o'ynaydi. Ona sayyoramizning bir qismi quyosh nurlaridan bahramand bo'lganida, boshqa qismi qorong'ilik ichida bo'ladi. Shu sababli yer yuzining turli nuqtalaridagi soatlar har xil vaqtni ko'rsatadi.

Toshkentdagi tarixiy-me'moriy **yodgorlik** – kurant Ikkinchi jahon urushida qozonilgan g'alaba sharafiga 1947-yil **shahar markazida** Usta Shirin ishtirokida qurilgan.

1966-yildagi zilzila natijasida soat buzilgan va zudlik bilan ta'mirlanib, ishga tushirilgan. **Toshkent** kuranti shahar me'moriy ansamblining Markaziy **xiyobonida** joylashgan.

(*"Biz bilgan va bilmagan dunyo"* kitobidan)

Lug'at: ansambl – o'zaro mos va uyg'un qismlarning birikuvidan iborat bino va inshootlar majmuyi; **kurant** – minoraga o'rnatilgan soat

Topshiriqni bajaring.

1. Matnga sarlavha qo'ying.
2. Toshkent kuranti Toshkentning ramzi hisoblanadi. Shaharning boshqa ramzlarini sanang.
3. Ajratilgan so'zlardagi undosh tovushlar talaffuziga diqqat qiling.
O'pkadan chiqayotgan havo og'iz bo'shlig'ining qayerida to'siqqa uchrayotganiga e'tibor bering.

O'pkadan chiqayotgan havo og'iz bo'shlig'ining ma'lum bir joyida to'siqqa uchraydi va undan hosil bo'lgan tovush

undosh tovush hisoblanadi. Tilimizda quyidagi 24 ta undosh tovush bor: *b, d, f, g, h, j, dj, k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, y, z, g', sh, ch, ng*.

52-mashq. Berilgan she'riy parchani o'qing. Undagi undosh tovushlarga diqqat qiling.

Men o'ldayman kuningni
Va uxlagan vaqtingni,
Hisoblayver sen o'zing
Tashvishingni, baxtingni,
Chiq-chiq-chiq,
Chiq-chiq-chiq...

(Anvar Obidjon)

53-mashq. So'zlardagi nuqtalar o'rniga tegishli undosh tovushni qo'ying va gaplarni ko'chiring.

Noyo... jismlardan ishlangan antiqa soatlarni Triborg sha...archasida joylash...an soatlar uyida ko'rish mu...kin. Bu yerdagi "Labbaychi soatlar" vaqt...i ani... ko'rsatadi va yoqimli ovoz bilan odamlarni xushnu... etadi.

(*"Biz bilgan va bilmagan dunyo"* kitobidan)

54-mashq. Birinchi va uchinchi tovushi *p* bo'lgan so'zlardan iborat boshqotirmani toping.

1. *Avaylamoq* so'ziga ma'nodosh so'z.
2. Do'q urish.
3. Qush nomi.
4. Namangan viloyatidagi tuman.

1.	P		p						
2.	P		p						
3.	P		p						
4.	P		p						

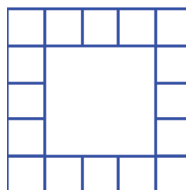
55-mashq. Vaqt qadri haqidagi maqollarni ko'chiring va sharhlang.

1. Vaqt ketdi – naqd ketdi. 2. Vaqt qush kabidir, uchib ketsa, tutolmayсан. 3. Ertangi ishga bugun reja tuz. 4. Bugungi ishni ertaga qo'yma.

56-mashq. *K* tovush *sh*lanib, *k* tovushida tugaydigan soʻzlar asosida tuzilgan boshqotirmanni yeching.

1. Zarur, darkor.
2. Teshik, oʻyiq joy.
3. Yovvoyi hayvon.
4. Tanlov, musobaqa.

57-mashq. *Uyga vazifa.* Uydagi kattalar bilan maslahatlashib, “*Vaqtning qadriga yeting*” mavzusida matn yarating.

15-dars. NUTQ AʼZOLARI

Topshiriq. Matnni diqqat bilan tinglang. Ajratilgan soʻzlarni talaffuz qilganingizda qaysi nutq aʼzolari qatnashayotganiga eʼtibor bering.

Oʻqituvchim, ustozim, yaqinsiz **yuragingma,**
Har soʻzingiz moʻtabar, qanotdir tilagingma.
Tunlar oʻtirib bedor, oʻylaysiz faqat bizni,
Quyoshdek qalbingiz bor, yoritar **ongimizni.**

(“*Tong yulduzi*” gazetasidan)

Munosabat bildiring.

Shoir ustoz qalbini quyoshga oʻxshatadi. Siz ustozlarni nima (kim)-larga qiyoslagan boʻlar edingiz?

58-mashq. Matnni koʻchiring. Qavs ichidagi soʻzlardan mosini tanlang va gapni oʻz shaxsiy mulohazangiz bilan davom ettiring.

Dunyoda shunday sharaflı kasb egalari borki, ular tufayli biz oqni qoradan, yaxshini yomondan ajratamiz. Kelajakda erishmoqchi boʻlgan orzu-umidlarimizga yetamiz. Odamlar bilan muomala qilishni, dasturxon atrofida oʻtirishni, koʻchada harakatlanish qoidalarini, umuman, hayotimiz uchun zarur

bo'lgan barcha saboqlar bilan olamiz. Ular ... (shifokor, muallim, muhandis) lardir ... (*"Kasblar olami"* jurnalidan)

Nutq tovushlarini hosil qilishda ishtirok etadigan inson a'zolariga *nutq a'zolari* deyiladi.

Nutq a'zolari:

1. O'pka. 2. Tog'aylar. 3. Un paychalari. 4. Bo'g'iz bo'shlig'i. 5. Og'iz bo'shlig'i. 6. Burun bo'shlig'i. 7. Til. 8. Lablar. 9. Tishlar.

Qaysi nutq a'zosi ishtirok etishiga ko'ra nutq tovushlari: *lab* (*b, p, m, v, f*), *til oldi* (*t, l, s, z, d, sh, ch, j, dj, n, r*), *til o'rta* (*y*), *til orqa* (*g, k, ng*), *chuqur til orqa* (*q, g', x*) *tovushlari* va *bo'g'iz* (*h*) *tovushi* singari guruhlariga bo'linadi.

59-mashq. 3 ta maqol yoki hikmat yozing. Ularda ishtirok etayotgan undosh tovushlarni aniqlang va ularga izoh bering.

Namuna: Tilingni avayla, omondir boshing.

So'zingni avayla, uzayar yoshing. (*Yusuf Xos Hojib*)

Til tovushi: *t, ng, n, d, r, sh, l, s, z, y.*

Lab tovushi: *v, m, b.*

60-mashq. Matndagi yo'l qo'yilgan xatolarni to'g'rilab, daftaringizga yozing. Qaysi a'zolarida hosil bo'lgan tovushlarda xatolikka yo'l qo'yildi?

Bir kuni Xadicha ko'chada ketayotip yetti yil avvalgi boxchadoshi Hilolani uchratip qoldi. Hilolaning bo'ylari ham ancha cho'zilgan. Ikki dugona o'tgan davrlarni eslaship, kelgusidagi orzu-rejalari haqida baxslaship qolishti. Xadicha kelajagda o'qituvchi bo'lishi haqida zavqlanip gapirdi. Hilola esa bu kaspning mashaqqatidan cho'chip fikr bildirdi. Xadicha ham o'zi orzu qilgan kasp – tarjimonlikni maqtadi. Xadicha boxchadoshini ranj itkisi kelmay, tarjimonning ham ustози bo'lishi, bu kasbning ulug'ligi haqida gapirdi.

Ikki dugonaning suhbatі anchagacha davom etdi.

(*Iroda Sobitova*)

61-mashq. Rasmdagi narsalar nomini yozing, undosh tovushlarni aniqlab, ularga izoh bering.

62-mashq. Uyga vazifa. “Mening sevimli ustozim” mavzusida 10–12 ta gapdan iborat matn yarating. Soʻzlardagi undosh tovushlarning hosil boʻlishida qaysi nutq aʼzolari faol ishtirok etayotganiga eʼtibor bering.

16-dars. MATN VA LUGʻAT USTIDA ISHLASH

Topshiriq. Matnni diqqat bilan tinglang.

Tabiat va biz

Bugungi kunda tabiat insonning yordami va gʻamxoʻrligiga muhtoj ekanini barchamiz yaxshi bilamiz. Buning boisi – tabiatga gʻayriinsoniy munosabat. Uzoq yillar davomida ishlab chiqarish munosabatlarining notoʻgʻri tashkil etilgani tufayli koʻplab ekologik muammolar vujudga keldi.

Ekologik muammolar tabiat qonuniyatlariga koʻr-koʻrona aralashish oqibatida kelib chiqadi. Masalan, yirik zavod, fabrikalardan turli zararli gazlarning chiqishi natijasida atmosferadagi ozon qatlami yemiriladi, hosil boʻlgan tuynuk hozirgi paytda butun insoniyatni tashvishga solmoqda. Buning natijasida quyoshdan keladigan turli zararli nurlar yemirilgan ozon qatlamining tuynugi orqali tozalanmay, toʻgʻridan toʻgʻri yerga tushmoqda.

Bilasizki, ona yurtimiz – dunyoda tengsiz goʻzal makonlardan biri. Purviqor togʻlari, daryo va koʻllari, musaffo osmoni, yam-yashil dalalari, bir soʻz bilan aytganda, butun tabiati har

qanday insonni maftun qilishni asrab-avaylash, kelajak avlodga bus-butun yetkazish siz va bizning qo'limizda.

(*"Tabiatni asrash o'z qo'limizda"* risolasidan)

Munosabat bildiring.

1. Siz qanday ekologik muammolarni bilasiz?
2. Ular qanday kelib chiqadi, deb o'ylaysiz?

63-mashq. Matn asosidagi lug'at bilan tanishing. Izohlariga e'tibor bering. Matndan shu so'zlar ishtirok etgan gaplarni ko'chiring.

Lug'at: *atmosfera* – Yerni va boshqa planetalarni o'rab turgan gazsimon qobiq; **ozon** – kislorodning bir ko'rinishi, o'ziga xos hidi bo'lgan gaz; **ozon qatlami** – atmosferadagi kislorodli qobiq; **ekologiya** – odam va tabiat munosabatini o'rganuvchi fan; **purviqor** – go'zallik va viqorga boy

64-mashq. Matndagi eng oxirgi xatboshini daftaringizga ko'chiring va o'z fikringiz bilan davom ettiring. Fikringizni tabiatni asrashning 3-4 yo'lini ko'rsatish bilan asoslang.

65-mashq. Uyga vazifa. "Ona tabiatni avlodlarga bus-butun yetkazaylik" mavzusida 10–12 ta gapdan iborat matn yarating.

17-dars. NAZORAT ISHI VA UNING TAHLILI

18-dars. NUTQ TOVUSHLARINING AYTILISHI VA YOZILISHI

Topshiriq. Matnni o'qing.

Inson – dunyodagi eng oliy zot. Yakka o'zi jamiyatdan ajralgan holda yashay olmaydi. Xalqimiz hamisha yoshlarga jamiyat bilan, ko'pchilik bilan birga bo'lish kerakligini uqtiradi. Jamoaning kuch-qudrati esa hammaga ma'lum. Jamoa-

dan ajrash, yakka-y... shash yomon oqibatlariga olib borishi mumkin.

“Bir tayoqni **sindirib** bo‘ladi, o‘n tayoqni bukib ham bo‘lmaydi”, “**Bir** kishi – bir, ikki kishi – sher”, “Sher – bilagi bilan, el birligi bilan kuchli”, “Birikkan kuch – kuch, birikmagan kuch puch” kabi **maqollarda** xalqning ko‘p yillik tajribasi, **hayotiy** xulosalari o‘z aksini **topgan**. (“Yoshlar ovozi” gazetasidan)

Topshiriqni bajaring.

1. Jamoaning kuch-qudrati haqida uch jumlada fikr bayon qiling.
2. Matnga har xil sarlavha tanlang.
3. So‘nggi xatboshidagi maqollar qatorini sharhlang.
4. Ajratilgan so‘zlarni daftaringizga ko‘chiring, aytilishi va yozilishiga diqqat qiling.

66-mashq. Quyidagi so‘zlardan foydalanib, “Bizning qudratimiz birligimizdadir” mavzusida og‘zaki matn tuzing. So‘zlardagi tovushlarining talaffuziga va eshitilishiga diqqat qiling.

So‘zlar: dunyo, yer shari, baynalmilal, bolalar, baxt, do‘stlik, yovuzlik, kulfat, urush, ilm, oq, qora, sariq, rang, kurashmoq, yengmoq, harakat.

67-mashq. Uchta guruhga bo‘lining. Rasm asosida 1-guruh “Barchamizning tilagimiz bita – tinchlik”; 2-guruh “Dunyo tinchligi bolalar kulgisida aks etadi”; 3-guruh “Kurrayi zamin barchamizniki” mavzularida matn tuzing.

68-mashq. Maqollarni ko‘chiring. Aytilishi va yozilishi farqli so‘zlarning tagiga chizing. Ulardagi g‘oya to‘g‘risida fikrlashing.

1. Ayrlimgin elingdan, Quvvat ketar belingdan.
2. Elga qo‘shilsang, er bo‘lasan, Eldan ajralsang, yer bo‘lasan.
3. Ikki qo‘l qilganini bir qo‘l qilolmas.
4. Birlashgan qo‘lda unum bo‘lar.
5. Bir kishi ming kishi uchun, ming kishi bir kishi uchun.

69-mashq. Uyga vazifa. *ra birdamlik haqida o'zbek shoir-lari ijodidan namunalar yozing. Talaffuzi va yozilishida farq qiluvchi so'zlarning tagiga chizing.*

19-dars. NUTQ TOVUSHLARINING MA'NO FARQLASH VAZIFASI

Topshiriq. Matnni diqqat bilan tinglang.

Bizning zamonda bir qishloq bo'lgan ekan. Qishloq odamlari mehnatkash va **ahil** ekanlar. Kunlarning birida bu qishloqqa bir ixtirochi yigit o'zi yasagan robotni olib kelibdi va qishloq **ahlini** kashfiyoti bilan tanishtiribdi.

Bu robot juda kuchli va mehnatkash ekan. Tez orada u qishloqdagi og'ir ishlarni o'rganib olibdi. Robot dastyor **bola** bajaradigan barcha ishlarni: yer chopish, daraxt **o'tqazish**, hayvonlarga oriladigan anjom-**abzallarni** tashishni ham o'zi ud-dalar ekan. Odamlar bir haftada qiladigan qiyin, o'g'ir ishlarni robot bir kunda qilar ekan. Qishloqdagilar o'zlari ishlashdan ko'ra robotni ishlatishni **afzal** ko'ra boshlashibdi. Ixtirochi yigit esa yana o'nta shunday robot yasab, ularni sinovdan **o'tkaza** boshlabdi. Ammo odamlar bora-bora arzimagan ishlarni ham robotlarga buyuradigan bo'lishibdi. Ana shundan keyin muam-molar boshlanibdi: kuni bilan bekorchilikka o'rgangan odamlar yalqov, urishqoq bo'lib qolishibdi. Ahillik yo'qolganini ko'rgan qishloq oqsoqoli **baloning** oldini olish maqsadida odamlarga ham, ixtirochiga ham yoqadigan taklif aytibdi... (Sh. Sattorov)

Bu qiziq!

Robotni birinchi ixtiro qilgan shaxs musulmon olimi al-Jazariydir.

Robot bola ko'rinishida bo'lib, qomati tik, qo'lida ko'za to'la suv, bir qo'lida sochiq bo'lgan. Bosh kiyimi ustida qush turgan. Ibodat vaqti-da qush sayrar, bola esa xojasi oldiga borib, uning qo'lga ko'zadan ma'lum miqdorda suv quyari, so'ngra sochiq tutardi.

Topsiriqni bajaring.

1. Nima deb o'ylaysiz, qishloq oqsoqoli muammoni hal qilish uchun qanday taklif berishi mumkin? Bu haqda o'ylagan 3 ta yechimingizni yozing.

2. Robotlarning hayotimizga kirib kelishi, sizningcha, yaxshimi yoki yomon? Fikringizni asoslovchi 5 ta og'zaki dalil keltiring.

3. Matnda ajratilgan talaffuzdosh so'zlar ma'nosini farqlayotgan harflarni toping, ma'nosini o'qituvchingiz yordamida izohlang.

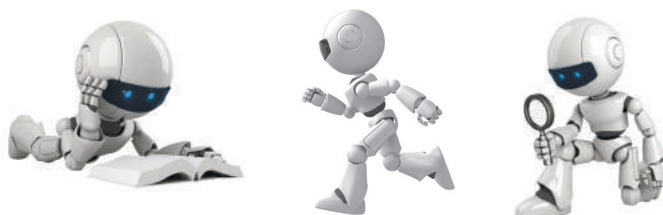
70-mashq. Bir tovush o'zgarishi bilan ma'nosi butunlay farqlanadigan 10 ta so'z yozing.

Nutq tovushlarining asosiy vazifasi so'zlarning ma'nolarini farqlashdir.

71-mashq. Quyidagi rasmlarda robotlar nima qilayotgani haqida so'zlang. Kelajakda robot yaratish niyatingiz bormi? Siz yaratgan robot qanday vazifa bajarishini xohlar edingiz?

72-mashq. Nuqtalar o'rniga tushirib qoldirilgan unli yoki undoshlardan mosini qo'yib, ko'chiring.

1. A...valo, rob...t tabiiy emas, o'zi yaralmagan, ongli mav...udot t...monidan yasalgan.

2. Atrof-mu...itni kuzata oladi, bunda ko'rish orqali kuzatishi shart emas, bosh...a tur...agi se...gi bo'lishi ham mumk...n.

3. Dast...rga tayanib, buyr...qlar ketma-ketligida erkin harakatlana oladi. (*"Biz bilgan va bilmagan dunyo"* kitobidan)

73-mashq. Uyga vazifa. *"Kelajak robotlari"* mavzusida 10–12 ta gapdan iborat matn yarating.

20-dars. MATN TA'LIMI AT USTIDA ISHLASH

Topshiriq. Matnni diqqat bilan o'qing.**Baxt**

Baxt shunday narsaki, **borligida** uni kishi sezmaydi, yo'qligida orzu qiladi. Baxtli odam “Men baxtliman” deb **olamga** jar solmaydi. Inson hech qachon baxtga to'ymagan, “baxtliman” degan emas.

Aslida, hayotda birorta maqsad bilan yashashning o'zi – baxt. Maqsadsiz yashash shunday ko'rgilikki, u hech kimning **boshiga** tushmasin! Kishida maqsad bo'lsa, unga erishish yo'lida kurashish, mashaqqat chekish, **ta'na**-dashnomlar eshitib, ku-yib-yonib yurish ham baxt.

Men kinochi bo'lsam, “Baxtiyorlik lahzasi” degan film yaratgan bo'lar edim. Bu film baxt lahzalari majmuasidan iborat bo'lar edi. Unda marraga yetgan sportchining g'alabadan charaqlagan ko'zlarini, yerga qo'ngan kosmonavtning kulgisini, she'r yozib tugatgan shoir quvonchini, chet eldan qaytayotgan sayohatchining mamlakatimiz chegarasini kesib **o'tgandagi** hishayajonini, uzoq **judolikdan** so'ng bolasiga yetishib quchoqlagan onaning sevinch yoshlarini, o'z mehnat samarasini ko'rib mamnun bo'lgan kishi sevinchini... **suratga** tushirgan bo'lar dim. (*Erkin Vohidov*)

Lug'at: **ta'na-dashnom** – pand-nasihat, malomat; **jar solmoq** – baland ovoz bilan e'lon qilmoq; **majmua** – to'plam; **ko'rgilik** – kishi hayotida yuz bergan erk-ixtiyordan tashqari ko'ngilsiz voqea

Munosabat bildiring.

1. Inson nega baxtga to'ymaydi?
2. Muallif kinochi bo'lib qolsa, qanday film yaratmoqchi edi?

3. U filmda nimalarni tasvirlamoqchi?

4. Siz rejissor bo'lib, baxt haqida kino olsangiz, qanday jarayonni suratga tushirasiz? Filmni qanday nomlaysiz?

74-mashq. Matnda ajratilgan so'zlarning bir tovushini o'zgartirib, boshqa bir so'z hosil qiling. Yozgan so'zlaringizda tovushlarning ma'no farqlash xususiyatiga e'tibor qaring.

Masalan, borlik (mavjudlik) – borliq (butun olam)

75-mashq. To'y, judo, ko'z, iborat, visol so'zlarining bir tovushini o'zgartirib boshqa so'z hosil qiling. Hosil bo'lgan so'zlarga tegishli bo'lgan ma'nolarni ajrating.

Namuna: to'n – oldi ochiq uzun ustki milliy kiyim, to'p – koptok; parcha, o'ram; to'da; zambarak.

76-mashq. Testni yeching.

1. *Baxt shunday narsaki, borligida kishi uni ... , yo'qligida ...*

Nuqtalar o'rniga kerakli so'zlarni qo'ying.

- a) sezmaydi, orzu qiladi;
 - b) qadrlamaydi, xohlaydi;
 - c) yo'qotadi, topadi;
 - d) sevmaydi, orzu qiladi.
2. Ijodkorning fikricha, baxt nima?
- a) kuyib-yonib yurish;
 - b) mashaqqat chekish;
 - c) biror maqsad bilan yashash;
 - d) boy-badavlat bo'lish.
3. "*Baxtiyorlik lahzasi*" filmida qanday tasvir yo'q?
- a) she'r yozib tugatgan shoir quvonchi;
 - b) yerga qo'ngan kosmonavtning kulgisi;
 - c) lotereyada avtomashina yutib olgan inson shodligi;
 - d) uzoq judolikdan so'ng bolasini quchoqlagan onaning ko'z yoshi.

77-mashq. Uyga vazifa. "*Men, albatta, baxtli bo'laman*" mavzusida 10–12 ta gapdan iborat matn tuzing. Matningizda *umid qilmoq, harakat qilmoq, intilmoq, izlanmoq, erishmoq, havas qilmoq* kabi so'zlardan foydalaning.

21-dars. FOI Ta'lim Markazi | DISALAR. SO'ZLARDA TOVUSH ORTISHI

Topshiriq. Matnni diqqat bilan o'qing.

O'zbekni mashhur qilgan "Allapinin"

Inson **organizmida** har bir a'zoning alohida **o'rni** bor. Aytaylik, miya fikrlash, borliqni **anglashda** asosiy **sanalsa**, ko'z bajarayotgan vazifani hech bir mubolag'asiz hayot ramziga muqoyasa qilish **mumkin**.

Lekin vujudimiz ichra **shunday** bir a'zo borki, uning holati, umuman, inson **tirikligini** ifoda etadi. Bu – **yashashni** ta'minlaydigan a'zo, ya'ni yurakdir.

Vujudimizda "jon" deb **atalmish** omilning barhayotligi, yurib turganimizga sabab, avvalo, yurakning ishlab turishidir.

Yurakni asrash uchun ko'plab dori vositalari yaratilyapti. Ammo shunday dori kashf qilish kerakki, uning yurakka ta'siri boshqa noqulayliklarni keltirib chiqarmasin.

O'zbekiston olimlari yurak xuruji kasalliklariga malham bo'luvchi "Allapinin" degan preparatni kashf etishdi. Uning ixtiro qilinishiga o'n yildan ziyod vaqt ketdi. Yer yuzidagi mutaxassislarning tan olishi, dorini sanoat asosida ishlab chiqarishga ham undan kam vaqt sarflanmadi.

O'zbekiston kimyogarlari va kardiologlarining hamkorlikda o'tkazgan tajribalari, tinimsiz izlanishlari natijasida ana shu preparat insoniyatga tuhfa etildi. Kashfiyotchi olimlar ilm-fan sohasidagi yuksak mukofot – Beruniy nomidagi davlat mukofoti bilan taqdirlandilar. (Sh. Jabborov)

Munosabat bildiring.

1. Mashhur tabib bobomiz Ibn Sino haqida nimalarni bilasiz?
2. Inson tanasida yurak faoliyatining o'rni qanchalik deb o'ylaysiz?
3. Siz qaysi sohada kashfiyot qilishni xohlar edingiz?

Lug'at: preparat – qori-darmon; **kardiolog** – yurak shifokori; **xuruj** – kasallikning kuchayishi; **malham** – davo bo'ladigan narsa; **muqoyasa** – qiyoslash, solishtirish

TOVUSH O'ZGARISHI HOLATLARI

tovush ortishi

tovush tushishi

tovush almashishi

Tilimizda quyidagi kabi tovush ortishi hodisalari uchraydi. Bular yozuvda aks etadigan tovush ortishi hodisalaridir:

- *bu, shu+ -ga, -da, -dan* → *bunga, shundan* (- **n** tovushi);
- *mavzu+ -ing* → *mavzuying* (- **y** tovushi).

Ba'zi tovush ortishi hodisalari faqat talaffuzda sodir bo'ladi:

- *orzu, insho* kabi so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda **y** tovushi qo'shib aytiladi, yozilmaydi (*orzuyim* emas, *orzum*);
- yonma-yon kelgan unlilar orasida ba'zan **y** undoshi qo'shib aytilsa ham, yozilmaydi. Masalan: *material, tabiat, biologiya, maishat, teatr, aeroport* va hokazo.

78-mashq. “O'zbekni mashhur qilgan “Allapinin” matnidagi ajratilgan so'zlarni ko'chiring. Qanday tovush o'zgarishlari sodir bo'layotganini aniqlang. Masalan: *o'rni* – **i** tovushi tushgan, yozuvda aks etgan.

79-mashq. Qo'shimcha qo'shilishi bilan yozuvda aks etadigan tovush o'zgarishlari sodir bo'lgan so'zlarni jadvalga joylang.

Parvoyim, shundan, seniki, meni, ko'ngli, sanoq, ishlov, mavqeyi, shahrimiz, varag'i, pasaymoq, obro'yim, o'quvchi, qishlog'ingiz.

Tovush ortishi	Tovush tushishi	Tovush almashishi
parvoyim	meni	ishlov

80-mashq. Uyga vazifa. *oi, ea* kabi yonma-yon keladigan unlilar ishtirok etgan 10 ta soʻz yozing va ular ishtirokida gaplar tuzing.

22-dars. MATN VA LUGʻAT USTIDA ISHLASH

Topshiriq. Saʼdullo Quronovning “Galaktikada bir kun” asaridan olingan parchani oʻqing. Asarda tengdoshingiz Ahmad “Koʻkkezar” kemasida oʻzga sayyoralarga sayohat qiladi. U ulkan portlash natijasida hosil boʻlgan galaktikani kezadi. Ushbu asardan olingan parchani soʻzlab bering.

Bilasizmi, galaktika nima?
Biz qaysi sayyorida yashaymiz? U qaysi sistemada joylashgan?

Ulkan portlash

Tasavvur qila olasizmi, butun koinot igna uchidan ham kichkina narsaning portlashidan vujudga kelgan. Bu narsa shu qadar kichkina boʻlganki, hatto mikroskop bilan ham uni topa olmagan boʻlar edingiz. Lekin qanday qilib undan butun koinot yaraldi? Shu mitti zarradan sayyoralar, yulduzlar va galaktikalar qanday oʻsib chiqdi? Bu savollar haligacha jumboq boʻlib qolmoqda. Olimlar faqat shu narsaning 13,8 milliard yil oldin portlagani va soniya oʻtar-oʻtmas katta bir borliqning paydo boʻlganini aniqlashgan, xolos. Bu hodisa fanda “Ulkan portlash” deb ataladi. Oʻsha portlashdan soʻng koinot quyuq chang va gazlar bilan toʻlgan. Undagi mayda zarralar bir-biriga qoʻshilib, ulkan yulduzlarni hosil qilgan. Sayyoralar paydo boʻlgan. Hozir ham galaktikamizning qaysidir burchaklarida mayda zarralar birlashib, yulduzlar yaralmoqda. Koinot esa kun sayin yanada

kengaymoqda, ya'r portlash" hali tugagan emas. Biz esa shu portlashning ichida hayot kechiryapmiz.

Munosabat bildiring.

1. Sayyoramizni o'zga sayyoradan turib kuzatishni xohlaysizmi?
2. O'zga sayyoralar sizni nimasi bilan qiziqtiradi? Uchar likopchalar haqida nimalarni bilasiz?

81-mashq. Matn asosida tuzilgan test topshiriqlarini yeching.

1. "Ulkan portlash"dan keyin koinot nimalar bilan to'lgan?
 - a) mayda zarralar va suv tomchilari bilan;
 - b) quyuq chang va gazlar bilan;
 - c) qum zarralari va kislorod bilan;
 - d) chang va tomchilar bilan.
2. "Ulkan portlash" haqidagi noto'g'ri hukmni toping.
 - a) 13,8 milliard yil avval sodir bo'lgan;
 - b) biz shu portlashning ichida hayot kechiryapmiz;
 - c) "Ulkan portlash" hali tugagan emas;
 - d) u faqatgina bir marta sodir bo'lgan.

82-mashq. Matndagi tovush o'zgarishi kuzatiladigan so'zlarni lug'aviy ma'nolari bilan juftlab yozing.

koinot	3-shaxs shaklidagi kishi yoki narsaga ishora
milliard	zarrabin, kattalashtirib ko'rsatuvchi asbob
undan	nomlanmoq
atalmoq	mingta million
mikroskop	butun borliq, galaktika

83-mashq. Uyga vazifa. Quyidagi gaplarni davom ettiring va daftaringizga yozing.

1. Men o'zga sayyoralik bilan uchrashib qolsam, ...
2. Ming yildan so'ng bizning sayyoramizda ...
3. Men ham sayyoralararo uchuvchi kema yasayman. Buning uchun...

23-dars. SO'ZLAR TUSHISHI

Topshiriq. Matnni o'qing. Matnda ajratilgan so'zlarning talaffuzi va yozilishiga e'tibor bering.

Diniy ma'rifatni targ'ib qilishda, tinch va pokiza hayot kechirishda bizga ibrat bo'ladigan ulug' bobolarimizdan biri Bahouddin Naqshband sanaladi.

U 1318-yilda Buxoro yaqinidagi Qasri Orifon qishlog'ida **ta-vallud** topgan. Bolalik chog'idanoq **ko'ngli** ilmga moyil bo'lgan. Bahouddin Naqshband ilmni puxta o'rganish va targ'ib qilish bilan birgalikda usta **hunarmand** sanalgan. Shoyi gazlamalarga, temir va mis buyumlarga naqsh solish bilan kun kechirgan. Umrini insonlarga xolis xizmat qilish bilan o'tkazgan. O'z ta'limotiga "**Dast** ba kor-u dil ba yor!", ya'ni "Qo'ling ishda va diling Allohda bo'lsin!" degan g'oyani bosh shior qilib olgan. Shu bois Amir Temur, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy kabi Sharq allomalari uni o'zlariga pir (ustoz) deb bilishgan.

Munosabat bildiring.

1. "Qo'ling ishda va diling Allohda bo'lsin!" degan iborani qanday izohlaysiz?
2. Diniy ekstremizm va xalqaro terrorizm avj olgan bugungi kunda alloma aytgan fikrlarning qanday foydali tomonlari bor?
3. Buxorodan yetishib chiqqan yana qanday allomalar haqida o'qigansiz?

84-mashq. Ikki, olti, yetti so'zlariga **-ov**, **-ala**, **-ovlon** qo'shimchalarini qo'shib yozing, sodir bo'lgan o'zgarishga diqqat qiling.

85-mashq. Past, sust so'zlariga **-ay** qo'shimchasini, qayir, ayir fe'llariga **-il** qo'shimchasini qo'shib yozing. Sodir bo'lgan o'zgarishni ayting.

Ayrim so'zlarni talaffuz qilayotganimizda *tovush tushishi* hodisasiga duch kelamiz. Bu hodisaning ba'zilari yozuvda

aks etadi, ya'ni *tarannuz* qilinganimiz kabi yozamiz. Bu holat, ko'pincha, so'zlarga qo'shimcha qo'shilganda sodir bo'ladi.

Masalan:

shahar, singil, burun, bag'ir kabi so'zlarga egalik qo'shimchalari qo'shilsa, ikkinchi bo'g'indagi unli tovush;

qayir, ayir fe'llariga *-il* qo'shimchasi qo'shilganda *i* tovushi;

ikki, olti, yetti so'zlariga *-ov, -ala, -ovlon* qo'shimchalari qo'shilganda *i* tovushi;

men, sen so'zlariga *-ni, -ning, -niki* qo'shimchalari qo'shilganda *n* tovushi;

past, sust so'zlariga *-ay* qo'shimchasi qo'shilsa, *t* tovushi tushgan holatda yoziladi.

(*shahrim, ayrimoq, ikkovlon, sening, pasay* va h.k.)

 86-mashq. Maqollar mazmuniga diqqat qilib, daftaringizga ko'chiring. Tovush tushishi hodisasiga uchragan so'zlarning tagiga chizing.

1. Yig'lab-yig'lab marza (ariq sirti, pushta, egat) olsang,
O'ynab-o'ynab sug'orasan.
2. Ishlaganning og'zi oshga tegar,
Ishlamaganning boshi – toshga.
3. Tuyaga yantoq kerak bo'lsa, bo'ynini cho'zar.
4. Berarman (beruvchi)ga beshov ko'p, olarman (oluvchi)ga
oltov oz.
5. Ko'ngli ochiqning qo'li ochiq, qo'li ochiqning – yo'li.

 Ba'zan so'zlarda *tovush tushishi* hodisasi faqat talaffuzdagina sodir bo'ladi. Bu o'zgarish yozuvda aks etmaydi.

Masalan: *go'sht, sust, Toshkent, baland, xursand* kabi so'zlarning oxirgi undoshi deyarli aytilmasa-da, yoziladi.

 87-mashq. Quyidagi so'zlarga *-im* egalik qo'shimchasini qo'shib ko'chiring. Tovush o'zgarishlariga diqqat qiling.

Ko'ngil, og'iz, zahar, qorin, bo'yin, qo'ziqorin, bek, yuk, chok, idrok, ishtirok, ittifoq, huquq, peshtoq, ravnaq, axloq.

88-mashq. Uyga vazifa. so'zlarni ikki ustunga ajratib yozing.

Sustkashlik, ayrim, yettovlon, bilan, daraxt, qayrilmoq, bag'ringiz, payvand, o'g'lon, Samarqand.

Yozuvda aks etadigan tovush tushishi sodir bo'lgan so'zlar	Faqat talaffuzda tovush tushishi sodir bo'lgan so'zlar

24-dars. SO'ZLARDA TOVUSH ALMASHISHI

Topshiriq. Topishmoqlarning javobini toping. Ajratilgan so'zlarning qaysi biri-da tovush almashishi hodisasi sodir bo'lgan? Ular ishtirok etgan gaplarni yozing.

- Osti marmar, usti marmar,
Ichida bir kelin **o'ynar**.
- Temir qo'rg'on ichida qizil toychoq **o'ynaydi**.
- Boshi **taroq**, dumi o'roq.
- Besh aka-uka bir **quduqqa** tosh otar.
- Barmog'i** bor – joni yo'q,
Tomiri bor – qoni yo'q.
- Yetti tuynukli gumbaz,
Shundan xabar ber, O'lmas.

89-mashq. *Hushyorligim, bulog'i, tilakka, qo'g'irchoqqa, sinov, qaynoq, sovuq, anglamoq, atamoq* so'zlarida qo'shimcha qo'shilishi bilan qaysi tovush qaysi tovushga almashganini ayting. Yozilishiga diqqat qiling.

90-mashq. *Uchta, pochta, yigitcha, yozsin, ketdi, o'n besh* so'zlarini o'qing. Qanday o'zgarish bo'layotganiga e'tibor qarating.

Nutqimizda bir tovushning boshqa tovushga almashishi hodisasi ham ko'p uchraydi.

Aytilgani kabi yoziladigan tovush almashishi hodisalari.

– **k** tovushi bilan tugagan soʻzlarga egalik qoʻshimchasi qoʻshilganda soʻz oxiridagi **k** tovushi **g** ga aylanadi: *tirgak* + - **i** → *tirgagi*;

– **q** tovushi bilan tugagan soʻzlarga egalik qoʻshimchasi qoʻshilganda soʻz oxiridagi **q** tovushi **g** ga aylanadi: *tomoq* + - **i** → *tomogʻi*.

Ammo baʼzi soʻzlar bu qoidaga boʻysunmaydi, yaʼni oʻzgarishga uchramaydi: *idrok*, *ishtirok*, *axloq*, *ravnaq*, *huquq*, *ittifoq* va hokazo.

– **ga**, **-gach**, **-gan**, **-gina** kabi **g** tovushi bilan boshlanuvchi qoʻshimchalar uch xil aytiladi va yoziladi: *yurakkinam*, *oqqan*, *quloqqa*, *bugʻga*.

Eslatma: **b** va **m** tovushlaridan oldin kelgan **n** tovushi **m** shaklida aytilsa ham, **n** yoziladi: *shamba-shanba*, *koʻrimmas-koʻrinmas*.

91-mashq. Maktab hayotidan olingan xandalarni oʻqing, soʻzlarning talaffuziga va yozilishiga eʼtibor bering. Qavs ichidagi soʻzlardan toʻgʻrisini tanlang.

* * *

Tarix darsida oʻqituvchi bir oʻquvchiga (sovol, savol) berdi:

– Fransiya – Prussiya urushi haqida nima bilasan?

Oʻquvchi oʻrnidan turdi, lekin undan sado chiqmadi.

– Nega gapirmayapsan?

– Dadam (urush, urish), janjalga aralashma, deganlar.

* * *

Botanika darsida ustoz soʻrayapti:

– Aytgin-chi, Ali, olmani daraxtdan qachon uzamiz?

Bola javob berdi:

– Bogʻbon uxlaganida va iti (bogʻlik, bogʻliq) boʻlganida!..

92-mashq. Bilimingizni sinab ko'ring. Savollarga javob bering, topshiriqni bajaring.

1. Tilshunoslikning fonetika bo'limida nimalar o'rganiladi?
2. Nutq a'zolarini sanang. Ularning boshqa tana a'zolaridan asosiy farqi nimada?
3. Nutq tovushlarining asosiy vazifasini ayting.
4. Qanday tovush o'zgarishlari haqida bilib oldingiz, ta'riflab bering.

93-mashq. Uyga vazifa. Sinfdoshlaringiz bilan sodir bo'ladigan qiziqarli voqealarni uch-to'rt latifa shaklida yozing. Tovush o'zgarishiga uchraydigan so'zlarning ostiga chizing.

25-dars. BO'G'IN VA UNING AHAMIYATI

Topshiriq. Matnni o'qing.

Yo'limizdagi to'siqlar

Qadim **zamonlarda** bir podshoh saroyga keladigan yo'l ustiga katta tosh qo'ydirib, o'zi nimalar bo'lishini yashirin kuzatib o'tirdi. Yurtning eng badavlat **savdogarlari**, eng kuchli **karvonboshilar**, saroy **amaldorlari** bir-bir kela boshladilar. Hamma toshning atrofidan aylanib o'tib, ichkari-ga kirdi. Aksariyati: "**Xalqdan** ko'p soliq olib, yo'llarga **e'tibor** qilmaydi", – degan ro'kachlar bilan shohdan noroziligini ovoz chiqarib gapirdi. Nihoyat, bir dehqon keldi. U saroyga meva va sabzavotlar olib kelayotgan edi. **Yelkasidagi** savatni yerga qo'yib, xarsangtoshni bir **amallab** itara boshladi. Qo'llari qonab, **a'zoyi** badani terga botdi. Lekin toshni yo'l ustidan chetga chiqarishga **muvaffaq** bo'ldi. ("*Sharq hikoyat va rivoyatlari*"dan)

Munosabat bildiring.

1. Har qanday to'siqni yengsa bo'ladimi? Yoki gap to'siqning hajmidami?
2. "Xohlagan imkoniyat qidiradi, xohlamagan – bahona" degan maqolni sharhlab ko'ring.
3. To'siqlarga uchrab qolsangiz, nima qilasiz: yengib o'tasizmi, aylanib o'tasizmi?

94-mashq. Matnda ajratilgan so'zlarni bo'g'inga bo'lib ko'chiring. Bo'g'inga ajratayotganda nimaga e'tibor berdingiz?

Masalan: *za-mon-lar-da*

95-mashq. Ushbu hikmatlarni tinglang. Mazmuni yuqoridagi matnga mos kelmagan hikmatni ajratib, so'zlarini bo'g'inga bo'lib chiqing.

1. Yaxshilik qil – daryoga tashla: baliq bilar, baliq bilmasa, xoliq bilar. (*Maqol*)
2. Har yaxshilik sadaqadir. (*Hadisdan*)
3. Sog' yuray desang, ozoda yur. (*Maqol*)
4. Umidsizlik uyin buzsang, umidingga yetarsan. (*Maqol*)

Bir havo zarbi bilan aytiladigan tovush yoki tovushlar birikmasiga *bo'g'in* deyiladi.

Bo'g'in unli tovushlar asosida hosil bo'ladi. So'zda nechta unli bo'lsa, shuncha bo'g'in bo'ladi: *mak - tab - ga*. Bo'g'inlar ochiq va yopiq bo'g'inlarga bo'linadi.

Unli bilan tugaydigan bo'g'in *ochiq bo'g'in*, undosh bilan tugaydigan bo'g'in *yopiq bo'g'in* hisoblanadi. Masalan: *U - mar* so'zida birinchi bo'g'in ochiq, ikkinchi bo'g'in yopiq hisoblanadi.

96-mashq. Matndan olingan so'zlarning qaysilari xato yozilgan? Matnga tayanib to'g'rilang, barchasini bo'g'inga ajratib ko'chiring.

Zomonlarda, saroyga, podishoh, karvonboshilar, kuzatip, baddavlat, sovdagarlari, ichkarga, solig', deqqon, sabzovot, harsang, itora boshladi, shoxdan, a'zoi badani, muvaffaq, amallab.

97-mashq. Uyga vazifa. **irmani yeching.** Birinchi so'zning so'nggi bo'g'ini bilan ikkinchi so'zning birinchi bo'g'ini bir xil tovushlardan iborat.

Masalan: Qimmatbaho metall – barmoqlar jami

K	u	m	u	sh	t	u	m
---	---	---	---	----	---	---	---

1.	P	a	x			ng	a	
2.	Q	i				n	a	
3.	E	ch			y	i	k	
4.	D	a	f			v	u	z
5.	P	i	y	o		g	a	n

1. "Oq oltin" – pul birligi.
2. Maroqli – xasis.
3. Uy hayvoni – tog' hayvoni.
4. Yozuv quroli – poliz ekini.
5. Idish – idish.

26-dars. MUSTAHKAMLASH

1-topshiriq. Savollarga javob bering.

1. "Til – ijtimoiy hodisa" deganda nimani tushunasiz?
2. Tilshunoslik fanining qanday bo'limlari bor va ularda nimalar o'rganiladi?
3. Nutq tovushlarining asosiy vazifasi nimalardan iborat? Ularning qanday turlari bor?
4. Qanday tovush o'zgarishi hodisalarini bilasiz? Misollar asosida tushuntiring.
5. Bo'g'in nima?

2-topshiriq. "Zanjir" o'yinini o'tkazing.

Sinf 2 guruhga bo'linadi. 1-guruh yozuvda ham, talaffuzda ham tovush o'zgarishi sodir bo'ladigan so'zlarni navbat bilan doskaga yozadi: *sening, pasay, sovuq...*

2-guruh esa faqat talaffuzda tovush o'zgarishi sodir bo'ladigan, ammo yozuvda ifodalanmaydigan tovush o'zgarishlari uchraydigan so'zlarni doskaga yozadi: *fik(i)r, birga, o(y)ila, so(g)at...*

5 daqiqada kim ko'p so'z yozsa, g'olib bo'ladi.

3-topshiriq. Qavs ichidagi harflardan mosini qo'yib, matnni ko'chiring. Ezopning ushbu masali haqida fikringizni bayon qiling.

Qarg'a va ko'za

Suvsagan qarg'a chanqo(*q, g'*)ni qondirmoqchi bo'lib, suv solingan ko'za oldiga keldi-da, uni (*i, e*)ngashtirmoqchi bo'ldi, lekin bunga kuchi yetmadi. Ammo far(o, a)sati unga ish berib, niyatiga yet(*t, d*)i.

Qarg'a bitta-bittadan tosh teri(*b, p*) kelib, ko'zaga tashlay-verdi. Natijada toshlar ko'za tubiga cho'kib, suv ko'za og'ziga cha ko'tarildi, toshib yerga to'kila boshladi. Ana shunda qarg'a chanqo(*g', q*)ni qondirdi.

Demak, aql kuchdan ham qudratliroq ekan.

4-topshiriq. “*Marraga yetguncha*” o'yinini o'tkazing.

Bunda sinf 3 guruhga bo'linadi. Har bir guruh bir xil bo'g'in bilan tugaydigan so'zlar zanjiri hosil qiladi, qog'ozga yozadi. Masalan: *sado – nido – fido – judo – ibtido – ado* va hokazo. 5 daqiqada qaysi guruh ko'proq qofiyadosh so'z topsa, g'olib bo'ladi. Namuna: *shalola, savol, qanoat*.

5-topshiriq. Uyga vazifa. “*Aql kuchdan qudratliroq*” degan mavzuda matn tuzing, fikringizni maqol yoki hikmatli so'zlar bilan asoslang.

27-dars. MATN VA LUG'AT USTIDA ISHLASH

Topshiriq. Matnni o'qing.

Qutb yulduzi

Qadimda dengizchilar yoki sahrodagi karvonlar yulduzlarning joylashishiga qarab yo'lni aniqlashgan. Yulduzlarni o'rganib, ularning xaritasini chizib beradigan kishilarni esa munajjim deb atashgan.

Bilasizmi, yulduzlarning "yulduzi", ya'ni mashhurlari bo'ladi. Qutb yulduzi ana shundaylardan biri. Chunki u o'tgan davrlar mobaynida ko'plab adashganlarga yo'l ko'rsatib, o'z manzillariga eson-omon yetib olishlarida ko'makchi bo'lgan.

Qutb yulduzi osmondagi eng yorqin yulduzlardan biri bo'lgani uchun uni topib olish qiyin emas. Olimlarning aytishicha, kunlar, oylar, ba'zan yillar o'tishi bilan yulduzlarning samodagi o'rnini o'zgarib turar ekan. Faqatgina Qutb yulduzi o'z joyidan hech qachon jilmaydi, doim osmonning shimoliy qismida yaraqlab turadi. Shunday o'ziga xos xususiyati tufayli sayyohlar Qutb yulduziga qarab shimol, janub, sharq va g'arbni aniqlay olishgan.

Qutb yulduzi Katta ayiq yulduzi turkumiga kiradi. U Quyoshdan 120 marta katta bo'lib, o'n ming marta kuchliroq nur taratadi. Odamlarga yo'l ko'rsatib turgani uchun "Yo'lchi yulduz" deb ham atashgan. Juda olisda bo'lgani bois ushbu yulduz nurlari Yergacha 472 yilda yetib keladi.

(*"Jajji akademik" jurnalidan*)

98-mashq. Matn asosida test topshiriqlarini yeching.

1. Yulduzlarni o'rganib, uning xaritasini chizib beruvchilarni qadimda qanday atashgan?

- a) munaqqid; b) mudarris;
- c) folbin; d) munajjim.

2. Qutb yulduzining qaysi xususiyati tufayli sayyohlar dunyoning 4 tomonini aniqlay olishgan?

- a) eng yorqin yulduz bo'lgani uchun;
- b) odamlarga yo'l ko'rsatib turgani uchun;
- c) juda olisda bo'lgani uchun;
- d) joyi o'zgarmay, osmonning shimolida turgani uchun.

3. Qutb yulduzi yulduzlarning "yulduz"i hisoblanadi, chunki u ...

- a) adashganlarga yo'l ko'rsatadi;
- b) eng yorqin va go'zal yulduz hisoblanadi;

- c) quyoshdan ta;
d) qutbda joylashgan.

99-mashq. Quyidagi gaplarni ko'chiring. Ajratilgan so'zlarni ma'nodoshlari bilan almashtiring. Nechta gap hosil qila olasiz?

Masalan:

Qutb yulduzi **osmondagi** eng yorqin yulduzlardan biri bo'lgani uchun uni topib olish qiyin emas.

a) Qutb yulduzi **falakdagi** eng yorqin yulduzlardan biri bo'lgani uchun uni topib olish qiyin emas.

b) Qutb yulduzi **koinotdagi** eng yorqin yulduzlardan biri bo'lgani uchun uni topib olish qiyin emas.

c) Qutb yulduzi **samodagi** eng yorqin yulduzlardan biri bo'lgani uchun uni topib olish qiyin emas.

d) Qutb yulduzi **fazodagi** eng yorqin yulduzlardan biri bo'lgani uchun uni topib olish qiyin emas.

1. **Odamlarga** yo'l ko'rsatib turgani uchun uni "Yo'lchi yulduz" deb ham **atashgan**.

2. Olimlarning aytishicha, kunlar, oylar, ba'zan yillar o'tishi bilan yulduzlarning samodagi **o'rni** o'zgarib turar ekan.

3. Faqatgina Qutb yulduzi o'z joyidan hech qachon **jilmaydi**, doim osmonning shimoliy qismida yaraqlab turadi.

100-mashq. "**Buni o'qing – bu qiziq!**" Ma'lumotlar bilan tanishing. Xato yozilgan so'zlarni toping.

Bilasizmi?

- Kometalardan biri vatandoshimiz Mirzo Ulug'bek nomi bilan otaladi.
- Insoniyat tarixidagi eng ulkan maymun (primat) – bundan 100 ming yil avval yoshagan "King-Kong". Uning bo'yi 3 metr, vazni 1,58 tona bo'lgan.
- "Titanik" kemasining cho'kish vaqtida omon qolgan eng keksa inson 104 yosh-u 72 kun umr ko'rgan. 1912-yil kema cho'kkan paytda u 28 yoshda bo'lgan.

101-mashq. Uyga vazifa. qida 5 ta qiziqarli ma'lumot toping va daftaringizga yozing. Topgan ma'lumotlar asosida savollar tuzing.

28-dars. NAZORAT ISHI

29-dars. URG'U VA UNING AHAMIYATI

Topshiriq. She'rni ifodali o'qing. Ajratib ko'rsatilgan so'zlarning qaysi bo'g'ini biroz cho'ziqroq aytilayotganiga e'tibor bering.

CHUMCHUQLARGA UYADIR

Ashraf aka anor so'ydi,
Anormisan-anor deysiz.
Har donasi gavhar misol,
Yalt-yult etar **fanor** deysiz.
“A” harfini olgan edik,
Yo'q **narsadan** bor bo'ldi.
Barchamizga tanish hayvon,
Qo'sh o'rkachli nor bo'ldi.
Bolakaylar, bilib qo'ying,
Nor degani tuyadir.
“T” harfini qisqartirsak,
Chumchuqlarga uyadir.

(Tursunboy Adashboyev)

Urg'u ikki xil bo'ladi: *so'z urg'usi*, *gap urg'usi*.

So'zdagi bo'g'inlardan birining boshqalariga nisbatan kuchliroq talaffuz qilinishi *so'z urg'usi* hisoblanadi. Bizning tilimizda so'z urg'usi, ko'pincha, oxirgi bo'g'inga tushadi: *kitób* – *kitoblár* – *kitoblardán* kabi.

102-mashq. O'zbek tilida urg'u, asosan, so'zning oxirgi bo'g'iniga tushishini hisobga olib, qatorni davom ettiring.

Bola, kitob, savdo, davo

103-mashq. Boshqa o'zlashgan so'zlarda urg'u, ko'pincha, so'z oxiriga tushmaydi. O'qituvchingiz bilan birga to'g'ri talaffuz qilishni mashq qiling.

Traktor, fizika, matematika, direktor, fonetika, grafika, printer, skaner, kompyuter, kasting.

104-mashq. O'zbek tilida so'z urg'usi ma'no farqlash vazifasini ham bajaradi. So'zlarni urg'u yordamida farqlashni o'rganing.

Suzma' (ot, quyuq qatiq) – su'zma (fe'l, suvda suzish; ovqatni suzish)

Tortma' (ot) – to'rtma (fe'l)

Akadémi'k (ot) – akademi'k (sifat)

Fízi'k (ot) – fizi'k (sifat)

105-mashq. Uyga vazifa. Jadvaldagi so'zlarning urg'usini qo'yib o'qing. Qiyoslang. Siz ham namuna asosida beshta so'zni uch tilda yozib, urg'usiga diqqat qiling.

Namuna:

O'ZBEK TILIDA	RUS TILIDA	INGLIZ TILIDA
xushmuomala	привéтливая (ж.р)	friendly
qadrdón	дорога́я (ж.р)	déar

30-dars. URG'U VA UNING AHAMIYATI (davomi)

Topshiriq. She'rni ovoz chiqarib o'qing. Qaysi so'z talaffuzida ovozingiz biroz ko'tarilganiga e'tibor bering.

DENGIZDA OQSHOM

Suvlarda sekin o'ynar,
Oltin qayiqchalardek,
Quyosh alangalari...

ing'ini qoplar,
Samo yuzi anordek,
Bulutlar atlas kabi...

Ufqlar quchog'iga
Sig'magan buyuk dengiz
Chayqalar sekingina.

Suvlar quyosh sochiga
O'ralishib tinimsiz,
O'par qirg'oqni asta... (Oybek)

Lug'at: g'urub – quyoshning botish payti

Munosabat bildiring.

1. “Chayqalar”, “o'par” kabi so'zlarning misra boshida kelishi she'rga qanday ohang bag'ishlayapti?
2. She'rdagi o'xshatishlarga e'tibor bering. Ularni alohida tovush ohangi bilan o'qidingizmi?

106-mashq. Quyidagi gaplarda ajratilgan so'zning talaffuziga e'tibor bering. Ma'nosida qanday farq bo'layotganiga diqqat qiling.

Biz O'zbekistonning kelajagimiz. (*Aynan biz*)

Biz O'zbekistonning kelajagimiz. (*O'zbekistonning, boshqa yurtning emas*)

Biz O'zbekistonning kelajagimiz. (*Buguni emas, kelajagimiz*)

Gapdagi so'zlardan birining boshqalariga nisbatan kuchliroq talaffuz qilinishi *gap urg'usi* hisoblanadi.

107-mashq. Quyidagi qiziqarli topishmoqlarni o'qing. Qaysi so'zlar ohangi boshqa so'zlar ohangidan ajralib turibdi.

1. – Temir ko'chada qolsa, zanglaydi, oltin ko'chada qolsa, nima bo'ladi?

– O'g'irlanadi.

2. – Olti kishi bittir, n ostida ho'l bo'lmay tura oladimi?
– Ha, yomg'ir yog'masa.
3. – Dengizlar nima uchun sho'r?
– Baliqlar sasib qolmasligi uchun.
4. – Barcha alifbolar "a" harfi bilan boshlanadi, ammo shunday harflar jadvali borki, uning boshlanishi "sh". Bu qaysi jadval?
– Ko'z doktorining harflar jadvali.
5. – Dengizda qancha baliq bor?
– Qanchasi tutilmagan bo'lsa, shuncha.

108-mashq. Quyidagi hikmatlarni daftaringizga ko'chiring. Alohida ohang bilan aytilishi zarur bo'lgan so'zlarga diqqat qiling.

1. Bilim qaytarish, takrorlash mevasidir. (*Beruniy*)
2. Zakovat qayda bo'lsa, ulug'lik bo'ladi. Bilim kimda bo'lsa, buyuk bo'ladi. (*Yusuf Xos Hojib*)
3. Bilim bilan saodat yo'li ochiladi, shunga ko'ra ilmi bo'l, baxt yo'lini izla. (*Ahmad Yugnakiy*)
4. Bilmaganni so'rab o'rgangan – olim, Orlanib (uyalib) so'ramagan – o'ziga zolim (zulm qiluvchi). (*Alisher Navoiy*)
5. Kishikim ilm-u fandin boxabardir, xaloyiqqa mo'tabardir. (*Abdulla Avloniy*)

109-mashq. Tez aytishlar ham urg'u kabi og'zaki nutqimizni shakllantirishga, charxlashga xizmat qiladi. Quyidagi tez aytishlarni daftaringizga ko'chiring. Takrorlanayotgan tovushlarga, so'zlar ohangiga e'tibor bering.

1. Eshik oldida buloq, buloqdan suv ichar uloq, uloqcham uzun quloq.
2. Metallchi Mutal metalli detal yasadi.
3. Naman-ganlik To'lagan to'la lagan handalak yegan.
4. Qishda kish-mish pishmasmish, pishsa kishmish qishmasmish.

110-mashq. Uyga vazifa. O'zingizga yoqqan tez aytishlardan 10 tasini saralab, daftaringizga yozing. Bir nafas chiqarishda necha bor ayta olishingizga diqqat qiling. Qaysi tovushlar takrorida biroz qiyinchilik his qildingiz? Ko'proq shu tez aytishlarni ifodali o'qishga harakat qiling.

31-dars. MATN VA JSTIDA ISHLASH

Ayting-chi?

1. Telefonda gaplashish madaniyati haqida tushunchaga egamisiz?
2. Bir kunda necha daqiqa qo'l telefonida suhbatlashasiz?
3. Uzundan uzoq suhbatlashganda boshingiz og'rib qolmaydimi?
4. E'tibor berganmisiz, suhbat jarayonida qanday ovozda gaplashasiz: pastmi, balandmi?

Topshiriq. Matnni ovoz chiqarib o'qing. Tavsiya etilgan qoidalarga o'zingizdan nimalar qo'sha olasiz?

Telefonda gaplashish madaniyati

Hayotimizni telefonsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Ayniqsa, qo'l telefonining imkoniyatlari cheksiz. Ammo **bunday** imkoniyatlardan biz to'g'ri foydalanyapmizmi? Telefonda so'zlashishning ham o'ziga xos qoidalari mavjud:

– muhim so'zlashuvlar qisqa, muloyim, hurmat saqlaydigan bo'lishi kerak;

– gaplashayotganda qo'pol ham, o'ta muloyim ham bo'lmaslik kerak;

– tik turib so'zlashganda ovoz ohangi qat'iyroq, o'tirib gaplashilsa, muloyim va **yumshoqroq** bo'ladi;

– kechqurun 22:00dan ertalab 8:00gacha ogohlantirmasdan qo'ng'iroq qilmaslik kerak;

– har qanday qo'ng'iroq salomlashishdan boshlanadi, yaxshi tilaklar bilan tugatiladi;

– notanish odamga qo'ng'iroq qilinganda, avvalo, qo'ng'iroq qiluvchi o'zini tanishtirishi kerak;

– ish yuzasidan 3–5 daqiqadan **oshmasligi** kerak, oilaviy suhbatlarni ham imkoniyat darajasida cho'zib yubormaslik lozim;

– har bir suhbatda so'zlashuvchining lug'atida "allo", "lab-bay", "assalomu alaykum", "rahmat", "salomat bo'ling" kabi so'zlar bo'lishi joiz.

111-mashq. Yuqorida keltirilgan matndagi ajratilgan so'zlarda qanday tovush o'zgarishi hodisasi ro'y berayotganini ayting.

112-mashq. Matndan 5 ta ochiq bo'g'in bilan, 5 ta yopiq bo'g'in bilan tugagan so'zlarni ajratib yozing.

113-mashq. Uyga vazifa. Qo'l telefonining foydali va zararli tomonlarini sanab ko'ring va jadvalga yozing.

Foydasi	Zarari
Bir zumda ma'lumot olamiz va yetkazamiz	Telefon bilan cheklanib, ba'zan yaqin qarindoshlarni ham borib ko'rmaymiz

32-dars. YOZUVLAR TARIXI

Topshiriq. "Yozuv ham aloqa vositasi" matnini o'qing.

Insoniyat qo'lga kiritgan tajribalar va bilimlarni saqlash va avlodlarga yetkazish zarur. Tilning bu vazifasi bevosita yozuv orqali bajariladi. Kishilik jamiyati yaratgan kashfiyotlar, so'z san'ati durdonalari ajdodlardan avlodlarga yozuv orqali yetib boradi. Til jamiyat tarixi bilan qanchalik bog'liq bo'lsa, yozuv ham shunchalik bog'liqdir.

Yozuv kishilik jamiyatining zaruriy ehtiyoji asosida paydo bo'lib, rivojlanib borgan. Bugungi shaklini olgunga qadar uzoq va murakkab taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan.

Inson aqli yozuvday mukammal aloqa vositasini kashf qilguncha uzoq izlangan. (N. Mahmudov)

Munosabat uluring.

1. Yozuvning kelib chiqishiga nima sabab bo'lgan?
2. Yozuv orqali ajdodlardan avlodlarga nimalar meros bo'lib qoladi?

114-mashq. Yozuvlar tarixi haqidagi matnni ko'chiring. O'tmishda ota-bobolarimiz foydalangan yozuvlarni yodda saqlang.

O'zbek xalqi o'z tarixi davomida oromiy, kushon, sug'd, o'rxun-enasoy kabi yozuvlardan foydalanib kelgan.

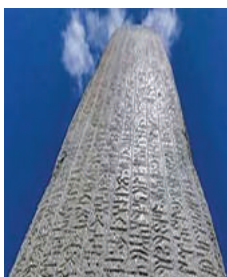
VIII asrdan 1929-yilgacha arab yozuviga asoslangan eski o'zbek yozuvidan foydalanilgan.

1930–1940-yillar oralig'ida lotin yozuviga asoslangan o'zbek yozuvi amalda bo'lgan. Undan so'ng kirill yozuviga o'tilgan.

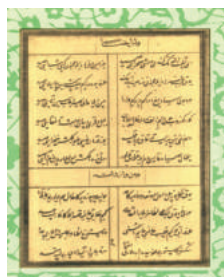
1993-yil xalqimiz lotin yozuvi asosidagi o'zbek alifbosini qabul qildi.

sug'd yozuvi

o'rxun-enasoy
yozuvi

arab yozuvi

115-mashq. Yozuvlar tarixi haqidagi matnga tayanib quyidagi savollarga javob bering.

1. O'zbek xalqi tarixida ushbu yozuvlarning qanday ahamiyatga ega bo'lgani to'g'risida fikr bildiring.

2. Navoiy, Bobur kabi buyuk allomalarimizning asarlari qaysi yozuvda bitilgan? Amir Temur "Tuzuklar"-i-chi? Temur qurdirgan binolarga hikmatlar qaysi yozuvda yozilgan?

3. Sizning bobo-buvilaringiz qaysi yozuvdan foydalanishgan?

116-mashq. Amir Temur haqida qanday gaplarni bo'yicha bahslashing. Ikkinchi gapni kirill yozuviga o'giring.

1. Kim bizning qudratimizga shubha qilsa, biz qurgan binolarga qarasin.

2. Farzandlar, qarindoshlar, qo'shnilar va do'stlarni davlat-u ne'mat martabasiga erishganimda unutmadim, haqlarini ado etdim.

117-mashq. Maqollarni lotin yozuviga o'giring. Unda ilgari surilgan g'oya haqida bahslashing.

1. Узоқдаги қариндошдан яқиндаги қўшни яхши. 2. Гилам сотсанг, қўшнингга сот, бир четида ўзинг ўтирасан. 3. Яхши ҳамсоя (қўшни) – гул, ёмон ҳамсоя – чўл. 4. Қўшнинг ёмон бўлса, кўчиб қутуласан. 5. Қўшнингга ёмонлик тилама.

118-mashq. Uyga vazifa. Alisher Navoiy asarlarining qo'lyozmasini ko'rganmisiz? U yashagan davrda xalqimiz qaysi yozuvdan foydalangan? Shoir asarlarini qaysi yozuvda o'qish sizga oson tuyiladi? Navoiyning hayoti va ijodi haqida 10–12 ta gapdan iborat matn tuzing.

33-dars. MATN VA LUG'AT USTIDA ISHLASH

Topshiriq. Dilshod Rajabning “*Harflarga hazil*” she'rini o'qing. Hosil bo'lgan so'zlar ishtirokida gaplar tuzing.

“Nina”ga “chi”ni qo'shdim,
Uchib keldi pirillab.

“Kit”dan “k”ni oluvdim,
Jahl qildi irillab.

“Tosh”in tashlab toshbaqa,
Tilga kirdi qurillab.

“Bo'r” bilan “i”ni yozdim,
Qoching endi zirillab.

119-mashq. “*Yozuv – dil oynasi*” nomli matnni diqqat bilan o'qing.

Yozuviga qarab insonning fe'l-atvori haqida xulosalar qilish mumkin. Qattiq bosib yozish hayotda o'z o'rnini topishga

intilish, qiziqishlarning anligidan dalolat beradi. Yirik yozuv serg'ayratlik, ruhiy ko'tarinkilik, mag'rurlik, o'z qadr-qimmatini baland qo'yish, oldinga qarab intilishni anglatadi. Qirrali qilib yozish yozuv egasining qat'iyatli ekanidan, hayotga e'tibor bilan qarashidan dalolat beradi. Pala-partish, xunuk, xato yozgan odamning hayot tarzi yozuviga monand bo'ladi.

Munosabat bildiring.

1. O'z dastxatingiz haqida o'ylab ko'rganmisiz?
2. Uni takomillashtirish ustida mashq qilasizmi?

120-mashq. Quyida berilgan so'zlardagi fonetik o'zgarish hosil qilayotgan tovushlarni topsangiz, "*Munshaot*" nomli xatlardan iborat asar yozgan ijodkorning taxallusi kelib chiqadi.

1. *Mening* so'zidagi tushgan tovush.
2. *Shahri* so'zidagi tushgan tovush.
3. *O'quv* so'zida asosdagi *i* tovushini *u* tovushiga aylan tirayotgan qo'shimcha.
4. *Sana* so'zidagi almashayotgan tovush.
5. *Singlim* so'zidagi tushgan tovush.
6. *Deyiladi* so'zidagi ortgan tovush.

1 2 3 4 5 6

--	--	--	--	--	--

121-mashq. 3 guruhga bo'lining. Dskada "*Solishtirib ko'raylik, kimning xati chiroyli?*" musobaqasini o'tkazing. Har bir guruh a'zosi chiqib bittadan ixtiyoriy so'z yozadi. Hakam o'qituvchi yozuvlarni baholab boradi. Eng ko'p ball yig'gan guruh g'olib hisoblanadi.

122-mashq. Uyga vazifa. Quyida berilgan so'zlardagi aniqlanishi kerak bo'lgan tovushlarni topsangiz, 20 yoshida yangi bir yozuvni kashf etgan, o'z yurtini tark etishga majbur bo'lgan ijodkorning taxallusi kelib chiqadi.

1. *Odop* so'zidagi xato yozilgan tovushning jaranglisi.
2. *Angla* so'zidagi almashayotgan tovush.
3. *Afzal* – (*ustun, yaxshi*) a...zal (*ot-ulov anjomi*). Juftlikdagi tushirilgan tovush.
4. *Burni* so'zidagi tushirilgan tovush.
5. Alifbodagi 17-harf.

34-dars. LOTIN YC ASOSLANGAN O'ZBEK ALIFBOSI

Munosabat bildiring.

1. Yozuvingiz hayotingizda qanday ahamiyatga ega deb o'ylaysiz?
2. Sizning yozganlaringizni bobo, buvilaringiz o'qiy olishadimi?
3. Oila a'zolaringiz, o'rtoqlaringiz bilan SMS yozishib turasizmi? SMS yozishda so'zlarning ma'nosi va imlosiga rioya qilasizmi?

SMS so'zi inglizcha *short* – “qisqa”, *message* – “xabar” va *service* – “xizmat” so'zlaridan olingan bo'lib, *qisqa xabarlar xizmati* degan ma'noni anglatadi.

123-mashq. Quyidagi savollarga javob bering va shaxsiy mulohazalaringizni bildiring.

1. O'zingiz yashayotgan shahar (qishloq) ko'chalarida binolarga o'rnatilgan peshlavhalar, shiorlar, reklamalardagi xato yozilgan yozuvlarga e'tibor berganmisiz?
2. Bunday yozuvlar sizga qanday ta'sir ko'rsatadi?
3. Yozayotganingizda har doim imlo qoidalariga qat'iy rioya qilasizmi?

124-mashq. Matnni diqqat bilan o'qing, ko'chiring va yodda tuting.

1993-yil 2-sentabrda respublikamizning har taraflama kamol topishini va jahon kommunikatsiya (axborot almashish) tizimiga kirishini jadallashtirish maqsadida “Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida” gi Qonun qabul qilindi.

1995-yil 24-avgustda yozuvning imlo (to'g'ri yozish) qoidalarini qabul qilindi. ("Gulxan" jurnalidan)

Harflarning ma'lum bir tartibda joylashuviga *alifbo* deyiladi. Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosi 26 ta harf, 3 ta harflar birikmasi va 1 ta tutuq belgisidan iborat.

125-mashq. Yangi o'zbek alifbosini daftaringizga ko'chiring. Kimning yozuvi chiroyli ekanligini aniqlang.

Aa Bb Dd Ee Ff Gg Hh Ii Jj Kk Ll Mm Nn Oo Pp Qq
Rr Ss Tt Uu Vv Xx Yy Zz Oo Gg Shh Chh Ngng /'

126-mashq. Berilgan so'zlarni alifbo tartibida joylashtiring.

Harf, yozuv, xat, qonun, axborot, o'zbek, imlo, alifbo.

127-mashq. Uyga vazifa. "Kimning tabrigi eng chiroyli?" O'rtog'ingizni tug'ilgan kuni bilan tabriklab SMS yozing va uni sinfdoshlaringiz bilan tahlil qiling.

35-dars. NAZORAT ISHI VA UNING TAHLILI

36-dars. MUSTAHKAMLASH

1-topshiriq. Savollarga javob bering.

1. Ayting-chi, yozuv o'zi nima uchun kerak? Hayotda uning qanday ahamiyati bor? 2. Qadimgi yozuvlar haqida nimalarni bilasiz? 3. Alisher Navoiy va Bobur asarlari bizgacha qaysi yozuvda yetib kelgan? 4. Arab, kirill yozuviga asoslangan alifbolardan foydalanishimizning qanday sabablari bor? 5. Yurtimizda lotin yozuviga asoslangan alifbo qachon qabul qilingan? Uning imlo qoidalarini-chi? 6. Siz qaysi yozuvdagi asarlarni mutolaa qilasiz? Qaysi tillarda asarlar o'qiy olasiz?

2-topshiriq. Matnni diqqat bilan tinglang.

O'g'lim, temirchil gin, kun bo'yi og'ir mehnat ostida ezilib, yetarli ovqat topa olmaydilar. Etikdo'zlarga qaragin, tun bo'yi chiroq yorug'ida etik tikib, ochlikdan kasal bo'lib, bevaqt vafot etadilar. Tosh yo'nuvchilarni ko'r, qancha ko'p ishlasalar ham, kambag'allikdan boshlari chiqmaydi.

Shuning uchun sen xat yozishni o'rgan, savodli bo'l. Xat yozishni bilgan odamlar baxtli bo'ladilar.

(Qadimgi Misr ehromlarida qoldirilgan yozuvlardan)

3-topshiriq. Matn asosida savollarga javob bering.

1. Misr ehromlarida yozilgan "Yozishni bilgan odamlar baxtli bo'ladilar", degan fikrga qanday qaraysiz?

2. Nima deb o'ylaysiz: savodxon bo'lishda, to'g'ri yozishda ko'p kitob o'qishning qanday ahamiyati bor?

4-topshiriq. Jahon donishmandlari tomonidan kitob haqida aytilgan gaplarni yangi o'zbek alifbosida ko'chirib oling. O'ylab ko'ringchi, donishmandlar ushbu fikrlarini qaysi yozuvda yozishgan?

1. Китобнинг сони эмас, унинг яхшиси фойда келтиради. (Цицерон, юнон) 2. Саводли бўла туриб китоб ўқимаган кишининг саводсиздан фарқи йўқ. (Марк Твен, инглиз)

3. Яхши китоб – бу менинг ҳаётимдаги муҳим бир ҳодиса. (Стендаль, француз) 4. Китоблар донишмандликни ёйиш қуролидир. (Ян Коменский, поляк)

5-topshiriq. Uyga vazifa. Rasmda keltirilgan asar qahramonlaridan biriga maktub yozing.

Masalan, quyi sinfda o'qiganingiz Hans Kristian Andersenning "Bolar gurungi" asaridagi qiyinchiliklarni yengib, o'z maqsadiga erishgan kambag'al bolaga yoki qahramon ayol To'marisga.

37-dars. AYRIM UNLILAR IMLOSI. A VA O UNLILARINING TALAFFUZIY VA IMLOSI

 Topshiriq. Quyidagi so'zlardan foydalanib, "Vatanni himoya qilish – eng oliy burch" mavzusida og'zaki matn tuzing.

Qo'llash uchun so'zlar: *sadoqat, zamon, bilan, tezkor, qalban, his (hissiyot), ziyo, fidoyi, xizmat qilmoq, darkor, farzand, kamarbasta.*

 128-mashq. *Hamon, tomon, zamon, shamol, sholg'om, faktor, orkestr* so'zlarining qanday aytilishi va yozilishiga diqqat qiling.

 A tovushi *zamon, hamon, baho, jahongir* kabi so'zlarda **o** kabi aytiladi, ammo **a** yoziladi.

O tovushi *Pomir, okean, konsert* singari so'zlarda **a**, *tonna, orden* kabi so'zlarda **o'** aytilsa-da, **o** yoziladi.

Termos, tormoz, direktor kabi so'zlarning oxirgi bo'g'ini **i** ga moyil aytilsa ham, **o** yoziladi.

 129-mashq. Savollarga javob bering.

1. To'maris va Shiroqlarning jasoratini bilasizmi?
2. Spitamen, Jaloliddin Manguberdi haqida eshitganmisiz?
3. Temur Malik kim bo'lgan? Najmiddin Kubro-chi?

 130-mashq. Matnni diqqat bilan o'qing.

Najmiddin Kubro

Xorazmni istilo qilishdan oldin Chingizxon Najmiddin Kubroga maktub yo'llaydi: "Men Urganchni bosib olib, qatli om qilmoqchiman. Siz oila a'zolaringiz va shogirdlaringiz bilan xohlagan tomoningizga ketishingiz mumkin".

Vatanparvar bob ing taklifini rad etadi. Mo'g'ul qo'shinlari shaharga hujum qilgan vaqtda: "Yo Vatan, yo o'lim!" – deb shaharni mudofaa qilishga kirishadi.

Hal qiluvchi jangda u dushman bilan mardlarcha olishadi. Kamondan otilgan o'qlardan biri uning ko'ksiga sanchiladi. Shahid bo'layotgan Najmiddin Kubro yov qo'lidan bayroqni tortib olib, uni changallagancha halok bo'ladi. Dushman bayroqni tortib olish uchun uning barmoqlarini kesishga majbur bo'ladi.

Najmiddin Kubroning bu jasorati tildan tilga o'tib, afsonaga aylandi.

Lug'at: qatli om – yoppasiga qirish
shahid – haqqoniyat yo'lida qurbon bo'lish

Munosabat bildiring.

1. Siz ham o'z yurtigingizni Najmiddin Kubrodek seva olasizmi?
2. Nima deb o'ylaysiz: Kubro nega bayroqni changallab halok bo'ldi?
3. Vatanni himoya qilishga har doim tayyormisiz?
4. Matndagi "a" va "o" unlilarining aytilishi va yozilishiga diqqat qiling. Qaysi so'zlarda ular farqlanyapti?

131-mashq. Talaffuzi yozilishidan farq qiladigan **a** va **o** unlilari ishtirok etgan so'zlardan 10 ta topib daftaringizga ko'chiring.

132-mashq. To'rtburchaklar ichidagi xato yozilgan so'zlarni imlo qoidalariga mos ravishda daftaringizga ko'chiring. Ular ishtirokida og'za-ki gaplar tuzing.

Tomosha, kavak, **qaynaq**, mabodo, jahongir, **matba**, bahodir, **samon**, dovon, taassurot, taajjub.

Zopark, koptok, orkestr, roman, **akean**, kosmonavt, konstitutsiya, kollej, pomidor, **moshina**, noyabr

133-mashq. *Uyga vazifa* **istonadan boshlanadi**” mavzusida 10–12 ta gapdan iborat matn yozing. Matningizdagi “a” va “o” harflari qoʻllangan soʻzlarning tagiga chizing.

38-dars. / VA U UNLILARINING TALAFFUZI VA IMLOSI

Munosabat bildiring.

1. Eʼtiqodli odam deganda kimni tushunasiz?
2. Eʼtiqodli bola qanday boʻladi? Unga xos xususiyatlarni sanang.
3. Vatanga sadoqat va eʼtiqod orasida qanday bogʻliqlik bor? Yurtga xiyonat nimalarda koʻrinadi?

Lugʻat: eʼtiqod – qattiq ishonch, dildan eʼtirof etiluvchi tushuncha, nuqtayi nazar, qarash; imon

134-mashq. Quyidagi rasmlar asosida “*Vatanni sevmok iymondandir!*” mavzusida 5 daqiqa ichida matn tuzing. Gaplarda *i* va *u* unlilari-dan foydalaning.

135-mashq. Quyidagi soʻzlarni yozing. Talaffuziga eʼtibor bering.

Umid, ixlos, shoir, qishloq, chiroq, qirgʻovul, chirmoviq, xirmon, tovush, uyqu, kulgi, doim.

i tovushi *bilan, bir, kir, qirgʻoq, zirapcha, likopcha* kabi soʻzlarda qisqa talaffuz etilsa ham, yozuvda *i* harfi bilan yoziladi.

Kunduz, qovun, tovuq kabi soʻzlarda ikkinchi boʻgʻindagi *u* tovushi *i* kabi aytilsa ham, *u* yoziladi.

136-mashq. Matnni in o'qing.

Zilola opa shogirdi Maftuna bilan muzeydan chiqqanda soat oltidan oshgandi. Zilola opa bolalarini bog'chadan olishga shoshardi. Shu sababdan taksida ketmoqchi bo'lishdi. **Aksiga** olib, mashinalar kam. Nihoyat, oq "Neksiya" chetroqda to'xtadi...

Zilola opa uyga kelgach, haydovchiga ikkita besh ming so'mlik **uzatib**, uyiga kirdi. **Biroz** o'tib ko'cha eshigining qattiq taqillagani eshitildi. Opa kimligini so'radi:

– Men boya sizni **uyingizga** olib kelgan haydovchiman, – degan ovoz keldi. Haydovchining aytishicha, Zilola opa besh ming so'mlik o'rniga ellik ming so'mlik pulni berib **yuborgan** ekan. Opa haydovchining halolligini ko'rib sevindi, so'ng **su-yunchi** bermoqchi bo'ldi.

– Opajon, duo qilsangiz bo'ldi. Alloh bizni hamisha halol rizq bilan siylasin, – dedi haydovchining ayoli. Zilola opa bu **iymonli** odamlarni kuzatar ekan: "Eh, qanday insofli, samimiy yurtdoshlarimiz bor-a..." – deb **g'ururlanib** qo'ydi.

(*"Gulxan"dan*)

Munosabat bildiring.

1. Ota-bobolarimizning *"Birovning haqidan qo'rqish – iymondan"*, degan gaplarini qanday sharhlaysiz?
2. Siz ham "Neksiya" haydovchisiga o'xshagan insonlarni uchratganmisiz?

137-mashq. Yuqorida keltirilgan matndagi ajratilgan so'zlarni ko'chirib, talaffuzi va yozilishiga diqqat qiling.

138-mashq. 3 guruhga bo'linib, quyidagi mavzularda 10–12 ta gapdan iborat kichik hikoya yozing.

1. "Halol mehnat ham iymonning bir bo'lagi".
2. "Mehnatning tagi – rohat".
3. "Mehnat qilgan xor bo'lmas".

139-mashq. *Uyga vazil* asosida “Men imyon haqida bobom va buvimdan so‘rab bildim” mavzusida 10–12 ta gapdan iborat matn tuzing. Qo‘llash uchun so‘zlar: *halollik, ishonch, hayo-andisha, shirinso‘zlik, salom beraman, umid qilaman, mening, ulg‘ayaman.*

39-dars. E VA O‘ UNLILARINING TALAFFUZI VA IMLOSI

Topshiriq. Matnni o‘qing, ajratilgan so‘zlardagi unli tovushlar talaffuzi va imlosiga diqqat qiling.

Bola xarajatlar uchun dadasidan olgan pullarini vaqtdan avval sarflab qo‘ydi. Yaqinda ta‘til boshlanadi. Pulsiz maza qilmaydi. Yo‘lini topish kerak. **Qo‘liga** tushgan jurnalda har bir xizmat uchun haq to‘lanishi lozimligini o‘qib, **ko‘zlari** chaqnab ketdi. Bu mantiqqa **ko‘ra** oilasi uchun qilgan ishlarining har biriga haq olish kerak!

Do‘kondan non keltirishni besh yuz so‘mga, axlat to‘kishni ming so‘mga, onasi bilan bozorga borib kelishini uch ming so‘mga baholasa, oilasidagilar qimmatga **tushmaydigandek** edi. Xuddi shunday qildi. Bir varaqqa oy davomida bajaradigan ishlarini yozib, narx qo‘ydi. Jami yuz ming so‘m bo‘lgan edi. Xatni **sekingina** onasining cho‘ntagiga solib qo‘ydi. Boyish yo‘lini topganidan boshi osmonda!

Ertalab dars stoli ustidan yuz ming so‘m pul va bir xatcha topdi: “Seni dunyoga **keltirganim**, yillar bo‘yi ustingni toza tutganim, ming azob bilan o‘stirayotganimning haqi faqat sening muhabbating va **erkalab** yonog‘ingdan birgina **o‘pib qo‘yganimdir**. Ishlab topgan pulingni **o‘ynab-kulishga** ishlat, bolajonim!..” (“Ona mehri” hikoyasidan)

Munosabat bildiring.

1. Bolaning xatti-harakatiga baho bering.
2. Ona mehri bebaho ekanligiga tan berdingizmi?
3. So'nggi xatboshidagi **e** va **o'** tovushi qatnashgan so'zlarni ajratib yozing, talaffuziga e'tibor bering.

140-mashq. Alisher Navoiyning baytini tinglang. Unda ifodalangan fikr haqida munosabat bildiring. Unli tovushlarga diqqat qiling.

Oldiga qo'yganni yemoq – hayvonning ishi,
Og'ziga kelganni demoq – nodonning ishi.

141-mashq. **E** va **o'** tovushlari qatnashgan quyidagi insoniy xususiyatlarni ikkiga ajratib yozing.

Elparvar, obro'li, qo'rs, ehtiyotkor, erkatoy, erinchoq, epchil, o'jar, o'tkir, ezma, qo'rqqoq, mehribon, jo'shqin, zo'ravon, g'o'daygan, ko'ngilchan.

Ijobiy	Salbiy
ko'ngilchan	erinchoq

E harfi *kecha*, *ekran*, *ne'mat* kabi so'zlarda to'liq talaffuz qilinadi. *Telefon*, *teatr*, *okean*, *material* kabi so'zlarda **i** ga monand aytiladi, lekin **e** yoziladi.

O' tovushli *ko'l*, *o's*, *cho'l*, *jo'ra*, *mo'tabar* kabi so'zlarda torroq, *bo'ri*, *xo'roz*, *ro'mol*, *qo'rimoq* kabi so'zlarda esa kengroq eshitiladi, ammo har vaqt bir xil shaklda yoziladi.

Mo'tadil, *mo'jiza*, *mo'tabar* kabi so'zlardagi tutuq belgisi yozuvda tushirib qoldiriladi.

142-mashq. Hikmatlarni ko'chiring. Ular haqida fikr bildiring.

1. Erta turishni odat qil. Har kishikim quyosh chiqquncha uyquda bo'lsa, rizqi kam bo'lur. ("Qobusnoma")
2. Rostgo'ylik insonni ulug'lar darajasiga yetkazadi. (Alisher Navoiy)
3. Og'iz va tilning bezagi to'g'ri so'zdir, so'zni to'g'ri so'zla, dilingni

beza. (*Ahmad Yugnak*) , , dovat emas, adolat yengadi.
(*Amir Temur*) 5. Do'stlik – insonning eng a'lo fazilati. (*Oybek*)
6. El mehri, do'st mehri bilmaydi sarhad. (*Mirtemir*)

143-mashq. Quyidagi so'zlarni **e** va **o'** unlilarining so'z boshida, so'z o'rtasida va so'z oxirida kelishiga qarab jadvalga joylashtiring.

E'lon, sekin, sergap, obro', qo'rqinchli, to'g'ri, o'yinqaroq, terakzor, ekologiya, o'qimishli, mehribon, mone, egizak, tentak, ellik, gulro' (gul yuzli), badxo' (yomon xulqli), ehtiyotkor, o'chirg'ich, berk, mavqe, ertakchi, o'simlik, elparvar.

So'z boshida	So'z o'rtasida	So'z oxirida
e'lon	terakzor	gulro'

144-mashq. Uyga vazifa. Quyidagi maqollarni o'qib, mavzuga mos 10–12 ta gapdan iborat matn yarating.

1. Odobli bola elda aziz.
2. Otang bolasi bo'lma, odam bolasi bo'l.

40-dars. MATN VA LUG'AT USTIDA ISHLASH

Topshiriq. Rasm asosida maktabingizda besh tashabbus doirasi-da qanday ishlarni amalga oshirayotganingiz haqida og'zaki matn yarating. Qo'llash uchun so'zlar: *texnologiya darsi, qo'shiq, kuylamoq, sport, musobaqa, kompyuter, internet, kitobxonlik, badiiy asar, qizlar mehnati, e'tibor.*

Musabab bildiring.

1. Musobaqada raqiblaringizni yengib, g'olib bo'lganmisiz? O'sha paytda qanday kayfiyatda yurgansiz?
2. Mag'lubiyatga uchragandagi holatingiz qanday bo'lgan? Shu haqda gapirib bering.
3. Maktabingizda 5 tashabbus bo'yicha qanday ishlar qilinyapti?

145-mashq. Maqollarni ko'chiring. Jasurlik va qo'rqqoqlik haqidagi ushbu maqollar mazmuniga mos keladigan qanday asarlar o'qigansiz? Ularning nomini yozing.

1. Botir o'lsa, nomi qolur, nomard o'lsa, nimasi qolur?
2. Yovdan qo'rqqan – yovga do'st, Elni suygan – elga do'st.
3. Tiz cho'kib yashaguncha tik turib o'lgan yaxshi.
4. Tulkidan sher chiqmas, Qo'rqqoqdan er chiqmas.
5. Qo'rqqoqda uyat bo'lmas.
6. Qo'rqqoqqa ip ilon bo'lib ko'rinadi.

146-mashq. Matnni o'qing. Unda ishlatilgan e va o' unlilarining ta-laffuzi, imlosiga diqqat qiling. Yana qanday xalq qahramonlarini bilasiz?

ALP ER TO'NGA

Afrosiyob – Turon davlatining sha'ni, shavkati uchun qattiq kurash olib borgan afsonaviy tarixiy shaxslardan biri. U yurtini yovuz bosqinchilardan himoya qilgan ulug' sarkarda. Turkiy manbalarda bu hukmdor Alp Er To'nga nomi bilan tilga olingan. Demak, Alp Er To'nga va Afrosiyob, aslida, bitta shaxsning turkiy va forsiy nomlari bo'lib, u Turon davlatining asoschisidir.

Mahmud Koshg'ariy o'zining “Devonu lug'otit-turk” kitobida Alp so'zini quyidagicha izohlaydi: “Alp – botir, qahramon”.

xalqlarda botir sarkardalar va podshohlar nomiga, odatda, Alp so'zi qo'shib ishlatilgan.

Demak, Alp Er To'nga bu nomni o'ziga ism qilib olgan dastlabki inson, turkiy xalqlarning ilk podshohidir. (“O'zbekiston tarixi” kitobidan)

147-mashq. Uyga vazifa. *Tarixdan hikoyalar* kitobingizdan Amir Temur g'alabalari to'g'risida berilgan ma'lumotlarni toping. Ular asosida va rasimga tayanib matn yarating.

41-dars. YONMA-YON KELGAN UNLILAR TALAFFUZI VA IMLOSI

148-mashq. Gaplarni yozing, ulardagi yonma-yon kelgan unlilar talaffuziga diqqat qiling.

Ulug'lar demish: "Qanoatli odam maqsadiga yetadi". "Yaxshi xulq – saodat kaliti". (*"Donolar bisoti"*dan)

Topshiriq. Matnni o'qing. Ajratilgan so'zlar talaffuziga diqqat qiling.

Katta ko'chani kesib o'tishga qiynalayotgan onaxonni ko'rgan ikki bola o'zlarining **doimiy** odatlariga **rioya** qilib unga ko'makka shoshilishdi.

Ularni kuzatib turgan uchinchi bola **taajjublanib**:

– Senlarga bundan nima **manfaat**, yo'lingda ketavermay-sanlarmi? – dedi. Yaxshi **oilada** o'sgan bolalar doimiy ishlarini davom ettirib, onaxonni yo'ldan o'tkazib qo'yishdi.

Onaxon ko'chani bu betiga o'tgach:

– Tarbiya bergan ota-onangizga ming rahmat, baxtli, **sao-datli** bo'linglar! – dedi ularni **duo** qilib. (*"Gulxan"*dan)

Munozabat bildiring.

1. Bolalarning qilgan harakatiga baho bering.
2. Uchinchi bolaning fikriga qo'shilasizmi?

149-mashq. Nasihatlarni o'qing, ularda ajratilgan so'zlarning yozilishiga diqqat qiling.

1. Yoshi ulug' insonlarga **doim** birinchi bo'lib salom bering. 2. **Oilada** otana, aka-ukalaringiz, opa-singillaringiz bilan **xushmuomala** bo'ling. 3. O'zingizga **taalluqli** bo'lmagan ishlarga bosh suqmang. 4. Shaxsiy **manfaatingizni** o'ylab ish tutmang, har vaqt kattalarning gapiga quloq soling. 5. Odobingiz, yurish-turishingiz, gap-so'zingiz bilan atrofingizdagilarda yaxshi **taassurot** qoldirishga intiling. 6. Maktabda **muallimlarning** gapidan chiqmang. 7. Kattalarga **murojaat** qilishda hamisha "siz" deb gapirishga odatlaning.
("Oila taqvimi"dan)

150-mashq. Nuqtalar o'rniga kerakli harflarni qo'yib ko'chiring.

Mu...llif, ta...mil, ge...log, do...ra, sh...ira, j...iz, m...osh, m...ammo, m...orif, tabi...y, manf...at, ziro...t, insho...t.

Yonma-yon kelgan unlilar ishtirok etgan so'zlar, asosan, boshqa tillardan kirgan so'zlardir. Bunday so'zlardagi unlilarni og'zaki nutqda yo bir cho'ziq unliga aylantirish, yo o'rtasiga undosh tovush qo'shish yo'li bilan tilimizga moslashtiriladi.

Masalan: **muallim** – ma'lim, **saodat** – sodat, **soat** – sog'at (sohat), **oila** – oyila, **doimo** – doyimo, **kauchuk** – kavuchuk kabi.

151-mashq. Boshqotirmaga yashiringan so'zni toping, tarkibida yonma-yon kelgan unlilarga izoh bering. Shu so'z ishtirokida gap tuzing.

1 – alifbodagi 12-harf.

2–3 – vaqt ko'rsatadigan narsa nomining ikkinchi bo'g'ini.

4–5 – ishora qiluvchi so'z, olmosh.

6–7 – *ism* so'zining ma'nodoshi.

152-mashq. Qaysi jadvaldagi so'zlar xato yozilgan deb o'ylaysiz? Birinchi jadvalmi, ikkinchisimi? Topilgan xato so'zlarning to'g'ri shaklini imlo lug'atidan foydalangan holda uchinchi jadvalga yozing.

1. Ta'surot, ta'jjub, ta-luqli, mallaq, mudofa, murojat, muallif, movin, muolija, muattar.

2. Taassurot, taajub, taal-luqli, muallag', mudofaa, murojot, mallif, movun, molaja, mattar.

3.

153-mashq. Uyga vazifa. Quyidagi fikrni davom ettiring va yozgan matningizga sarlavha qo'ying.

Xalqimizda "Kattaga hurmatda, kichikka izzatda bo'l", degan naql bor. Bu hikmatga rioya qilib...

42-dars. NAZORAT ISHI VA UNING TAHLILI

43-dars. G VA K UNDOSHLARINING TALAFFUZI VA IMLOSI

1-topshiriq. Jarangli va jarangsiz undoshlar qatoriga diqqat qiling. Jarangli yoki jarangsiz jufti bo'lmagan undoshlarni esda saqlab qoling.

Jarangli undoshlar: *b v z g d j dj g' y l m n n g r - -*

Jarangsiz undoshlar: *p f s k t ch sh x - - - - - q h*

154-mashq. **G** va **k** tovushlari qatnashgan so'zlarni o'qing. Ular ishtirokida 10 ta gapdan iborat matn yarating.

Qo'llash uchun so'zlar: *bugun, kuy, guruh, maktab, gazeta, go'zal, ko'rik, ishtirok.*

2-topshiriq. Matnini o'qing. **G** va **k** undoshi qatnashgan so'zlarga diqqat qiling.

Musika – go'dakligimizdan qulog'imizga ona allasi bilan kirgan yoqimli ohang. Xalqimizda: "Musiqaga oshno bo'lgan odamdan yomonlik kutma", degan naql bor. Qo'shiqlar orqali onalarimiz bizga zavqlanish xususiyatini singdirganlar. Mohir pedagoglar bu hissiyotni yanada kuchliroq tarbiyalaganlar.

Bolalar tengdoshlari bilan guruh bo'lib kuylashni yoqtiradilar, chunki bunday ijro istagi guruh ishtirokchilari o'rtasida samimiy munosabat yaratadi.

Musika so'z bilan ifodalanmaydigan his-tuyg'ularni insonga singdiradi. Hayotni musiqasiz tasavvur qilish qiyin. ("*Musika darsligi*"dan)

155-mashq. Quyidagi so'zlarga egalik va kelishik qo'shimchalari qo'shib, daftaringizga yozing. So'z oxirida kelgan "**k**" harflariga diqqat qiling. So'zlar: *ishtirok, idrok, go'dak, istak*.

So'z oxirida **g** (jarangli) va **k** (jarangsiz) undoshlari o'rta-sidagi farq yo'qolib, har ikki undosh bir xil **k** holida talaffuz qilinsa ham, yozuvda **g** va **k** harflari orqali yoziladi: *dialog*, ...

K undoshi bilan tugagan asosga jo'nalish kelishigi qo'shim-chasi qo'shilsa, bu qo'shimcha **-ka** tarzida aytiladi va shun-day yoziladi. Masalan: *bilakka, tilakka kabi*.

G undoshi bilan tugagan so'zlarga jo'nalish kelishigi qo'shimchasi qo'shilsa, asos va qo'shimcha qanday aytilishi-dan qat'i nazar, o'zgarmaydi. Masalan: *bargga, pedagogga*.

156-mashq. Nuqtalar o'rniga **g** yoki **k** harflaridan mosini qo'yib, matnni ko'chiring.

Dunyoda musiqiy uslublarning turlari ko'p: zamonaviy mu-siqa, an'anaviy musiqa, ommabop musiqa.

Ayrim musiqalar juda ommalashib ketgan. Ammo ...o'pchilik an'anaviy musiqani boshqa uslublardan ustun ko'rsa kera... .

Estrada musiqasi yoq qiziqarli, biroq u, ko'pincha, tijorat mahsuloti sifatida sotiladi. An'anaviy musiqa esa, a... sincha, mamlakat madaniyati, urf-odatlar va tarixini aks ettiradi.

“Shashmaqom” kabi an'anaviy uslublar bizni o'tmish bilan bog'laydi va madaniy o'ziga xosli...imizning bir qismi hisoblanadi. Pop musiqa ustuvor bo'lib qolsa-yu, milliy uslublar g'oyib bo'lsa, bu, sha...siz, juda achinarli hol bo'lar edi.

Lug'at: maqom – Sharq musiqasida musiqiy ohang, kuy yo'li, tartibi, shakli; **“Shashmaqom”** – olti qismdan iborat o'zbek musiqa asari

Munosabat bildiring.

1. Sizga qaysi musiqa ko'proq yoqadi; estradami, mumtoz musiqami? Uyingizdagi yoshi ulug'larga-chi?
2. O'zbek to'ylarini karnay-surnaysiz tasavvur qila olasizmi?

157-mashq. Rasmlarda aks etgan musiqa asboblari ishtirokida 5–6 ta gapdan iborat og'zaki matn yarating. Milliy marosimlarga joziba beruvchi kuy haqida bahslashing.

158-mashq. Daftaringizga oxiri **g** yoki **k** undoshi bilan tugaydigan 10 ta so'z yozing. Ularning talaffuziga e'tibor bering.

Namuna: kerak, barg...

159-mashq. Uyga vazifa. “Biz eshitgan ilk musiqa (qo'shiq) – ona alasi” mavzusida matn yarating. Foydalanish uchun so'zlar: go'daklikda, tunlari, yoqimli, beshik, ovoz, ona, uyqu, tinglamoq, tinchlanmoq, kuylamoq, xotirjam.

Topshiriq. Matnni diqqat bilan o'qing. **Q** va **g'** tovushlarining talaffuzi va imlosiga e'tibor bering.

Xasis va uning oltini

Xasis bir odam o'zidagi bor-budini sotib, quyma oltin xarid qildi. Eski hovli yo'lagidan yurib **bog'ga** kirdi, bir qoziq yonida to'xtadi. O'sha yerdan choh qazib, oltinni ko'mib qo'ydi. Har kuni yo'lakka borar va xazinasining butun turganidan xabar olardi. Xasis odamning ishchilaridan biri uning **bu yoqqa** serqatnov bo'lib qolganini sezib qoldi va sababini **bilmoqqa** qaror qildi.

Tez orada ishchi ko'milgan xazinaning sirini bilib oldi. Yerni kovlab, oltinni o'g'irlab ketdi. Ertasi kuni xasis **qozig'i** yoniga kelib qarasa, oltin yashirilgan chuqur bo'm-bo'sh. U baqirib sochlarini yuldi, odamlarni qarg'ay boshladi. Xasisning ahvoli ko'rgan qo'shnisi: "Iltimos, bunchalik qayg'urma. Borgin-da, tosh olib o'sha chuqurga tashla. Oltinning har doimgidek o'sha yerda yotganini tasavvur qil: oltining chuqurda bormi-yo'qmi, undan senga hech bir naf yo'q edi-ku", – dedi. (*Ezop masallaridan*)

160-mashq. Matnga tayanib, quyida keltirilgan voqealar rivojining ketma-ketligini raqamlar bilan belgilang.

1. Xasis odam o'zidagi bor-budini sotib, quyma oltinga almashtirishga qaror qildi.
2. Bir kishi xasisning oltinini o'g'irlab ketdi.
3. Xasis chuqur qazib, unga xazinani yashirdi.
4. Qo'shnisi xasisga quyma oltinning o'rniga tosh tashlashni maslahat berdi.

161-mashq. Test. Ushbu masaldan ko'zlangan maqsad noto'g'ri izohlangan javobni toping.

- A. Qimmatbaho narsa j'irlanadigan joyda saqlama.
- B. Oltining bo'lsa, albatta, bir kuningga yaraydi.
- C. Bor narsangdan foydalanmasliging unga ega emasliging bilan barobar.
- D. To'g'rilab bo'lmaydigan narsa uchun qayg'urma.

162-mashq. Matnda ajratilgan so'zlarga qarang. **Q** va **g'** bilan tugagan so'zlarga egalik va kelishik qo'shimchasi qo'shilganda yuzaga keladigan o'zgarishga diqqat qiling.

Q undoshi bilan tugagan asosga jo'nalish kelishigi qo'shimchasi qo'shilsa, bu qo'shimcha **-qa** tarzida aytiladi va shunday yoziladi. Masalan: *qaymoqqa, toshloqqa* kabi. Xuddi shunday asoslarga egalik qo'shimchasi qo'shilsa, so'z oxiridagi **q** undoshi **g'** ga aylanadi va shunday yoziladi.

Masalan: *bulog'i, qishlog'i*.

G' undoshi bilan tugagan so'zlarga jo'nalish kelishigi qo'shimchasi qo'shilsa, asos va qo'shimcha qanday aytilishidan qat'i nazar, o'zgarmaydi: *bug'ga, bog'ga*.

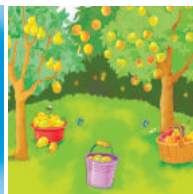

163-mashq. **Q** va **g'** tovushlari qatnashgan so'zlarni tinglang. Ularga qo'shimcha qo'shib gaplar tuzing.

Qum, qizg'anchiq, qanoat, oriq, g'ubor, yorug', yoriq, qiyamat, g'azab, g'alati.

164-mashq. **Q** va **g'** undoshlari bilan tugaydigan narsa nomlarini toping, ularga jo'nalish kelishigi va egalik qo'shimchalarini qo'shib yozing.

So'z oxirida **g'** (jarangli) va **q** (jarangsiz) undoshlari o'rtasidagi farq yo'qolib, har ikki undosh bir xil **q** holida talafuz qilinsa ham, yozuvda **q** va **g'** harflari orqali yoziladi.

165-mashq. *Q* undoshi bilan boshlanib, *q* undoshi bilan tugaydigan 10 ta soʻz yozing. Yozgan soʻzingizni izohlang.

Namuna: *Qayiq* – suv transporti.

166-mashq. *Uyga vazifa.* Tarkibida *gʻ* va *q* undoshi ishtirok etgan 5 ta topishmoq topib yozing.

45-dars. MATN VA LUGʻAT USTIDA ISHLASH

Topshiriq. Matnni oʻqing.

Koʻpriklar

Insoniyat qadimdan foydalanib kelayotgan koʻpriklarning paydo boʻlishi ibtidoiy jamiyatga borib taqaladi. Koʻpriklar dastlab toshlar va yogʻochlardan qurilgan. Keyinchalik temir-beton koʻpriklar kashf etildi. Toshkentda koʻpriklar koʻp. Ammo uch qavatli koʻprik zamonaviy meʼmorchilikning yorqin namunasi boʻlmoqda. Eng asosiysi, koʻprikda birorta ham svetofor boʻlmaydi, transport vositalari toʻxtovsiz harakatlanishi taʼminlanadi. Koʻprik va tunnelda qatnov olti qatorli boʻladi.

Yurtimizda qad rostlagan koʻpriklar Xitoydagi oynali koʻprik, AQShdagi “Oltin darvoza” gigant koʻprigi, Angliyadagi koʻtarma koʻprikdan sira qolishmaydi.

Munosabat bildiring.

1. Insoniyat tarixida koʻpriklar dastlab qanday materiallardan qurilgan? Hozir-chi?
2. Oʻzbekistonda qurilgan qanday koʻpriklarni bilasiz?
3. Odamlar qalbini bir-biriga bogʻlaydigan koʻpriklar, deganda nimalarni tushunasiz?

167-mashq. Yuqoridagi r , q undoshlari bilan boshlanadigan soʻzlarni koʻchiring. Masalan: *koʻpriklar, qurilgan*.

168-mashq. Nuqtalar oʻrniga kerakli harflarni qoʻyib, gaplarni koʻchiring.

1. Tosh...entda uch qavatli ...oʻprik ...ad rosladi. 2. Yangi Orleandagi Ponshartren ...oʻli ustidagi koʻpri... toʻ...on vazifasini bajaradi. 3. San Diyegodagi Koronado Bridj koʻpri...ining ulkanli...idan uning ostidan kemalar bemalol oʻta oladi. 4. Arkanzas koʻpri...i jarli...larni birlashtiradi. 5. Yaponiyada shaharlarni birlashtiruvchi koʻpri...lar ham mavjud.

169-mashq. “*K-k oʻyini*”. 3 guruhga boʻlining. *K* bilan boshlanib, *k* bilan tugaydigan soʻzdan 10 ta topib daftaringizga yozing va izohlang. Qaysi guruh birinchi yozib boʻlsa, gʻolib hisoblanadi.

Namuna: *kurak*. Sochilgan narsalarni toʻplab biror narsaga solish uchun moʻljallangan asbob.

Kurak. Yelkaning yuqori qismidagi uchburchak shaklli yalpoq suyak. (“*Ming bir soʻzni bilaman*” kitobidan)

170-mashq. *Uyga vazifa*. Siz qanday koʻprik kashf qilishni istaysiz? “*Kelajak koʻpriklari*” mavzusida 10–12 ta gapdan iborat matn tuzing.

46-dars. D VA T UNDOSHLARINING TALAFFUZI VA IMLOSI

171-mashq. *D* va *t* tovushlari qatnashgan soʻzlarni tinglang. Ular ishtirokida 10 ta gapdan iborat “*Dunyoni qanday asraymiz?*” mavzusi-da matn yarating.

Dunyo, tasavvur qilmoq, dunyoqarash, ona tabiat, dalda, doʻst, daraxt, osoyishta hayot, dildoshlar, dard, taassurot, ehtiyot, uddaburon.

Topshiriq. Matnni oʻqing. *D* va *t* undoshlari ishtirok etgan soʻzlarga eʼtibor bering.

Greta Tunberg nimaga erishmoqchi?

Tengdoshingiz Greta Tunberg haqida odamlar ilk marta 2018-yil 20-avgustda eshitdilar. 12 yoshli qizchaning qo'lidagi plakatta kattalar iqlim isishi muammosiga e'tibor qilishmasa, maktabga chiqmasligini yozgan edi.

“O'qituvchimiz bizga ishlatilgan plastik idishlar sababli okeanlarda paydo bo'layotgan chiqindi uyumlari, dunyoning isishi oqibatida jabr ko'rayotgan qutb ayiqlari haqida film qo'yib berdi. Men yig'ladim, sinfdoshlarim ham. Filmdagi sahnalar miyamdan chiqmay qoldi”, degan edi Greta ilk intervyusida.

Greta Tunberg ota-onasidan iltimos qilib, uyiga tabiat uchun bezarar quyosh panellarni o'rnatdi. Tomorqaga ekin ekib, o'zi yetishtirgan mahsulotlar bilan oziqlana boshladi. O'qishga ham avtomobilda emas, velosipedda qatnaydigan bo'ldi.

2019-yilning 23-sentabrida Greta Tunbergning Birlashgan Millatlar Tashkiloti minbarida turib so'zlagan nutqi ko'pchilikning diqqatini jalb qildi.

“Men hozir maktabda bo'lish o'rniga iqlim o'zgarishining xavfidan kattalarni ogohlantirib yuribman. Kelajak xavf ostida qolayotganini tushunganim uchun shunday qilyapman. Men his qilayotgan tashvishni hamma his qilishini, odamlar birlashib tabiatga yordam berishlarini istayman”.

Greta Tunbergning xatti-harakatini har kim o'zicha talqin qildi: kimdir uni “tabiatning himoyachisi, xaloskori” desa, yana kimdir qattiq tushkunlikdan ruhan siqilganini aytardi.

Ba'zilar Gretani jasur qiz desa, ba'zilar uni kalaka qilib, shu yo'l orqali mashhur bo'lishni xohlagani haqida o'ylardi. Lekin bir narsa ayon – Greta Tunbergning so'zlari tufayli dunyodagi minglab odamlar tabiatni asrash kerakligini anglab yetdilar.

Munosabat bildiring.

1. Greta va sinfdoshlarini yig'latgan voqea nima edi?
2. Gretaga ta'sir qilgan voqeadan so'ng u o'z xonadonida qanday o'zgarishlar qildi? Nima uchun?
3. Gretadagi qaysi xususiyat sizda ham bor?

172-mashq. Nuqtalar o'rniga *d* yoki *t* harflarini qo'yib, daftaringizga husnixat bilan yozing.

Tashkilo..., e'tiqo ..., itoa..., qa..., oi..., sho..., muro..., ku..., di..., nu...q, ozo..., ...unyo, oqiba..., plas...ik, ket...im, kut...ing.

D tovushi bilan tugaydigan ba'zi so'zlar talaffuzida *d* undoshi *t* aytilsa ham, *d* yoziladi. Masalan: *madad*, *qand*, *zumrad*, *obod*, *dard* va h.k.

173-mashq. Tabiat muammolariga bag'ishlangan “*Orol dardi – millat dardi*” matnini o'qing.

Tarixiy manbalarda Orol dengizi bundan 35 ming yil avval paydo bo'lganligi haqida ma'lumotlar bor. Orol jahondagi eng katta suv havzalaridan biri bo'lgan. U Kaspiy dengizi, Shimoliy Amerikadagi Yuqori ko'l va Afrikadagi Viktoriya ko'lidan keyingi to'rtinchi o'rinda turgan. Bugun esa ana shu ulkan suv havzasi deyarli ko'lmakka aylanib borayotir.

Orol fojiasi tufayli mintaqada yomg'ir deyarli yog'may qo'ydi. Yaylovlar yo'qoldi. Orolga yaqin chuchuk suvli kichik ko'llar esa quridi. To'qaylarda chopgan yovvoyi ohular qirilib ketishdi. Qurigan dengiz tubidan yil davomida 75 million tonnagacha chang ko'tarilishi kuzatilgan. Bu chang Tyanshan va Pomir tog'lari cho'qqilarigacha yetib borib, ulardagi muzliklarning erishini tezlashtirib yuborayotgani aytilmoqda. Suvlar va hatto havo ham sho'rlanishi natijasida aholi orasida turli kasalliklar tarqalib, ularni davolash qiyinlashmoqda.

Hozirgi kunda Orol tubida saksovulzorlar barpo etishga kirishildi. Saksovullar tuproqdagi chang-tuzlarni shamol uchirishini to'xtatadi.

Orolni saqlab qolish o'z qo'limizda!

174-mashq. Savolla berib, shaxsiy mulohazangizni bildiring.

1. Orol fojiasining sabablari nimada?
2. Orolni saqlab qolish uchun nimalar qilish kerak, deb o'ylaysiz?
3. Greta Tunberg ko'targan muammo bilan Orol dengizi fojiasining qanday aloqadorligi bor?

175-mashq. Matnni ko'chiring, nuqtalar o'rniga zarur harflarni qo'ying. Matn oxiridagi savolga javob bering.

Teng...oshingiz Nigora bir kuni yoz faslining yil...an yilga isib ketayotgani, jazirama-ning tobora kuchayib borayotgani to'g'risi...a o'ylab qoldi. Nigora Qu...b muzliklarining erishi, suv ...oshqinlari va ...ovullar, qurg'oqchilik, chang bo'ronlari insonlarning aybi bilan bo'layo...ganini tushundi. Yirik fabrika-zavo...lardan chiqayotgan tutunlar ham ekologik muammolarni keltirib chiqarmoqda. Orol muammosi ham tabiatga inson aralashuvining na...ijasi ekanini ko'plar qa...ori Nigora ham angelaypti.

Nigora ham Gre...a Tunberg singari barchani tabia...ni asrashga chaqirmoq...a. Faqat qan...ay qilib? Siz bunga nima ...eysiz? (*"Gulxan" jurnalidan*)

176-mashq. Uyga vazifa. *"Ekologik muammolarni yechishga yordam beraman"* mavzusida fikr-mulohazalaringizni 10–12 ta gap orqali yozma bayon qiling.

47-dars. MATN VA LUG'AT USTIDA ISHLASH

Topshiriq. Matnni tinglang. Mazmunini uch jumlada bayon qiling.

Saodat kaliti

Bir kishi so'rabdiki: "Ey ustoz! Insonlar bilan muomalada qanday yo'l tutganim ma'qul?" Ustoz:

– O'g'lim, sen hech tikanli dalada yalangoyoq yurib ko'rganmisan? – debdi.

- Ha, yurganman.
- Qanday yurgansan?
- Ehtiyotlik bilan sekin yurganman.
- O'g'lim, odamlar bilan ham xuddi shunday ehtiyotlik bilan muomalada bo'l, – debdi ustoz.

Ahmad, bu hikoyani qulog'ingga quyib ol. Tilini tiygan kishi salomat bo'ladi. Hadislarda: "So'zingga e'tibor ber. O'rni bo'lsa, yaxshi gap gapir, aks holda, sukut ma'qul", – deya marhamat qilingan. (*Tohir Malik*)

Munosabat bildiring.

1. Matnda insonlar bilan muomala qilish nimaga qiyoslanadi?
2. "*Tilini tiygan kishi salomat bo'ladi*" degan gapni sharhlang.

177-mashq. Matndagi quyidagi so'zlarni izohlab yozing: *ustoz, muomala, nasihatgo'y, aks holda, ma'qul, marhamat.*

178-mashq. Sinfdoshlaringiz bilan odob-axloq, muomala madaniyati haqida maqollar musobaqasi o'tkazing.

179-mashq. Matnni o'qing. Aytilmoqchi bo'lgan fikrga diqqat qiling.

Abdulla Avloniyning "Turkiy guliston yoxud axloq" asarida insonlarni "yaxshilikka chaqiruvchi, yomonlikdan qaytaruvchi bir ilm", ya'ni axloq haqida fikr yuritiladi.

"Axloq – bu xulqlar majmuyi. Xulq esa ezgulik yoki razillikning insonda namoyon bo'lishidir. Kishilar tug'ilishidan yaxshi yo yomon bo'lib tug'ilmaydilar. Ularni muayyan sharoit yomon qiladi. Demak, hamma narsa tarbiyaga bog'liq. Tarbiya yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidir. Tarbiya inson tug'ilgan kundan boshlanadi va umrining oxiriga qadar davom etadi".

180-mashq. Yuqoridagi **Respublika Ta'lim Markazi** bilan tayanib, savollarga javob yozing.

1. Axloq – xulqlar majmuyi. Xulq nima?
2. Yaxshi yoki yomon xulqli odamlarni qanday farqlash mumkin?
3. Avloniy ta'rificha, tarbiya nima?
4. Tarbiya qachon tugaydi?

181-mashq. Uyga vazifa. “Yomon xulqlardan o'zimizni asraylik” mavzusida 10–12 ta gapdan iborat matn tuzing.

48-dars. J, Dj UNDOSHLARINING TALAFFUZI VA IMLOSI

182-mashq. So'zlardagi *j* va *dj* tovushlarining talaffuziga diqqat qiling. Ular ishtirokida 10 ta gapdan iborat “*Kitoblar olami*” mavzusida matn yarating.

Qo'llash uchun so'zlar: *jurnal, avj, jahon, ajdod, juda, jo'sh urmoq, jilolanmoq, jajji, vijdon.*

183-mashq. *Bojxona, ajdar.* Ushbu so'zlarning qaysi birida *j* harfi *ch* ga moyil, qaysi birida *sh* ga moyil talaffuz qilinyapti?

J harfi *jo'ja, jajji* kabi so'zlarda til oldi, jarangli tovushni ifodalaydi. Bu tovush *ch* tovushiga moyil aytiladi. *Jurnal, jirafa, sajda* kabi so'zlarda esa *dj* til oldi, jarangli tovushni ifodalash uchun qo'llaniladi, jarangsiz jufti *sh* tovushidir.

Topshiriq. Matnni diqqat bilan o'qing. Ajratilgan so'zlarga, *j* va *dj* tovushlarining talaffuzi va imlosiga e'tibor bering.

Bir necha yil avval “**Jahongashta**” jurnalida bir **ajoyib** o'qituvchi ayol haqida maqola paydo bo'lgandi. Uning kichik bir topshirig'idan keyin o'quvchilar o'z kuchlariga ishona boshlashgan.

Ushbu dono saboqni siz bilan baham ko'rmoqchimiz.

Ona tili o'qituvchisi o'quvchilariga shunday vazifa berdi:

– Sinf ro'yxatini tuzir **aj-dodlar** e'zozlagan va o'zingizga yoqqan tomoni haqida o'ylab ko'ring. Bu sifatni uning familiyasi qarshisiga yozing, faqat sof **vijdon** bilan yozing.

Juma kuni dars oxirida u o'quvchilardan **bajarilgan** vazifani yig'ib oldi. Dam olish kuni ustoz barcha **natijalarni** tahlil qilib chiqdi va dushanba kuni har bir o'quvchiga sinfdoshlarining u haqidagi faqat **ijobiy** fikrlarini yozib tarqatdi. O'quvchilar ularni o'qiy boshlashdi. U yer-bu yerdan pichirlagan ovozlari eshitildi: "Nahotki, ularning barchasi men haqimda? Meni shunchalik yaxshi ko'rishlarini bilmas edim".

Ular natijalarini sinfda muhokama qilishmadi. Lekin o'qituvchi maqsadiga erishgan edi: u o'quvchilarning o'ziga bo'lgan ishonchi ortganini sezdi.

Munosabat bildiring.

1. Nega o'qituvchi faqat ijobiy fikrlarni tarqatdi?
2. Nega natijalar sinfda muhokama qilinmadi?
3. O'qituvchi erishgan maqsad nima edi?
4. Matnning davomi qanday tugaydi deb o'ylaysiz?

Topshiriq. Matnni o'qishda davom eting. **J** tovushli so'zlar talaffuziga diqqat qiling.

Oradan yillar o'tdi. Chegarachi Jasur xizmat vazifasini o'tayotganida halok bo'ldi. Uni o'z Vatanida dafn qilishdi. Jasur bilan xayrlashishga uning do'stlari, sinfdoshlari, o'qituvchilari kelishdi. Dafn marosimida uning onasi ona tili o'qituvchisining yoniga yaqinlashdi: "Men sizga bir narsa bermoqchiman, – dedi ona. Cho'ntagidan to'rt buklangan qog'oz oldi. Ko'rinishidan, u ko'p marta ochib o'qilgandi.

– Buni Jasurning kiyimlari ichidan topishdi, o'g'lim bu qog'ozni doim o'zi bilan olib yurardi. Taniyapsizmi?"

Bu Jasurning ijobiy xislatlari bitilgan qog'oz edi.

– Sizga katta rahmat, di Jasurning onasi. – O'g'limiz buni juda qadrlar edi.

Shu payt kutilmagan voqea sodir bo'ldi: Jasurning sinfdoshlari ketma-ket ijobiy xislatlari yozilgan qog'ozlarni ola boshlashdi. Ko'pchilik bu ro'yxatni yonida olib yurarkan. Kimdir uni oilaviy albomida saqlar ekan. Sobiq o'quvchilardan biri shunday dedi: "Bu ro'yxatlarni barchamiz saqlab qo'yganmiz. Shunday narsani tashlab bo'ladimi?" (*"Tong yulduzi"* dan)

Munosabat bildiring.

1. Sizningcha, nima sababdan o'quvchilar yillar o'tishiga qaramay, ro'yxatni yonlarida olib yurishgan?
2. Ustozning maqsadini anglay oldingizmi?
3. Jasurning vatanparvarligida ro'yxatning qanchalik ahamiyati bor deb o'ylaysiz?

184-mashq. Birinchi matnda ajratilgan so'zlarni ikki ustunga joylashtiring.

<i>J</i> tovushili so'zlar	<i>Dj</i> tovushili so'zlar
Jahongashta	jurnal

185-mashq. Jadvalga joylashtirilgan so'zlar ishtirokida 3–4 ta gap tuzing. Tuzgan gapingizda *j* va *dj* tovushining talaffuzi va imlosiga diqqat qiling.

186-mashq. Uyga vazifa. "Men ...-ni juda xohlar edim" mavzusida orzu-istaklaringizni 10–12 ta gap ko'rinishida yozing.

49-dars. F VA V UNDOSHLARINING TALAFFUZI VA IMLOSI

Topshiriq. Matnni o'qing, *f* va *v* undoshlari ishtirok etgan so'zlarning talaffuziga diqqat qiling.

Asabingizni tinchlantirish uchun sayr qilasizmi yoki musiqa tinglashni afzal ko'rasizmi? Kitob o'qish asabni tinchlantirishda

eng samarali usul ekan. Bir daqiqa kitob o'qish asabiylashtirishga barham beradi. Xotirjam bo'lish va uxlashga yordam beradigan eng yaxshi usul ham kitob o'qishdir. Televizor yoki telefondan tarqalayotgan yorqin nur miyaga uyg'onish kerakligi haqida signal yuboradi. Kitob o'qish esa aksincha ta'sir ko'rsatadi – miya uxlash vaqti bo'lganligini tushunadi.

Kitob o'qish nafaqat so'z boyligini ko'paytiradi, balki umumiy savodxonlikni ham oshiradi. (*"Hikoyalar sarasi"*dan)

Munosabat bildiring.

1. O'zingizni kitobxon deb bilasizmi? Bir kunda necha sahifa kitob o'qiyasiz?
2. Olimlar kitobxon kishining aqliy salohiyati boshqalarnikidan yuqori bo'lishini ta'kidlashgan. Sinfdoxlaringiz misolida bunga ishonch hosil qilganmisiz?

187-mashq. Berilgan so'zlarga qavsdagi ikki harfdan zarurini qo'ying va hosil bo'lgan so'z ishtirokida gaplar tuzing.

Sahi(p, f)a, a(f, v)sona, Sharo(f, p)at, Sha(f, v)kat, na(f, p)s, ka(f, v)t, a(f, v)tomat.

F undoshi *fil, futbol, foyda* singari so'zlarda **p** holida o'qilsa ham, **f** yoziladi.

Farg'ona, afzal, afg'on kabi so'zlarda **f** undoshi, **p** yoki **v** holida o'qilsa ham, **f** yoziladi.

V undoshi *avtomat, avtomobil* singari so'zlarda **f** holida o'qilsa ham, **v** yoziladi.

188-mashq. Matnni o'qing. Ajratilgan so'zlarni daftaringizga ko'chiring. **F** va **v** undoshining imlosiga diqqat qiling.

Hadisi sharif va islomning boshqa muqaddas kitoblarida ilmga ezigulik, poklik, insonlarni turli ofatlardan **asrovchi vosita** sifatida qaraladi. Ilm – bu hikmat, poklik ramzi, ilmsizlik jaholatdir, deb uqtiriladi. Ilm va hikmat o'rganmoq **foyda**, u mo'min kishining yuksak **fazilati** va **vazifasidir**.

Ilm muhtojlarga e'tibor berishni o'rgatadi. Insonning hayot yo'llarida tayanch, yolg'iz damlarda hamfikr va madadkordir.

189-mashq. So'zlar tarkibidagi *f* va *v* tovushlarining talaffuziga diqqat qiling. Ular ishtirokida 10 ta gapdan iborat *"Foydali maslahat"* mavzusida bog'lanishli matn yarating.

Xavf, foyda, vazifa, taft, fikr, favvora, fidoyi, juft, fasl, sof, afv.

190-mashq. Uyga vazifa. *"Kitobxon o'quvchi – bilimdon o'quvchi"* mavzusida matn tuzing. *F* va *v* undoshlari qatnashgan so'zlarning tagiga chizib qo'ying.

50-dars. NAZORAT ISHI

51-dars. X VA H UNDOSHLARINING TALAFFUZI VA IMLOSI

191-mashq. Matnni diqqat bilan o'qing. Unga sarlavha tanlang.

Qaysi bir uyga **mehmon** kelmasa, o'sha **xonadonga** farishtalar **ham** kirmaydi. Mehmondo'stlik inson fazilati **hisoblanadi**. Mehmondo'st bo'lmagan odamdan **yaxshilik** kutilmaydi. Odatda, mehmon boy yoki kambag'al deb ajratilmaydi. **Hamma** baravar noz-ne'matlar bilan siylanadi. Kelgan mehmon esa izzatini bilib, mezbon ko'rsatgan joyga o'tirishi lozim. **Aks holda**, mezbonni noqulay vaziyatga solib qo'yish mumkin. Mehmonga taom kichiktirilmay olib kelinadi. Taom keltirilgach, uy **sohibi** mehmonni ovqatlanishga taklif qiladi. (N. Ahmedov)

Munosabat bildiring.

1. Yana qanday sifatlarni mehmondo'stlik odobiga kiritasiz? Fikringizni asoslovchi 3 ta misol keltiring.
2. Agar mehmon begona bo'lsa, uy egasi taomga birinchi qo'l uzatadi. Nima sababdan?
3. Matnda ajratilgan so'zlardagi "x" yoki "h" tovushi tilning qaysi qismida hosil bo'layotganini aniqlang.

X, x harfi chuqur til orqasi tovushini ifodalaydi, **H, h** harfi esa bo'g'izda hosil bo'ladigan undoshni ifodalaydi.

192-mashq. Nuqtalar o'rniga mos harflarni qo'yib, gaplarni ko'chirib.

1. Kelmoq i...tiyor bilan, Ketmoq ijozat bilan. 2. Mehmon izzatda, Mezbon ...izmatda. 3. Mehmon..onang tor bo'lsa ham, Me..ri diling keng bo'lsin. 4. Su...bat sevmagan tegirmon qurdirar, Mehmon sevmagan bolasini urar. 5. Mehmon kelsa, pastga tush, Palov bermoq a....dga tush.

193-mashq. Matnni o'qing. Eslatmani yodda tutishga harakat qiling.

Aziz o'quvchi! **X** va **h** harflari imlosi ba'zan bizni qiynab qo'yishi sir emas. Quyidagi eslatma sizga bu ikki tovushni ajratishda qo'l keladi, deb o'ylaymiz.

Eslatma. **X** va **h** tovushlarining ishlatilish o'rnini yodda tutishda quyidagi kabi holatlardan foydalanish mumkin:

– **h** tovushi yumshoqroq talaffuz etiladi, shuning uchun sezilar-sezilmas darajada eshitiladi. Ba'zan so'zlayotganda so'z tarkibidan tushib ham qoladi: *xohlamoq – xolamoq; fahm – fam;*

– **x** undoshi qattiq talaffuz etiladi, shuning uchun tushib qolishga moyil emas, aksincha, ba'zi shevalarda **q** ga o'xshash xususiyatga ega bo'ladi: *xalq – qalq; xulq – qulq; mix – miq;*

– **h** undoshi tushib qolish darajasiga bormagan hollarda **y** deb talaffuz qilinishi mumkin, **x** undoshida esa bu holni ko'rmaymiz: *shohi – shoyi; Abdurahim – Abdurayim; Shohista – Shoyista; Ibrohim – Ibroyim;*

– yopiq bo'g'inda **e** tovushidan keyin doim **h** qo'llanadi: *ehtimol, ehtiyoj, istehkom, mehmon, istehzo, mehnat;*

– yopiq bo'g'inda **i** unlisidan keyin doim **x** undoshi keladi: *ixcham, ixlos, ixtiro, ixtiyoriy, mix, six;*

– rus-yevropa so'zlarida, ko'pincha, **x** harfi yoziladi: *texnika, xirurg, arxiv, arxitektor.*

194-mashq. Nuqtalar *x* yoki *h* harflaridan mosini qo'ying.

Alo...ida,...ola, vo...a, ar...eolog, asla...a, pa...ta, a...ir,
a ...il, ba...t, ba...o, ...isobchi, ba..s, ba...odir, va...ima, gav-
...ar, giyo... , gazet...on, go..., guvo..., gul...an, Sho..imardon.

195-mashq. So'zlar imlosiga diqqat qilib, ko'chiring.

Madhiya, mahalla, mahkam, masxaraboz, maxsus, mashhur,
mehmon, mehr, mohir, mixdon, muxbir, muhabbat, nihoyat, ehti-
yotkorlik, texnologiya, taxminan, ehson, hamroh, ohang, ixtisos.

196-mashq. Uyga vazifa. Berilgan so'zlardagi *x* va *h* tovushlarining talaffuzi va imlosiga diqqat qiling. Ular ishtirokida "*Mehmondo'stlik odobi*" mavzusida matn yarating.

Qo'llash uchun so'zlar: *havas, mehmon, xotira, suhbat, xohla-
moq, ixtiyor, mahalla, qahramon, faxr.*

52-dars. Z VA S UNDOHLARINING TALAFFUZI VA IMLOSI

197-mashq. Quyidagi so'zlarni daftaringizga ko'chiring, ma'nosini izohlang:

*Strategiya, suveren, iztirob, sohibqiron, zamonaviy, suiiste'mol,
izhor, izquvar.*

Masalan: *strategiya* – boshqaruvni to'g'ri rejalashtirish

Z tovushi so'z boshida aniq talaffuz qilinadi. Jarangsiz undosh-
lardan oldin yoki so'z oxirida kelganda, ko'pincha, **s** tovushiga moyil
aytiladi, ammo **z** yoziladi. Masalan: *ischil* emas, *izchil*; *tussiz* emas,
tuzsiz.

S tovushi o'zbek tilida so'zning boshi, o'rtasi, oxirida erkin kela ola-
digan eng unumli, ko'p qo'llanuvchi tovushdir.

Topshiriq. Nuqtalar o'rniga **z** va **s** tovushlaridan mosini qo'yib,
matnni o'qing.

Ko'ngingizda bo'lsa, qaytadan o'qiydigan bo'lsin

Bu so'z... lotincha "tuzilish", "tuzuk" degan ma'noni bildirar ekan. Bizda konstitutsiya deb ataladigan bu tushuncha ingli...larda "constitution", nemi...larda "verfassung", turklarda "anayasa", tojiklarda "sarqonun" deb atalar ekan.

Konstitutsiya davlatning aso...iy qonuni hi...oblanadi. U Qadimgi Rimda qo'llana boshlangan. Amir Temurning "Tuzuklar"i Sharq va Markaziy Osiyo tamaddunida bosh qonun va...ifasini bajargan.

Bugungi O'zbekiston Konstitutsiyasi Qadimgi Xora...m, ...ug'diyona, Qoraxoniylar, Xora...mshohlar, Temuriylar davlatining, qolaver...a, barcha ota-bobolarimizning ko'p a...rlik orzusini mujassam etgan. Bosh qonunning 4-moddasida "O'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tilidir", deb yo...ilgan. Konstitutsiya qabul qilingan kun – 8-dekabr umumxalq bayrami hi...oblanadi. (*"Jajji akademik" jurnalidan*)

Lug'at: **tuzuk** – nizom; **tamaddun** – madaniyat

Qonun chiqaruvchi hokimiyat (Parlament)

Senator va deputatlardan tashkil topadi. Ular xalq tomonidan saylanadigan xalq vakillaridir. Bu insonlar xalq orasida yurib, muammolarni aniqlab, qonun va qarorlarni ishlab chiqishi kerak.

Ijro hokimiyati

Vazir va hokimlardan iborat. Ular Parlamentdan chiqqan qonun va qarorlarning ijro qilinishiga javobgar.

Sud hokimiyati

Bu hokimiyatda adolatli bo'lishga qasamyod qilgan sudyalalar ishlaydi. Ular o'z qarorlarini faqatgina Konstitutsiya va qonunlarga asoslangan holda chiqaradilar.

Prezident

Prezident shu uchta hokimiyatni bir-biri bilan bog'lab turadi. Prezident – davlatning eng katta rahbari. U barcha hokimiyatni nazorat qiladi. Ammo Prezident ham Konstitutsiya va qonunlarni chetlab o'tolmaydi. Oddiy fuqaro qonunga qanday amal qilsa, Prezident ham shunday amal qiladi.

198-mashq. Juft bo'linib ishlating. Yuqoridagi matnga va Konstitutsiya haqidagi bilimingizga tayanib, “*Sen Konstitutsiyani bilasanmi?*” mavzusida dialog tuzing.

199-mashq. Soʻzlarning yozilishi va talaffuziga diqqat qiling. Chap tomondagi soʻzlarga oʻngdagi soʻzlardan mos izohni toping.

azimat	novcha, baland boʻyli
zamin	tarozi yoki 12 burjning biri
zarofat	gʻamgin
darozi	gʻamlab qoʻyilgan narsa, xazina
mezon	yer, tuproq
iztirob	intilish
zaxira	ruhan ezilish
mahzun	hozirjavoblik

200-mashq. Quyidagi soʻzlardan z undoshi aytilgani kabi yozilsa, yangi maʼno hosil boʻladiganini toping. Ularni izohlab yozing.

Yozsin, tuzsiz, imtiyoz, ozsa, faraz, izhor, izchil, izsiz, rizq.

Masalan: *tuzsiz – tussiz (tusi, rangi yoʻq)*

201-mashq. Uyga vazifa. Yuqoridagi matnlar va bilganlaringiz asosida quyidagi savol va topshiriqlarga 2–3 jumla bilan javob yozing.

1. Konstitutsiyaning Bosh qonun deyilishiga sabab nima?
2. Kelajakda qaysi hokimiyatda ishlashni xohlar edingiz?
3. Oʻzbekiston Konstitutsiyasining qaysi moddasida bepul taʼlim olish toʻgʻrisida yozilgan?

53-dars. MATN VA LUGʻAT USTIDA ISHLASH

Topshiriq. Matnni oʻqishdan avval quyidagi savollarga ogʻzaki javob bering. Soʻng matnni ovoz chiqarib oʻqing.

1. Sport musobaqalarida madhiyamiz jaranglab, bayrogʻimiz koʻtarilganda yigʻlagan sportchilarni koʻrganmisiz? Ular nega yigʻladi, deb oʻylaysiz? 2. Madhiyamiz mualliflari haqida nimalar bilasiz?

Davlat madhiyasi

Davlatimiz **madhiyasi** yangrashi, “ser-quyosh” so‘zi jaranglashi bilan cheksiz **iftixor tuyg‘usini his qilamiz**, to‘g‘rimi? O‘ng qo‘limizni ko‘ksimizga qo‘yamiz-da, **baralla** kuylay boshlaymiz.

Davlat ramzlaridan biri sifatida madhiya ham shu aziz yurtimizni dildan sevishtiruvchi **muhim** vositadir.

*Yashnagay toabad ilm-u fan, ijod,
Shuhrating porlasin toki bor jahon.*

Mustaqil yurtimizning kuch-qudrati, aql-zakovati, ajdodlar shon-shuhrati, avlodlarning **yorug‘** kelajagini **sharaflovchi** bu **tarona** asrlar osha g‘urur bilan yangrayveradi.

 202-mashq. Matnda ajratilgan so‘zlarning izohini lug‘atdan toping va daftaringizga ko‘chiring.

Namuna: madhiya so‘zi “madh etmoq”, “maqtamoq” degan ma’noni bildiradi.

 203-mashq. Matnga va mustaqil fikringizga tayangan holda ushbu jummalarni davom ettirib, daftaringizga yozing.

1. Men madhiyamizni nafaqat sport musobaqalarida, balkida eshitib, faxrlanganman.
2. Madhiyamizni sinfdoshlarim bilan kuylayotganimda xursand bo‘lib ketaman, chunki
3. Har bir yurt fuqarosi o‘z davlatini maqtaydi. Men ham O‘zbekistonimni mana shunday madh etmoqchiman, eshit-ing:

 204-mashq. Mantiqiy savollarga javob topishga harakat qiling.

1. Bu poytaxt shahar ikki shaharning qo‘shilishidan tashkil topgan. Uning nomi ham ikki shahar nomidan iborat. Bu qaysi poytaxt?

2. Aynan bir poyt shida boshqa bir davlat joylashgan. Bu qaysi shahar va davlat?

3. Qadimgi Yunonistonda bu so'z "papka ko'targan kishi" degan ma'noni bildirgan. Bizda esa bu so'z – bir kasb egasi. U qaysi kasb?

4. Amir Temur: "Jang paytida ularning o'zni beqiyos, yuzta mohir jangchi ularning o'rnini bosolmaydi", – degan. Ular kimlar?

Javoblar: a) tabiblar; b) buxgalter; c) Rim, Vatikan; d) Budapesht.

205-mashq. Uyga vazifa. Tarix va geografiya faniga oid 4 ta qiziqarli mantiqiy savol topib, daftaringizga yozib keling.

54-dars. Sh, sh VA Ch, ch HARFLAR BIRIKMASI VA ULARNING VAZIFALARI

Topshiriq. Nuqtalar o'rniga kerakli tovushlarni qo'yib matnni o'qing.

Toshkent

To...kent – O'zbekistondagi eng chiroyli va qadimiy ...ahar. U o'tmi...da Sho..., Cho... nomlari bilan atalgan. Tarixi ko'hna bu shahar navqironla...ib, kengayib bormoqda. Ko'plab yangi-yangi qurili...lar shahar ...iroyiga ...iroy qo'...moqda.

...et ellardan, dengizorti yurtlaridan sayyohlar tinimsiz mehmon bo'lmoqdalar. Poytaxt noz-ne'matlari, mehmondo'stligi haqida iliq fikrlar bildiri...moqda.

Munosabat bildiring.

1. Toshkent o'zining yana qaysi jihatlari bilan sayyohlarni o'ziga rom etmoqda deb o'ylaysiz?
2. Shahardagi ulkan o'zgarishlar haqida fikr bildiring.

206-mashq. Qaysi soʻzlar tarkibida bir tovushning bir harf emas, harfiy birikma bilan ifodalanganini kuzatish mumkin? Shu soʻzlarni daftaringizga koʻchiring.

Toshkent, koʻhna, Choch, mehmondoʻstlik, kengayib, sayyohlar, eng, dengiz, noz-neʼmat, chiroy, qoʻshmoqda, iliq, chet, shahar.

Sh, sh harflar birikmasi bitta (til oldi, jarangsiz undosh) tovushni ifodalaydi.

Eslatma: **S** va **h** harflari yonma-yon kelib, alohida tovushlarni ifodalaganda, ular orasiga tutuq belgisi (') qoʻyiladi: *Is'hoq (ism), as'hob (suhbatdoshlar), mus'haf (sahifalar).*

Ch, ch harflar birikmasi ham bitta (til oldi, jarangsiz) tovushni ifodalaydi.

207-mashq. Quyidagi soʻzlarning aytilishi va yozilishiga diqqat qiling.

Notoʻgʻri	Toʻgʻri		Notoʻgʻri	Toʻgʻri
chunmoq	tushunmoq		choʻpon(toʻn)	chopon
sirguruch	shirguruch		talon-taroach	talon-taroj
shahanshox	shohanshoh		qushxona, (qassobxona)	kushxona (qassobxona)
churik	chirik		xarom-xarij	harom-xarish
chitpurish	chitfurush		falach	falaj
chorshamba	chorshanba		orbitrash (sud)	arbitraj (sud)
namoshshomgul	namozshomgul			

208-mashq. Sheʼrdagi harflar birikmasi qatnashgan soʻzlarga diqqat qiling. Ikkinchi misradagi **qoshingdan** soʻzini izohlang.

Jilmayadi oʻzida yoʻq shod
Yangi oy ham ketmay qoshingdan.
Etak-etak olib koinot
Yulduzlarni sochar boshingdan.

(E.Vohidov)

209-mashq. Uyga vazifa. Sizningcha, Oʻzbekiston poytaxti qanday boʻlishi kerak? Tasavvuringizni rasmda chizib ifodalang va 12 ta gap bilan matn yarating.

Topshiriq. Matnni o'qing. Ajratilgan so'zlarga diqqat qiling.

Aybsiz do'st qidirgan kishi yakkalanib qoladi. Arzimas aybi uchun xafa bo'laveradigan **kishining** do'stlari dushmanga aylanaveradi, chunki singan **ko'ngilni** tiklab bo'lmaydi. **Do'stining** o'zidan o'zib ketayotganiga chiday olmagan kishi g'am ostida yuraveradi. (Yusufiy)

Munosabat bildiring.

1. Siz qanday do'stsiz? Do'stlik qoidalariga rioya qilasizmi?

210-mashq. Quyidagi so'zlarning imlosi va talaffuziga e'tibor bering.

Ming, yengil, kenglik, ko'nglim, tarang, durang, tanga.

Ng, ng harflar birikmasi bitta (til orqa) undoshni ifodalaydi. Bu harflar birikmasini ikkita alohida **n** va **g** undoshlarini ifodalovchi harflarning yonma-yon kelishidan farqlash lozim.

Ng, ng harflar birikmasi bir bo'g'in tarkibida, **n** va **g** harflari boshqa-boshqa bo'g'inlar tarkibida keladi. Solishtiring: *shud-ring, ko'-ngil, sing-gan, ko'rdi-ngiz; men-ga, osmon-ga sin-gan.*

Rus-yevropa so'zlarida har doim alohida tovushlarni anglatadi: *kon-gress, shtan-ga.*

211-mashq. Gaplarni ko'chiring, **ng** undoshi ishtirok etgan so'zlarni topib ostiga chizing.

1. Dunyo dunyo bo'lib yaraldi qachon,
Hayot ohanglari taraldi qachon?
(Muhammad Yusuf)
2. Sahroyi Kabirda yozsam ko'nglimni,
Ruhimda chinorday turding, Vatanim. (Yo'ldosh Eshbek)
3. Tanglayimni ko'targan "kindik momom" qo'lisan,
Beshigimda sirlashgan shamchirog'im tilisan. (O. Hojiyeva)

212-mashq. Avval *ng* unvosini ishlating etgan soʻzlarni, keyin alohida *n* va *g* tovushlari yonma-yon kelgan soʻzlarni koʻchiring.

Menga, ingramoq, kenglik, tanga (pul), mingashmoq, ingichka, yangi, tonggi (shabada), (bahor) tongi, sening, tungi, dangasa, jonga, singil.

213-mashq. Qavs ichidagi harf yoki harf birikmalaridan mosini qoʻyib, soʻzlarni koʻchiring.

Koʻla (ng, n)ka, toʻ(n, ng)ka, jara(n, ng)lamoq, ta (n, ng)gens, qoʻ(ng, n)gʻiz, cha(ng, n), yo(ng, n)gʻoq, ko(ng, n)gress, koʻrdi (n, ng)mi, te(n, ng)siz.

214-mashq. Uyga vazifa. “Doʻstlikni qadrla” mavzusida matn tuzing. Unda harflar birikmalaridan foydalaning.

56-dars. MATN VA LUGʻAT USTIDA ISHLASH

Topshiriq. Matnni oʻqing va unga sarlavha tanlang.

Qishloq. Yoz. Jazirama. Qoq tush mahali baqaterak ostidan zaif bir “puf” yelib oʻtadi. U – shu makonning epkini. Terak barglarini bir chayqatadi-yu, ariq boʻyiga oʻzini tashlaydi. Yana birini suv shabadasi deydilar. Qayragʻochdan uzoqqa ketolmay, kamar barglar orasida aylanib esadiganiyam bor. Quvvati kuchliroq boʻlgani sababli sal beriroqqa kelib, issiqda qimir etmay turgan joʻxorilarni chayqatib oʻynaydi.

Baʼzilari yoʻllarda shoʻxlik qilishadi. Qumoq yoʻldan ketaveringchi. Yoʻl oʻrtasida yo chetida mitti girdob yasab, chang koʻtarib, tuproq bilan qasdlashib pirillayotgan quyunchani koʻrib qolasiz.

Yana bir turli shabada tong-u shomda bedazorlar tomondan esadi. Saharlab oʻsha yoqqa ketib, oqshom iziga qaytsa kerak.

Olislardan keladigan qudratli shamol esa tevarakni kulrangga oʻzgartirib yuboradi. (*Isajon Sulton. “Genetik” romanidan*)

Matn muhokama va ta'limiy mashqlar.

1. Shamolni jonlantirish orqali yozuvchi qanday tasvir yaratdi?
2. Siz ham tabiat hodisalarini: shamol, chaqmoq, tong otishi, yomg'ir yog'ishi, bahor kelishi paytlarini kuzatganmisiz? Qanday taassurot olgansiz?

215-mashq. *Shamol* so'zining matnda berilgan sinonim (ma'nodosh)lari to'g'ri yozilgan qatorni ko'rsating.

- a) "puf", epkin, shabada, quyuncha, shamol;
- b) epkin, qumoq, kambar, qayrag'och, girdob;
- c) shabada, jo'xori, oqshom, quyuncha, chayqatmoq;
- d) shamol, "puf", qumoq, kambar, quyuncha.

216-mashq. Matndagi quyidagi so'zlarni to'g'ri izohlang va daf-taringizga ko'chiring.

qumoq	eni kichik, ensiz
kambar	suv yoki shamol uyurmasi
girdob	hovli yonidagi yer bo'lagi
tomorqa	qum aralashib, donador bo'lgan
qayrag'och	teraklarning tarvaqaylab o'sadigan turi
baqaterak	yog'ochi qattiq, shoxlari tig'iz, soyali daraxt

217-mashq. *Uyga vazifa.* Tong otish pallasini kuzating. Taassurotla-ringizni 10–12 gapdan iborat matnda ifodalang.

57–58-darslar. NAZORAT ISHI VA UNING TAHLILI

59-dars. QO'SH UNDOSHLLAR TALAFFUZI VA IMLOSI

218-mashq. Quyidagi so'zlarni o'qing. Qanday talaffuz qilinayot-ganiga diqqat qiling. Yonma-yon kelgan bir xil undoshning bittasi de-yarli eshitilmaydigan so'zlarni ajratib, daftaringizga yozing.

Quvvat, izzat, karra, murabbiy, munaqqid, taassurot, taajjub, taalluqli, million, minnatdor, komissiya, milliard, qassob, hissa, grammatika, iffat.

Tarkibida yonma-yon bir xil undoshlar kelgan soʻzlar *qoʻsh undoshli* soʻzlardir.

Baʼzi soʻzlarda qoʻsh undosh qismlari aniq talaffuz qilinadi va shunday yoziladi: *quvvat, chaqqon*.

Ayrim chet tilidan oʻzlashgan soʻzlarda qoʻsh undoshlar bir undoshdek talaffuz etiladi, lekin qoʻsh undosh bilan yoziladi: *million, komissiya, artilleriya*.

Gramm, metall, kongress kabi soʻzlar oxirida kelgan qoʻsh undoshlardan biri talaffuzda tushirib qoldirilsa ham, yozuvda hamisha ifodalanadi. Bunday undosh bilan tugagan soʻzlarga shunday tovush bilan boshlanadigan qoʻshimchalar qoʻshilganda, qoʻsh undoshning biri yozilmaydi: *metall+-lar→metallar*.

219-mashq. Gaplardagi qoʻsh undoshli soʻzlarni ikki guruhga ajratib koʻchiring. Birinchi guruhga qoʻsh undoshlarning biri talaffuz etiladigan soʻzlarni, ikkinchisiga qoʻsh undoshlarning ikkalasi ham aniq talaffuz qilinadigan soʻzlarni yozing.

1. Hamma uylarda chiroq bor, ikkinchi qavatdagi bir xona qop-qorongʻi. (*X. Toʻxtaboyev*) 2. Shu chogʻ artilleriya qismlari ogʻir toʻplar bilan ota boshladi. (*Oybek*) 3. Suvi moʻl-koʻl bogʻlarda yayrar ekansan, bulbul. Qanotlaring mallarang, jussang kichikligidan koʻri-narkansan arang. (*Abdurahmon Akbar*)

220-mashq. Qoʻsh undoshli soʻzlarning izohiga eʼtibor bering. Jadvaldagi soʻzlarning qoʻsh undoshidan birini tushirib yozing va maʼnosini izohlang. Masalan: *ushshoq – ushoq (non urvogʻi)*.

ushshoq
yalla
tilla
chinni
silla
qattiq

oshiqlar
ashula
qimmatbaho metall
oq loydan yasalgan idish
mador
mustahkam

221-mashq. Uyga vazifa. Darsdan olgan taassurotlaringiz asosida “Zavodda” nomli matn yarating. Matnda qo’sh undoshli so’zlardan foydalaning. Tavsiya etiladigan so’zlar: *zavod, muruvvat, kilogramm, po’lat quyuvchi, mehnat, zavq, harorat, zarra, issiq.*

60-dars. QATOR UNDOHLAR TALAFFUZI VA IMLOSI

222-mashq. So’zlarni ko’chiring. Tarkibida ikki xil undosh yonma-yon kelgan so’zlarning tagiga chizing. Ular ishtirokida gaplar tuzing.

Himmat, pand-nasihat, maslahat, baxt, do’stlik, g’isht, tabassum, farzand, foyda, qirq, to’xtamoq, o’rtoq, transport, ilhom, ko’rk, mashina, stul, ulkan, aql, daraxt.

223-mashq. Mehr, sabr, sayr, ilm so’zlari talaffuzi va yozilishini tahlil qiling. Shunday so’zlar qatorini kengaytiring.

Bir bo’g’inida yonma-yon ikki xil undosh kelgan so’zlar qator undoshli so’zlardir.

Qator undosh bilan tugagan ba’zi so’zlar talaffuzida oxirgi undosh deyarli aytilmasa-da, yoziladi: *go’sht, do’st, xursand, barg, monand...*

So’z boshida qator undoshning kelishi faqat o’zlashma (boshqa tildan kirgan) so’zlarga tegishli: *stol, broker, blogger...*

224-mashq. Matndan qo’sh va qator undoshli so’zlarni topib, tagiga chizing.

Bir kuni oramizga yangi mehmon – Halima degan qizcha qo’shildi. Uning qishlog’imizga kelganini hammadan avval men bildim. Kechqurun oyim dadam bilan dardlashib o’tirib, aytib qo’ydi.

Hakim brigadir bultur urushdan kelgan. Qizi Halimani shahardan olib kelibdi. Qizchasi chaqqongina, zukko ekan. Men Halima bilan tezda do’st bo’lib oldim. (O’.Hoshimov)

225-mashq. Maqollarni ko’chiring. Qo’sh va qator undoshli so’zlarning tagiga chizing.

1. Ayrilmagin elingda at ketar belingdan. 2. Bulbul chamanni sevar, Odam – Vatanni. 3. Vatanning tinch – sen tinch. 4. Vatanga falokat – o'zingga halokat. 5. Yordan ayrilgan yetti yil yig'lar, Yurtdan ayrilgan o'lguncha yig'lar.

226-mashq. Uyga vazifa. Quyidagi so'zlar orasidan qo'sh va qator undoshli so'zlarni ajratib, daftaringizga ko'chiring.

Qishloq, barglarini, tashlaydi, qayrag'och, kambar, quvvati, pirillayotgan, issiqda, o'ynaydi, mitti, girdob, chang, qasdlashib.

61-dars. ASOS VA QO'SHIMCHALAR IMLOSI

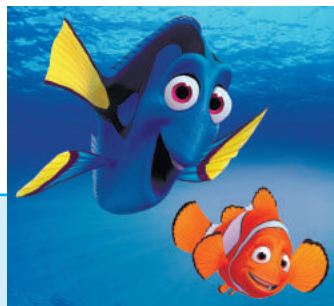
Topshiriq. Nuqtalar o'rniga kerakli tovush yoki qo'shimchani qo'yib, matnni o'qing. Nega aynan shu qo'shimcha yoki tovushni qo'yganingizni izohlashga harakat qiling.

Baliqlarda aql bormi?

Ko'pchilik baliqlarning no'xatdek...(-kina,-gina) miyasi bor, ular kun bo'yi u yoqdan bu yoq...(-qa,-ga) suzishdan boshqani bilmaydi, deb o'ylaydi. O'zimiz ham "Nemoni izlab" multfilmidagi Dori kabi "baliqlar xotirasi atigi 3 soniyadan iborat, shu bois ular o'zlarining kichik akvariumlarini o'zlari uchun qayta-qayta kashf etadilar" deb hisoblaymiz. Aslida, shu...(n, m)daymi?

Avstraliyalik olim Kulum Braun baliqlar ko'pchilik o'ylagandan ko'ra aqlliroq jonivor ekani va xotira maydoni kengli...(k g)ini isbotlab bergan.

To'g'ri, baliqlarning miyasi kich...(-kina,-gina) bo'lishi mumkin. Lekin ularning miyasini tana hajmi va og'irli...(k, g)i bilan taqqoslab ko'rilsa, miyaning nisbatan katta ekani bilinadi. Masalan, Afrika suvlarida yashaydigan uzun burunli filbaliq miyasi bu jihatdan boshqa baliqlarga nisbatan ustun turadi.

Baliqlar xotirasi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, juda ko'p baliqlar bir necha oydan bir necha yilgacha bo'lgan ma'lumotni esda saqlaydigan (a, o) vchi bo'lar ekan. Masalan, kanal laqqachasi o'ziga yemish berib yurgan odamning ovozi 5 yildan keyin ham eslaydi...(-gan, -kan, -qan) yoki tillarang tovonbaliq o'ziga ozuqa beriladigan idishni bir yildan keyin ham taniydi...(-qan, -gan, -kan) olimlar tomonidan qayd etilgan.

Baliqlarning naqadar aqlli ekanini baliq oviga qiziquvchilar ham yaxshi biladi. Bu jonzorlar o'ta ziyrak bo'lib, xavfli xo'raqlarni eslab qolishadi, och bo'lsa ham xo'rak...(-ga, -ka) tegmaydi. (B. Sheraliyev)

Munosabat bildiring.

1. Baliqlarning shunday ajoyib xususiyatlarga egaligini avval ham bilarmidingiz? 2. Qaysi baliq miyasi hajm jihatidan boshqa baliqlar miyasidan ustun turadi? 3. Matnning so'nggi gapiga mos biror maqol ayta olasizmi?

Masalan: *Toqatliga tog'lar egar boshini,*

Toqatsizning birovlar yer oshini. (O'zbek maqoli)

227-mashq. Fonetik hodisalar, ya'ni so'zlarda tovush tushishi, tovush ortishi va tovush almashishi hodisalari haqida o'rganganlaringizni yodga oling. Yozuvda aks etadigan o'zgarishlar haqida fikrlashing. Matndagi qaysi so'zlarda shunday o'zgarishlar kuzatildi? Ularni daftaringizga yozing. Masalan: *no'xatdek + -kina, -gina → no'xatdekkina*

1. **a** unlisi bilan tugagan fe'llarga **-v, -q, -qi, -vchi** qo'shimchalari qo'shilganda, **a** unlisi **o** aytiladi va yoziladi: *sayla – saylov, qayna – qaynoq, sayra – sayroqi*. Shuningdek, *o'qi – o'quv, sovi – sovuq, to'qi – to'quvchi* so'zlarida **i** unlisi **u** ga aylanishi mumkin.

2. **g** tovushi bilan boshlanuvchi qo'shimchalar 3 xil aytiladi va yoziladi: *borgan, eshikka, chiqqach*.

Eslatma: bargga, tog'ga, og'gan, sig'guncha, pedagogga kabi so'zlar, qanday aytilishidan qat'i nazar, asliday yoziladi.

228-mashq. Uch guruhga bo'lining. 1-guruh tovush tushishi, 2-guruh tovush ortishi, 3-guruh tovush almashishi hodisasiga misollar yozsin. 5 daqiqa ichida kim ko'p so'z yozadi?

229-mashq. Berilgan soʻz va qoʻshimchalarga ajrating.

Kitobxon, sinov, boʻyoq, ogʻriq, tilak, kubogi, yoʻgʻi, oltov, chirilla, shovulla.

230-mashq. Uyga vazifa. Berilgan gaplarni koʻchiring. Tovush oʻzgarishiga uchragan soʻzlarning tagiga chizing.

1. Bilagi zoʻr birni yiqar, Bilimi zoʻr mingni yiqar. 2. Ona yurti – oltin beshiging. 3. Xalqqa ergashgan haqqa yetishadi. 4. Vatani tinch – sen tinch! 5. Ilm – dilning chirogʻi, Maktab – ilm chorbogʻi. 6. Taom egasi bilan totli.

62-dars. ASOS

VA QOʻSHIMCHALAR IMLOSI (davomi)

231-mashq. Yozuvda aks etgan tovush oʻzgarishlariga uchragan soʻzlarni belgilang, tagiga chizing. Soʻzlarida tovush oʻzgarishi uchramagan gapni koʻrsating.

1. Fevral oyiga kelib, sovuqning shashti biroz pasaydi. 2. Xalqimizning tilagi bitta – tinchlik. 3. Yurtimizning xalqaro miqyosdagi obroʻyi kundan kunga oshib bormoqda. 4. Sportchilarning olimpiada oʻyinlaridagi ishtiroki hammamizni quvontirdi. 5. Dam olish kuni bogʻga koʻchat ekkani bordik.

1. **-boz** qoʻshimchasi **-voz** kabi aytilsa-da, asl shakli boʻyicha yoziladi: *dorboz*.

2. *parvo*, *obroʻ*, *mavqe*, *mavzu*, *avzo* soʻzlariga egalik qoʻshimchalari qoʻshilganda **y** tovushi ortadi va shunday yoziladi: *parvoyim*, *mavqeyi*.

3. **-da**, **-dan**, **-di** qoʻshimchalari jarangsiz undoshlarga qoʻshilganda **-ta**, **-tan**, **-ti** shaklida aytilsa ham, asliday yoziladi: *ketti* → *ketdi*.

232-mashq. Soʻzlarni yozing. Qoʻshimcha qoʻshilganda, oʻzgaradigan va shunday yoziladigan soʻzlarning tagiga chizing.

Angla, sanoqsiz, yashovchan, biroz, susaymoq, yigʻloqi, bugʻga, boʻyogʻi, idroki, shahrimiz, singlisi, mening, undan, bunday,

kaptarboz, bog'ga, e , dimog'i, bobom, obro'ying, oltovlon, Zarkentni, ozodlik, ittifoqi, ravnaqimiz.

Masalan: ong+la=angla (o-a)

Son+-a=sana+-q=sanoq (o-a;a-o)

233-mashq. Berilgan so'zlarga qavs ichidagi qo'shimchani qo'shing. Asos va qo'shimchada yuz bergan o'zgarishga e'tibor bering.

Ko'k (-ga), olti (- ovlon), o'g'il (-im), so'ra (-q), mavqe (-im), og'iz (-ing), avzo (-i), parvo (-i), qazi (-vchi).

234-mashq. Uyga vazifa. "Tarbiya" darsligingizdan asosga qo'shimcha qo'shilganda tovush o'zgarishi sodir bo'ladigan so'zlar ishtirok etgan 5 ta gap topib ko'chiring. Ularning imlosi (to'g'ri yozilishi)ga e'tibor bering.

63-dars. NAZORAT ISHI

64-dars. MUSTAHKAMLASH

1-topshiriq. Savollarga javob bering.

1. So'zlarni to'g'ri talaffuz qilish va to'g'ri yozish qoidalarini o'rganuvchi tilshunoslik bo'limlari qanday ataladi?
2. Yonma-yon kelgan unlilar talaffuzida qanday o'zgarishlar kuzatdingiz?
3. Yozilishi va talaffuzi farq qiladigan undoshlar ishtirok etgan so'zlarga misollar ayting.
4. Qator kelgan undoshlarning yozilishidagi farqlar haqida gapiring, misollar yordamida tushuntiring.
5. Qaysi qo'shimchalar so'zga qo'shilganda, so'z tarkibidagi tovushni tushirish xususiyatiga ega? Misollar keltiring.
6. Qaysi qo'shimchalar so'z tarkibida tovush orttiradi? Javobingizni misollar bilan asoslang.
7. So'z tarkibidagi tovushlarni boshqa tovushga almashtiradigan qo'shimchalar haqida fikr bildiring.
8. Qaysi qo'shimchalar uch xil aytiladi va yoziladi? Namunalar keltiring.

2-topshiriq. Imlo lug'atiga tayanib va o'rganganlaringiz asosida xato yozilgan so'zlarni toping, to'g'rilab daftaringizga ko'chiring.

Shavqatsiz, na'muna, tadbiq, tadqiq, yarimi, qayiril, buruning, qo'llamma, ketti, inshom, Ahsikenttan, mavzuying, kesdir, ravnag'i, avzoyi, shuday, inshoot, me'zon, mammanlik, tambal, sumbul.

3-topshiriq. Jahon xalqlari maqollarini diqqat bilan o'qing, so'ng ko'chiring. Qator undoshli so'zlarning tagiga chizing.

1. Yakshanba har kuni kelavermaydi. (Ingliz xalq maqoli)
2. Uxlayotgan qisqichbaqani oqim olib ketadi. (Meksika xalq maqoli)
3. Bir daqiqa kechdan ko'ra bir soat erta boshlangani ma'qul. (Nemis xalq maqoli)
4. Tog' qanchalik baland bo'lmasin, ortga qaytma: odimlasang, zabt etasan; ish qanchalik ulkan bo'lsa-da, chekinma: bajara boshladingmi – ado etasan. (Mo'g'ul xalq maqoli)
5. Vaqting ketdi – naqding ketdi. (O'zbek xalq maqoli)

4-topshiriq. Maqollar asosida tuzilgan savollarga javob bering.

1. Meksika xalq maqolini qanday tushundingiz? Sharhlab bering.
2. Mo'g'ul xalq maqoli sizni kelajakdagi harakatlaringizga ruhlandirdimi? Uni o'zingizga shior qilib olsangiz bo'ladimi?
3. Ingliz va o'zbek xalq maqollarini izohlashga harakat qiling. Vaqtning g'animatligi haqida yana qanday hikmatlar bilasiz?

5-topshiriq. Uyga vazifa. "Vaqt" she'ridan olingan ushbu parchani ko'chiring. 3- va 4-misralarni sharhlab yozing.

Har lahza zamonlar umridek uzun,
Asrlar taqdiri lahzalarda hal.
Umrden o'tajak har lahza uchun
Qudratli qo'l bilan qo'yaylik haykal.
(G'. G'ulom)

Topshiriq. Matnni o'qing, ajratilgan so'zlarning yozilishiga e'tibor bering.

Yozda men **Uchtog'** bag'ridagi **Oltinsoy** qishlog'ida buvamlarnikida mehmonda bo'ldim. U yerdagi **shifobaxsh** buloq, orombaxsh dam olish maskanlari, tog' hayvonlari va o'simliklari jamlangan **ajoyibxona** menda katta taassurot qoldirdi. **Tog'rayhon, kiyiko't, gulxayri, uchbarg, omonqora, qushqo'nmas** kabi o'simliklardan gerbariy tayyorladim. Yurtimizning boy va takrorlanmas tabiati meni lol qoldirdi. Uni yanada yaxshiroq o'rganishga ahd qildim. ("*Gulxan*" jurnalidan)

Munosabat bildiring.

1. Yurtimizdagi qanday orombaxsh maskanlarni bilasiz?
2. O'lkamizda o'sadigan o'simliklar va ularning shifobaxshligi haqida so'zlab bering.

235-mashq. Matndagi ikki asosdan iborat qo'shib yoziladigan so'zlarni ajratib, daftaringizga ko'chiring.

Masalan: *Uchtog', Oltinsoy, ...*

1. *Xona, noma, poya, bop, ham, baxsh, kam, umum, rang, mijoz, sifat, talab, aro* kabi so'zlar yordamida yasalgan so'zlar qo'shma so'zlar deyiladi va qo'shib yoziladi: *oshxona, tabriknoma, bedapoya, ham-mabop, xushbichim, hamshahar, qo'ymijoz, maymunsifat, kamhosil, umumdavlat, bug'doyrang, shaharlararo, hurmattalab, havorang...*

-ar, -mas qo'shimchali qo'shma so'zlar qo'shib yoziladi: *o'rinbosar, buzoqboqar, ertapishar, ishyoqmas* kabi.

2. Ikkinchi qismi turdosh ot yoki obod so'zi bilan yasalgan joy nomlari qo'shib yoziladi: *Oqtepa, Uchqo'rg'on, Davlatobod, Xo'jaobod* kabi, lekin *Markaziy Osiyo, Ko'hna Urganch, G'arbiy Yevropa* kabi joy nomlari ajratib yoziladi.

3. Ruscha, baynalmilal yoki tarjima qilingan qo'shma so'zlar qo'shib yoziladi: *telestudiya, fotoapparat, radioto'lqin, elektrarra* kabi.

236-mashq. Tarkibida *xorra, norra, xush, baxsh, rang* soʻzlari boʻlgan qoʻshib yoziladigan soʻzlarga 4 tadan misol yozing: *oshxona...*

237-mashq. Berilgan soʻzlarni asoslarga ajrating.

Otboqar, xushmanzara, hurmattalab, qabulxona, gultojxoʻroz, otquloq, oybolta, suvilon, choʻlyalpiz, Yangiyoʻl, Mirzachoʻl, foto-apparat.

238-mashq. *Uyga vazifa.* Ikkinchi qismi turdosh ot yoki obod soʻzi boʻlgan qoʻshib yoziladigan soʻzlarga 5 tadan misol yozing.

66-dars. AJRATIB YOZISH

Topshiriq. Matnni oʻqing. Berilgan parchada xato yozilgan soʻzlarga diqqat qiling.

Bizning uydan tor koʻcha boʻylab yuz qadamcha yurilsa, tosh terilgan katta koʻchaga — «Oqmachit» mahallasiga **birzumda** chiqiladi. **Buyerda** uchta doʻkon bor: biri qassoblik, ikkinchisi baqqollik. Musa baqqolning doʻkoni koʻzimga **harvaqt** quruq koʻrinadi. U **hammavaqt** faqat sabzi, piyoz, un, kerosin sotadi. Ammo muloyim, shirinsoʻz Sobir baqqolda esa pashshalardan qoraygan shoda-shoda teshik kulcha, «ot non»lardan, qurtlagan jiyda va turshaklardan tortib, toshkoʻmirmigacha — **harnarsa** topiladi. (Oybek)

1. *Har, hech, bir, u, shu, oʻsha, hamma* kabi soʻzlar oʻzi birikib kelgan soʻzdan ajratib yoziladi: *har kim, hech narsa, bir zum, bu yerda, hamma vaqt (biroz, birpas, birvarakayiga)* soʻzlari qoʻshib yoziladi).

2. *Yildan yilga, kundan kunga, koʻpdan koʻp* kabi birliklar ham ajratib yoziladi.

239-mashq. Berilgan soʻzlar imlosiga diqqat qiling. Ular ishtirokida gaplar tuzing.

Oʻrta Osiyo, Janubiy Koreya, kun boʻyi, soat sayin, hamma vaqt, tim qora, yildan yilga, yangidan yangi, nuqtayi nazar, tarjimayi hol.

240-mashq. Soʻzlar yoki ajratib yozish qoidalari asosida ikki guruhga boʻlib koʻchiring.

Olti // ariq, qirq // kokilli, koʻz // oynak, har // narsa, shaharlar // aro, shirin // soʻz, shu // yerda, baland // parvoz, ish // yoqmas, mehnat // sevar, otash // qalb, hech // qachon, Yakka // saroy, Qum // qoʻrgʻon, kino // yulduz, tele // tanlov, mehmon // xona, omma // bop, umum // jahon, Kumush // kon, bu // yoqqa.

241-mashq. Uyga vazifa. Qoʻshib yoziladigan joy nomlariga va ajratib yoziladigan joy nomlariga 10 tadan misol yozing.

67-dars. BOSH HARFLAR IMLOSI

Topshiriq. Matnni oʻqing. Ajratilgan soʻzlarga eʼtibor bering.

Adiblar xiyobonida

Keyingi yillarda **Alisher Navoiy** nomidagi **Oʻzbekiston Milliy bogʻi** hududida keng koʻlamli bunyodkorlik ishlari amalga oshirildi. Bu yerda “Adiblar xiyoboni” tashkil etildi. **Xiyobonda Bobur, Ogahiy, Berdaq, Muqimiy, Furqat, Behbudiy, Avloniy, Choʻlpon, Qodiriy, Toʻlepbergen Qayipbergenov, Ibroyim Yusupov, Aleksandr Faynberg** singari atoqli shoir va yozuvchilar xotirasiga bagʻishlangan yangi yodgorlik majmualari yaratildi.

“**Adiblar xiyoboni**”ga kelgan kishi tabiat goʻzalliklaridan bahra olib qaytishi shubhasiz. **Bu** moʻjaz bogʻga tashrif buyurgan har bir inson adabiyotimiz rivojiga ulkan hissa qoʻshgan siymolarning haykallari poyiga gullar qoʻyadi. (“*Maʼrifat gazetasi*”dan)

Munosabat bildiring.

1. Yuqorida nomlari sanalgan adiblarning ijodi bilan tanishmisiz?
2. Dunyo tanigan qaysi oʻzbek ijodkorlarini bilasiz?

1. Kishilarning ismi, otasining ismi, familiyasi, taxallusi bosh harf bilan yoziladi: *Abdulla Qodiriy, Fitrat*.

2. Joy nomlari bosh harf bilan boshlanadi: *Oʻzbekiston* (mamlakat), *Navoiy* (viloyat), *Fargʻona* (shahar), *Koʻkcha* (mahalla).

3. Muhim tarixiy sanalar va bayramlar nomi tarkibidagi birinchi so'z bosh harf bilan yoziladi: *Xotira kuni, Yangi yil, Ramazon hayiti.*

4. Har bir gap bosh harf bilan boshlanadi: *Istiqlolim – istiqbolim.*

242-mashq. Quyidagi so'zlarni ko'chirib yozing. Bosh harflarning ishlatilish sabablarini tushuntiring.

Ominaxon, Sa'diy Sheroziy, Abdulhamid Cho'lpon, Usmon Nosir; Xiva, Mirzacho'l, Oqtoshsoy; Bobotog', Hisor; O'rta Osiyo, O'zbekiston Respublikasi, Shimoliy Amerika, Janubiy Koreya; Merkuriy, Saturn; Navro'z bayrami, Mustaqillik kuni, Ustoz va murabbiylar kuni; Sirdaryo, Jizzax.

243-mashq. Berilgan so'zlarning imlosiga diqqat qiling. Ular ishtirokida gaplar tuzing.

"Gulxan" jurnali, "Tong yulduzi" gazetasi, "Bolajon" telekanali, "O'zbekiston Qahramoni" unvoni, "Kamalak" tashkiloti.

244-mashq. Uyga vazifa. "Ulug' ajdodlarga munosib avlod bo'laylik" mavzusida 10–12 gapdan iborat matn tuzing. Matnda bosh harflar bilan yoziladigan so'zlardan foydalaning.

68-dars. CHIZIQCHA BILAN YOZISH

Topshiriq. Matnni o'qing. Chiziqcha bilan yozilgan so'zlarga diqqat qiling.

Ko'l-u tog'lik, bog'-u rog'lik o'zbek elim.

Momo yurti, bobo yurti Chambilbelim.

Zar-u gavhar – yaltiroq tosh, nedir olmos,

Sen biz uchun ham non, ham osh, mangu meros. (*Mirtemir*)

245-mashq. Eslang! Quyi sinflarda qanday so'zlarni chiziqcha bilan yozgan edingiz? Qaysi qo'shimchalar so'zdan chiziqcha bilan ajratib yoziladi?

1. Juft va takror so'zlar orasida chiziqcha ishlatiladi: *ota-ona, sekin-sekin.*

2. Juft soʻzlar orasida **-u**, **-yu** qoʻshimchasi ishlatilsa, ular birinchi soʻzdan chiziqcha bilan ajratib yoziladi: *oy-u quyosh*, *erta-yu kech*.

3. Soʻzning **-ma**, **-ba** yordamida birlashgan qismlari chiziqcha bilan yoziladi: *uyma-uy*, *dam-badam*. Lekin soʻz tarkibida mustaqil ishlatilmaydigan qism qatnashsa, qoʻshib yoziladi: *roʻbaro*, *darbadar*.

4. **-chi**, **-a (-ya)**, **-ku**, **-u (-yu)**, **-da**, **-e**, **-ey** kabi soʻzga qoʻshimcha maʼno yuklovchi qoʻshimchalar chiziqcha bilan yoziladi. Ammo shunday mazmundagi **-mi**, **-oq (-yoq)**, **-ov (-yov)**, **-gina (-kina, -qina)**, **-ki** qoʻshimchalari oʻzidan oldin kelgan soʻzga qoʻshib yoziladi: *sen-chi*, *keldi-da*, *koʻrdingmi*, *ertagayoq*.

5. *Bilan* va *uchun* soʻzlarining qisqargan **-la** va **-chun** shakli chiziqcha bilan yoziladi: *onam-la*, *sen-chun*.

246-mashq. Mashqni koʻchiring. Xato yozilgan soʻzlarni toʻgʻrilab yozing.

Bilinar-bilinmas, Yangiyoʻl, andijon, Uch tepa, mirrix, mu-bina, erta-indin, asta sekin, don-dun, ikir chikir, koʻpdan-koʻp, koʻchama koʻcha, senchi?, ertaga-ya?, bir-gina, doʻstu-dushman, baland-baland.

247-mashq. Uyga vazifa. Berilgan soʻzlarning imlosiga diqqat qiling. Ular ishtirokida gaplar tuzing.

Oy-u kun, kecha-kunduz, rang-barang, koʻraylik-chi, 5-soat, 1-may, yaxshi-da, shaharma-shahar, dum-dumaloq.

69-dars. KOʻCHIRISH QOIDALARI

Topshiriq. Matnni oʻqing, hikmatga diqqat qiling.

Bir **hakimdan**:

– Nima uchun ustozingni **otangdan** ham yaxshi koʻrasan, – deb soʻrashdi.

– **Ustoz abadiy tirikligimning** sababchisi, otam esa **oʻtkinchi** hayotimning **sababchisidir!** – deb javob qildi u.

Munosabat bildiring.

1. Nima deb o'ylaysiz: ustozingiz ulug'lashga arziydimi? Nima uchun?
2. Ustozlar haqida qanday maqollar bilasiz?

248-mashq. Matnda ajratilgan so'zlarni izohlang va daftaringizga bo'g'inga ajratib ko'chiring: *ha-kim-dan* – donishmand, faylasufdan.

249-mashq. Bo'g'in ko'chirish qoidalari haqida boshlang'ich sinflarda nimalarni o'rgandingiz? Yodingizda borini aytib bering va bu qoidalarining qanday ahamiyati borligi haqida fikrlashing.

1. Satrga sig'may qolgan so'zlar keyingi qatorga bo'g'in asosida ko'chiriladi: *tad-bir-kor*, *kol-lej*, *ma'-lum*, *ta'-lim* kabi (tutuq belgisi birinchi bo'g'inda qoldiriladi).

2. So'z boshida kelgan yolg'iz unli hech vaqt yakka o'zi qoldirilmaydi. So'z oxirida kelgan yolg'iz unli bir o'zi keyingi satrga ko'chirilmaydi: *e'-lon* emas, *e'lon*; *u-ka* → *uka*, *mu-do-fa-a* → *mu-do-faa* singari.

3. *Sh*, *ch*, *ng* harflari birikmasi doim birgalikda yoziladi: *ko-shona*, *pi-choq*, *de-ngiz*, *sing-lim* kabi.

4. 5-“B”sinf, 26-uy, 100 gr, 25 sm, 10 mm kabi ko'rinishdagi birikmalar ham bir-biridan ajratilmaydi.

250-mashq. So'zlarni bo'g'inlarga ajrating va daftaringizga ko'chirib yozing. Qaysi so'zlarda bo'g'in ko'chirib bo'lmaydi?

Ma'lumot, *maxsus*, *ta'kidlamoq*, *tatbiq*, *ko'ngilchan*, *singil*, *taassuf*, *taajjublanmoq*, *saodat*, *taxt*, *kelingiz*, *ingliz*, *gramm*, *fonogramma*, *tramvay*, *kitobxon*, *Navro'z – 2021*, *5-“A” sinf*, *jurnalist*.

251-mashq. Ko'chirish qoidalari buzilgan so'zlarni belgilang va ularni to'g'rilab daftaringizga ko'chiring.

Den-giz, *ke-tin-glar*, *o-ta-la-ri*, *Nam-DU*, *ma'-lu-mot*, *B-MT*, *Er-on*, *tong-gi*, *sa-noq-li*, *a-ka-xon*, *yan-ga*, *mat-baa*, *ya-ngi*.

252-mashq. Uyga vazifa. “*Ustozim ulug'*” mavzusida ko'chirish qoidalariga amal qilib, 10–12 ta gapdan iborat matn tuzing.

70-dars. O'ZBEK TILINING LUG'AT BOYLIGI

Komiljon: – Bilasizlarmi, o'zbek tili dunyodagi eng boy va go'zal tillardan biridir. Tilimizdagi so'zlar miqdori, ta'sirchanligi, ifodaviyligiga ko'ra hayotimizda alohida o'rin tutadi.

Donoxon: – Bu so'zlar bizning xazinamiz, katta boyligimizdir. Kelinglar, quyidagi rasimga qarab, **“Tilimizning tillo sandig'i”** degan mavzuda suhbatlashaylik. Boshladik bo'lmasa!

253-mashq. Qavs ichidagi so'zlardan mosini tanlab, maqollarni to'g'rilab yozing. O'zbek tilining so'z boyligi bo'yicha suhbatlashing.

1. (Qo'li, mushti, bilagi) zo'r birni yiqar, bilimi zo'r – mingni. 2. Ilm – (miya, bosh, aql) chirog'i. 3. Uchishga qanot kerak, o'qishga (sabot, toqat, qanoat) kerak. 4. (Chiroy, go'zallik, husn) – ilm-u ma'rifatda.

254-mashq. Nur, yog'du, shu'la; qizil, qirmizi, qip-qizil, lolarang; talabchan, qattiqqo'l; yayov, piyoda; bajarmoq, ado etmoq so'zlari ishtirokida gaplar tuzing. Bir narsa yoki hodisani bir nechta so'z bilan aytish mumkinmi? Bu nimadan dalolat beradi?

Tildagi barcha so'zlar yig'indisiga shu tilning *lug'at tarkibi* yoki *so'z boyligi* deyiladi.

Tilshunoslikning so'z va uning ma'nolarini o'rganadigan bo'limiga *leksikologiya* deyiladi. Leksikologiya yunoncha *lexikos* – so'z va *logos* – ta'limot so'zlaridan olingan.

255-mashq. Matnni o'qing. Fitrat sanab o'tgan uch xil yo'l bilan yasalgan so'zlarga misollar keltiring va ular ishtirokida gaplar tuzing.

Abdurauf Fitrat “Adabiyot qoidolari” nomli asarida o'zbek tili lug'at boyligining taraqqiyoti masalasiga to'xtalib, shunday yozadi: “Dunyo

o'zgarib turadir. Hayot kur... yangilashib boradir. Yuz yil burungi ota-bobolarimizning tushlariga ham kirmagan bir ko'b hodisalar, narsalar maydonga chiqib turadir. Bular uchun yangi-yangi otlar taqash lozim bo'ladir. Biz bularning otlarini yo yangidan yasaymiz (*uchg'ich, uyushma, boshqarma* kabi), yoxud yotlardan olarmiz (*elektrik, telefon, poyizd* kabi), yo unutilib ketgan eski so'zlarimizni yangidan tirgizamiz (*qurultoy* kabi). Shul uch yo'l bilan yangi so'zlar kirgizishni qabul etmasak, tilimizni boyimoqdan to'xtatgan bo'lamiz".

 256-mashq. Uyga vazifa. Omonilla Madayevning fikrlariga asoslanib, "Til – millat boyligi" mavzusida matn tuzing.

Til millatning ma'naviy boyligi, g'ururidir. Ajdodlardan avlodlarga o'tib kelayotgan bebaho boylukning vorislari sifatida ona tilimizni asrab-avaylashimiz kerak. So'z ishlatishda o'ta sinchkov, talabchan bo'lishimiz darkor.

71-dars. SO'ZLARNING SHAKL VA MA'NO MUNOSABATIGA KO'RA TURLARI

 Topshiriq. Matnni o'qing. Ajratilgan so'zlar o'rniga ma'nodoshlarini qo'ying.

O'zbekiston o'zining yerosti va yerusti **boyluklariga** ko'ra **dunyoning** eng ko'zga ko'ringan **davlatlaridan** biridir. **Yurtimizda** 2700 ga yaqin istiqbolli konlar, **oltin**, mis, neft, tabiiy gaz, ko'mir, kaliy tuzi kabi **noyob** qazilmalar mavjud. Mamlakatimiz oltin zaxiralari bo'yicha dunyoda to'rtinchi, uran zaxiralari bo'yicha yettinchi-sakkizinchi, mis zaxiralari bo'yicha o'ninchi **o'rinda** turadi.

 So'zlar shakl va ma'no munosabatiga ko'ra *sinonim, omonim, antonim* va *paronim* so'zlarga bo'linadi.

 257-mashq. Ko'chiring. Ajratilgan so'zlarga izoh bering.

1. Salomatlik – **tuman** boyluk. Biz **tuman** markaziga – sport musobaqasiga bordik. 2. Rang **ko'r**, hol so'r. **Ko'r** hassasini bir

marta yo'qotadi. 3. Bi^{ri} kan kishi yuz yil gavhar teradi. Esing borida biron kasbning etagini **tut**. 4. **Yer** – xazina, suv – gavhar. Mehnat qilgan katta **yer**. 5. Qovun ekkan **qovoq** olmas. Uning **qovog'**idan qor yog'ilar edi.

258-mashq. Avval ma'nosi bir-biriga yaqin so'zlarni, keyin qarama-qarshi ma'noli so'zlarni ko'chiring.

Yutuq, ko'kat, kamchilik, yugurmoq, maysa, bemor, paqqos tushirmoq, chopmoq, kasal, betob, uzun, qisqa, yemoq, topmoq, yo'qotmoq.

259-mashq. Bir tovush bilan farq qiladigan so'zlardan 10 ta yozing. Ma'nosini izohlang: *top – topmoq, tob – sog'liq*.

260-mashq. Uyga vazifa. O'z mahallangiz haqida 10–12 gapdan iborat matn tuzib, unga sarlavha tanlang. Unda ma'nosi bir-biriga yaqin, zid ma'noli so'zlardan, bir tovush bilan farq qiladigan so'zlardan foydalaning.

72-dars. SINONIMLAR. SINONIMIK QATORDA BOSH SO'Z

– Donoxon, ma'nodosh so'zlar haqida gaplashaylik. *Kulmoq* so'zining ijobiy yoki salbiy shaklini ayta olasizmi?

– *Jilmaymoq* so'zida ijobiy, *tirjaymoq* so'zida salbiy munosabat aks etadi.

261-mashq. Xalqimizning hikmatli so'zlarini yozing. Ma'nodosh so'zlarni aniqlang va ular ichidan eng ko'p qo'llanadigan so'zni toping.

1. Betamizda bet bo'lmas, bezorida – uyat. 2. Qizil yuzing qizartirma, uzun tiling qisqartir. 3. Afting qiyshiq bo'lsa, oynadan o'pkalama. 4. Kulgi chehra yoritir. 5. Odamning yuzi quyoshni uyaltirar. 6. Turq boshqa-yu, ko'z boshqa. 7. Chiroy husn-u jamolda emas, fazl-u kamolda.

Topshiriq. Lidiya Batning “*Hayot bo’stoni*” asaridan olingan parchani o’qing. Undagi g’oya bo’yicha fikr bildiring. Ajratib ko’rsatilgan so’zlarning ma’nodoshlarini toping.

Alisherga sovg’a qilingan kitob yo’qolgani yo’q, **qalbiga** jo bo’lib qoldi. U tirik ekan, **xotirida** yashaydi. Alisher **quvonch** va hayajon bilan o’rnidan turdi. **Boyadan** beri **bolani** kuzatib turgan Sharafiddin mehr bilan uning **boshiga** qo’lini qo’ydi-da: “Ilmingni kamol toptir, ilm **zeb-ziynating** bo’lsin, zeroqi, ilm **insonning** yo’lchi yulduzidir”, – dedi.

Bir umumiy ma’noni ifodalovchi ikki va undan ortiq so’zlarga *sinonim (ma’nodosh) so’zlar* deyiladi. Bu kabi so’zlarning bir qatorga jamlanishiga *sinonim (ma’nodosh) so’zlar qatori* deb ataladi. Masalan: *g’alaba, zafar, yutuq*. Qatordagi ma’nosi hammaga tushunarli bo’lgan, nutqda faol qo’llanadigan, adabiy shakl sanalgan so’z *bosh so’z* deb yuritiladi.

262-mashq. Qavs ichidagi so’zlardan mosini qo’yib, gaplarni ko’chirib.

1. Dehqonning (*boyligi, ganjinasi, xazinasini*) – yer, kaliti – ter.
2. Yer ichida (*tilla, oltin, zar*) bor, qaziy bersang, topasan.
3. Yerga qarasang (bo’ston, bog’, guliston) bo’lar, (Ko’ngling, diling, qalbing) ochilib, chog’ bo’lar.
4. Suv keldi – (*ziyo, nur, yog’du*) keldi.
5. Sen yerni yer qilsang, Yer seni (*arslon, sher, yo’lbars*) qiladi.

263-mashq. Uyga vazifa. Rasm asosida “*Millatning quyoshi – Navoiy bobom*” mavzusida matn tuzing. Gaplarda ma’nodosh so’zlarni qo’llang.

73-dars. MATN VA LUG‘AT USTIDA ISHLASH

Topshiriq. Bumerang haqida bilasizmi? Matnni diqqat bilan tinglang.

Avstraliyada **ajoyib yurt** vakillari **yashagan**. Materikka **kelgan** yevropaliklar **bu yerning** o’zgacha xalqini yovvoyi odamlar deb

hisoblashgan. Chun **g davlati** ham, uyi ham yo'q. Ular jamoa tarzida yashab, **oziq-ovqat**ni ov orqali topishadi. Aborigenlar hayoti va turmush tarzi bilan yaqindan tanishuv ularning yovvoyi emasligini ko'rsatadi. Aynan aborigenlar bumerang nomli o'roqsimon **aqli** qurol o'ylab topishgan. Buni qarangki, otilgan qurol **mo'ljalga** olingan **jonzotga** tegmasa, yana aylanib ovchiga qaytib kelardi.

Lug'at: aborigenlar – tub joyliklar; materik – qit'a

264-mashq. Yuqoridagi matnda ajratib ko'rsatilgan so'zlarning sinonimini topib, jadvalga joylashtiring.

	Ajratilgan so'z	Sinonimi
1.	yashagan	istiqomat qilgan, kun kechirgan...
2.	davlat	yurt, mamlakat, respublika...
3.		

265-mashq. Matnni o'qishda davom eting. Nuqtalar o'rniga qavs ichidagi sinonimlardan mosini qo'yib, gaplarni ko'chiring.

Avstraliyalik "yovvoyilar"... (mohir, mahoratli, usta) rassomgina bo'lmay, anatomiya – tana tuzilishi borasida ham yetarlicha bilimga ega edilar. Buning isboti sifatida aborigenlar tomonidan qoyalarda ... (chizilgan, tasvirlangan, aks ettirilgan) rasmlarni keltirish mumkin. Ularning ba'zilarida hayvon ... (tana, badan, qomat)lari, suyaklari va organizmning ichki tuzilishi aks etgan. Bu rasmlarni chizgan rassomning ... (ko'z, diyda, qarog')lari xuddi rentgen apparatining nurlari kabi o'tkir bo'lgan. Bu rasmlar rentgen yo'nalishidagi rasmlar degan... (nom, ot, ism) olgan.

(*"Jajji akademik"* dan)

Topshiriqni bajaring.

1. Qoyalardagi rasmlar haqida bilganlaringizni gapirib bering.
2. Aborigenlar haqida bilganlaringizni umumshtiring. Fikringizni ifodalayotganingizda sinonimlardan foydalaning.
3. Sinonim (ma'nodosh) so'zlarning nutqimizdagi ahamiyati haqida xulosalaringizni bayon eting.

266-mashq. Uyga vazifa. Iarix aarsidan olgan ma'lumotingiz asosida "Qadimgi odamlar kashfiyoti" mavzusida 10–12 ta gapdan iborat matn yozing. Matningizda sinonim so'zlardan foydalaning.

74-dars. OMONIMLAR.

NUTQDA OMONIMLARDAN FOYDALANISH

Topshiriq. Rasmdagi bolalar o'rnida bo'lishni xohlaysizmi? Og'zaki matn tuzib, o'rtoqlaringiz bilan fikrlashing. Koinotni qanday tasavvur qilasiz? U haqda gapirib bering. Tuzgan gaplaringizda *yosh, dam, soz, uch* so'zlaridan foydalaning. Bu so'zlar yana qanday ma'no bildirishini toping.

Aytilishi va yozilishi bir xil bo'lib, turli atash ma'nolarini bildirgan so'zlar *omonim so'zlar* deyiladi. Ular *shakldosh so'zlar* deb ham yuritiladi. Masalan: *un (tovush), un (mahsulot), un (fe'l)*.

267-mashq. Quyidagi so'zlar ishtirokida gaplar tuzing. So'zlar bildirayotgan ma'nolarga e'tibor bering.

Masalan: 1. *Karam – saxovat.* 2. *Karam – poliz ekini.*

Karam, adash, bo'y, yeng, yot, och, mushak, palla, soz, son, taxt, ter, un, chakka, qil, qovoq, tuz, shim.

Omonim so'zlar bir qarashda ko'p ma'noli so'zlarga o'xshab ketadi, ammo ularni farqlash kerak. *Ko'p ma'noli so'zlar* bir so'zni o'z va *ko'chma ma'noda* qo'llashdan hosil bo'ladi: *burun (yuz qismi) – burun (choynakning burni)*. Omonimlarda turlicha ma'nolar nazarda tutiladi: *burun (yuz qismi) – burun (avval)*.

268-mashq. She'ni o'qing, undagi g'oya to'g'risida suhbatlashing. Shakldosh (omonim) so'zlar bildirgan ma'nolarni izohlang.

Toshni kesa olmas pichoqning **dami**,
Pok tanga o'tmaydi saraton **dami**,

Ilm va hunarga ba^zni,
G'animat yoshlikning har o'tgan **dami**. (A. Shukurov)

269-mashq. Ikkala rasmni bog'lab turgan so'zni toping. Ular o'rtasida qanday aloqadorlik bor? So'zlar ishtirokida gaplar tuzing.

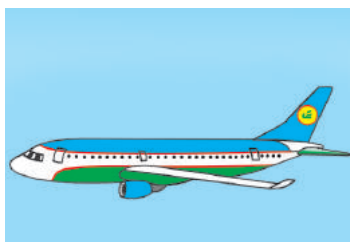

270-mashq. Berilgan gaplarni ko'chiring. Shakldosh so'zlarni aniqlab, ularga izoh bering.

1. Endigina bargak yozgan tolzordan mayin shamol esdi. Otaxon patnisga bir hovuch bargak, bir siqim mayiz, 5–6 ta yong'oq qo'ydi. 2. O'ng qo'li bilan asta peshanasidagi terni artidi. Abdurahim pishgan qirmizi olmalarni savatga terdi. 3. Koinot bizga o'z sirlarini ochmoqda. Boshqa sayyoradan kelgan sirli mehmonlarning kosmik kemasi kumushsimon sir bilan qoplangan edi. 4. Ahmad o'zga sayyoralik – yot odamlarga termilib qoldi. Ominaxon darslarini tayyorlab bo'lgach, uyquga yotdi.

271-mashq. Uyga vazifa. 3, 40, 100 sonlarining berilgan rasmlarga qanday aloqasi bor? Ushbu so'zlar ishtirokida gaplar tuzing.

75-dars. ANTONIMLAR

Assalomu alaykum, tengdoshlar! Sizlar bilan zid ma'noli so'zlarga bag'ishlangan darsda uchrashib turibmiz. Kelinglar, ikki guruhga

bo'linamiz. Birinchi gurul *salbiy*, ikkinchi guruh *salbiy* ma'nodagi so'zlarga misollar aytadi. Masalan: *yaxshi – yomon, yorug' – qorong'i, oq – qora kabi*.

Topshiriq. Matnni o'qing, ajratilgan so'zlarga diqqat qiling. Ra'noxonning ishini yangilik deb bo'ladimi?

Yosh qizaloq Ra'noxonning **keksayib** qolgan buvisi bor. Gullarni juda yaxshi ko'radi. Bir kuni Ra'noxon qarasa, buvisi **og'ir** paqir ko'tarib, gullarga suv quyib yuribdi. **Notekis** pushtada **baland-past** o'sgan gullarning biriga **ko'p**, biriga **oz** suv tushyapti. Uning xayoliga bir fikr kelib qoldi. Paqirchasini olib chiqib, tagini mix bilan qator teshdi va o'zi gullarga suv quya boshladi.

Yengilgina paqirchadan gullarga endi bir **tekis** suv tusha boshladi. Buvisi uning boshini silab: "O'zimning aqlli qizimdan aylanay", deb qo'ydi. ("Qiziqarli hikoyalar" kitobidan)

272-mashq. "Innovatsiya – yangi g'oya (fikir)lar doim..." deb boshlanuvchi jumlaning davom ettiring. Unda qarama-qarshi ma'noli so'zlardan foydalaning. Masalan: *yangi – eski*. 1. *Yangi g'oya (fikir)lar doim insonlarni taraqqiyot sari yetaklaydi*. 2. *Eski g'oya (fikir)lar rivojlanish yo'lida to'g'anoq bo'ladi*.

Qarama-qarshi ma'noli so'zlar *antonim so'zlar* deyiladi. Ular *zid ma'noli so'zlar* deb ham yuritiladi. Masalan: *baland – past, yangi – eski, kecha – kunduz* kabi.

Antonim so'zlar birgalikda qo'llanib, yangi so'z hosil qilishi mumkin. Masalan: *yosh-u qari – barcha, achchiq-chuchuk – ovqat turi, uzoq-yaqindan – hamma yoqdan*.

273-mashq. Sinfingizni maktabning eng ilg'or sinfiga aylantirish bo'yicha bironta tashabbus bilan chiqqanmisiz? Bu haqda fikr bildiring va unda *ilg'or – qoloq, oldingi – hozirgi, tez – sekin, o'tmish – kelajak, salbiy – ijobiy* kabi so'zlardan foydalaning.

274-mashq. Quyidagi maqolani o'qing va davomida kelgan savollarga javoblar yozing.

1. G'ayrati bor kishining, unumi bor ishining. Agar u dangasa, g'ayratsiz bo'lsa-chi? 2. Oy tunda kerak, aql – kunda. Agar uning o'zi aqlsiz bo'lsa-chi? 3. Yomon kelsa – buzar, yaxshi kelsa – tuzar. Har ikkalasi ham kelmasa-chi? 4. To'g'ri boshni egri qilich kesmas. Boshning o'zi qing'ir bo'lsa-chi?

275-mashq. Uyga vazifa. Darsdan olgan taassurotlaringiz asosida *“Barcha g'oyalarning, kashfiyotlarning kaliti – kitobda”* mavzusida fikringizni yozib keling.

76-dars. MATN VA LUG'AT USTIDA ISHLASH

Topshiriq. Masalni tinglang.

Yomg'irli kunda raqsga tushishni yaxshi ko'radigan **yosh**, jajji bir tovus bor edi. U bog'da gullarga mahliyo bo'lib, qo'shiqlar aytardi. Nima qilsa ham, unga qo'pol tovushi o'z kamchiliklarini eslataverardi. Tovus yaqin atrofda sayrayotgan bulbulning yoqimli, mayin xonish (sayrash)ini eshitar va har safar uning ko'zlari alamdanda **yoshga** to'lardi.

U nima uchun bunday ahvolga tushayotganiga hayron bo'la boshladi. Shu **chog'** qo'lida bir **bog' o't** bilan **bog'** egasi paydo bo'ldi va tovgusga murojaat qildi:

– Nega xafasan, ko'nglingni **chog'** qilish uchun mana bu gilyohlarni senga hadya qilaymi?

– Bulbulning shunday chiroyli ovozi bor. Sayrashda men undan **o'ta** olmayman. Nima uchun u menda yo'q? – dedi tovgus.

– Ha, bulbulning shirali, xush ovozi bor. Lekin sen ham chiroyli va yorqin patlar bilan siylangansan! Hammasi buni qanday qabul qilishingda va undan qanday foydalanishingdadir.

Tovus o'zini boshqa qushlarga qiyoslay boshladi. O'zidagi ne'matning noyobligini tushunib yetdi. (*“Qisqa hikoyalar”* dan)

Munosabat bildiring.

1. O'z-o'zini boricha qabul qilish baxt uchun birinchi qadamdir, degan fikrga qo'shilasizmi?
2. Sizda ham o'zingizni tushunmay qolgan paytlar bo'lganmi?
3. Siz o'zingizda boshqalardan faqarli qanday jihatlar bor deb o'ylaysiz?

276-mashq. Matnda ajratilgan so'zlarni izohlab, daftaringizga yozing.

277-mashq. Matndagi sinonim so'zlarni toping va ko'chirib yozing.

278-mashq. Matnda berilgan *kamchilik, har safar, chiroyli, xafa, paydo bo'lmoq, qo'pol, yaxshi ko'rmoq* so'zlariga zid ma'noli so'z toping va ular ishtirokida gaplar tuzing.

Masalan: *kamchilik* – *yutuq*. *Kamchiliklaringdan tashvishlanma, yutuqlaringdan gerdayib ketma.*

279-mashq. *Tut, tom, palla, rasm* so'zlarining ma'nolarini izohlab, daftaringizga yozing.

280-mashq. *Uyga vazifa. To'q, oq, o'ra, bo'lmoq, quymoq, ilmoq* so'zlarining ma'nolarini izohlang. Ular ishtirokida gaplar tuzing.

77-dars. NAZORAT ISHI

78-dars. PARONIMLAR

Ayting-chi? Yulduzlar tunda **falak**da nur sochadimi yoki **palak**da? Ikkala so'z o'rtasidagi farqni bilasizmi? Ular ishtirokida gaplar tuzib ko'ring.

281-mashq. *Dars* va *darz* so'zlarining ma'nolarini bilasizmi? Ular bir-biriga nisbatan qanday so'zlar sanaladi? Ularni almashtirib qo'llasangiz, noqulay vaziyatga tushib qolmaysizmi? Masalan: *Sinf oynasi dars ketdi – Darz o'z vaqtida boshlandi.*

Talaffuzi va yozilishi bir-biriga juda yaqin, lekin ma'nolari farqli bo'lgan so'zlar *paronimlar* deyiladi. Masalan: *yod – yot, bop – bob, xalos – xolos* kabi.

282-mashq. Quyidagi paronim soʻzlarni oʻz izohlari bilan juftlab koʻchiring.

Paronimlar: ***Xiyla, hiyla; ta'na, tana; aro, oro.***

Izohlari: *Makr, biroz; gavda, dashnom; orasida, pardoz.*

283-mashq. Quyosh quyidagi burjlarga kirganda, tabiatda qanday oʻzgarishlar boʻlishini ayting. ***Burj va burch*** soʻzlariga izoh bering.

Oʻz burjingizni aniqlang. Burchingiz haqida gapiring.

Quyoshning bir yillik harakati yoʻlida joylashgan **burjlar** (oʻn ikki yulduz turkumi)

№	Oʻzbekcha aytilishi	Qadimgi nomi	Yil sanasi
1	Qoʻy	Hamal	21-mart – 21-aprel
2	Buzoq	Savr	22-aprel – 21-may
3	Egizaklar	Javzo	22-may – 22-iyun
4	Qisqichbaqa	Saraton	23-iyun – 22-iyul
5	Arslon	Asad	23-iyul – 22-avgust
6	Parizod	Sunbula	23-avgust – 23-sentabr
7	Tarozi	Mezon	24-sentabr – 22-oktabr
8	Chayon	Aqrab	23-oktabr – 22-noyabr
9	Oʻqotar	Qavs	23-noyabr – 22-dekabr
10	Togʻ echkisi	Jad(i)y	23-dekabr – 22-yanvar
11	Qovgʻa	Dalv	23-yanvar – 21-fevral
12	Baliq	Hut	22-fevral – 20-mart

284-mashq. Azim – azm, borlik – borliq, yoq – yogʻ, zamin – zomin, urush – urish, xat – had, hol – xol, chakka – chekka soʻzlari bildirgan maʼnolarni aniqlang, ular ishtirokida gaplar tuzing va daftaringizga yozing.

Namuna: *Isteʼdodli oʻquvchilar ichida doʻstlarim borligidan faxrlanaman. Borliq sinoatlarga toʻla.*

285-mashq. Uyga vazifa. Kechqurun falakka bir lahza qarab turing. Koinot haqidagi tasavvurlaringizni 10–12 gapdan iborat matnda yoritib.

79-dars. MATN AT USTIDA ISHLASH

Topshiriq. Matn bilan tanishing. Unga sarlavha toping.

Ancha yillar avval **nufuzi** – obro‘-e‘tibori baland bir fabrikaning direktori ikki xodimini Afrika bozorlarini o‘rganish uchun yubordi. Birinchi xodim bu yer aholisini sinchiklab o‘rgandi va xo‘jayiniga axborot berdi: “Bu yerdan bizga hech qanday foyda yo‘q, chunki **nufusi** (aholisi) **juda** qashshoq ekan, yalangoyoq yurarkan. Topgan foydamizdan ham **judo** bo‘lmaylik”.

Birinchi xodim bilan **yondosh** yo‘lga chiqqan ikkinchi xodim masalaga o‘zgacha **yondashdi**. U qaytganida bergan ma‘lumot quyidagicha edi: “Biz oyoq **abzali** tikamiz. Imkonni qo‘ldan bermaslik kerak, shoshilaylik. Biz uchun **afzal** tomoni shundaki, odamlarning poyabzali yo‘q ekan”.

Munosabat bildiring.

1. Matndagi xodimlardan qaysi birining javobi sizga ma‘qul bo‘ldi? Nima uchun?
2. Sizningcha, tadbirkor qanday bo‘lishi kerak?

286-mashq. Matnda ajratilgan so‘zlarni daftaringizga ko‘chiring. Ma‘nosini izohlang.

287-mashq. Berilgan paronimlar juftligini daftaringizga ko‘chirib yozing. O‘qituvchingiz yordamida ma‘nosini izohlang.

Bank-banka, bob-bop, gaz-g‘oz, davo-da‘vo, daha-daho, faqir-paqir, soda-sodda, siqim-sig‘im, undash-undosh, uquv-o‘quv, ham-xam.

288-mashq. Ota – ato, tort – to‘rt, bosh – boj, she‘r – sher, aso – asov paronimlarining ma‘nolarini izohlang. Ularning har biriga bittadan gap tuzib yozing.

289-mashq. Uyga vazifa: “Men tadbirkor bo‘laman” mavzusida 10–12 ta gapdan iborat matn yarating.

80-dars. O'ZBEK TILINING BOYISH MANBALARI. O'Z VA O'ZLASHGAN SO'ZLAR

Aziz tengdoshlar!

Muhammad al-Xorazmiyning algebra (algoritim), Abu Ali ibn Sinoning meditsina (tabobat), Abu Rayhon Beruniyning geologiya, Ahmad Farg'oniyning metrologiya (o'lchovlar) fanlariga asos solganidan xabardormisiz?

Topshiriq. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy haqida berilgan matn bilan tanishing, matn ichidagi ajratilgan so'zlarga diqqat qiling. Boshqa tillardan so'z o'zlashishining sabablari to'g'risida fikringizni ayting.

Buyuk bobomiz Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy 783-yilda Xivada tug'ilgan. Keyinroq Bag'dod shahridagi "Bayt ul-hikma" markazida faoliyat yuritgan. Alloma algebra fanining asoschisidir.

Bilasizmi, "**algoritim**" so'zini butun dunyo qo'llaydi. Bu so'z, aslida, buyuk bobomiz al-Xorazmiy nomining Yevropa tillarida tovush o'zgarishidan hosil bo'lgan shaklidir. Yevropaliklar har qanday sanoq tizimidagi hisoblashni "algoritim" deb atashgan. Hozirgi kunda bu so'z **kompyuter**dagi **protssessor**, **dastur** kabi **ijro qurilmalarining** bajaradigan maqsadli amallari ma'nosini bildiradi. Har qanday elektron hisoblash texnikasi, kompyuter, **mobil aloqa apparatlari**, maishiy texnika asboblari, hatto kosmik kemalar ham algoritim asosida ishlaydi. Ha, bu hisoblash tizimini buyuk bobomiz – "algoritim otasi" al-Xorazmiy kashf etganlar. ("*Arboblar*" kitobidan)

Til doimiy ravishda boyib boradi. Uning boyishi ikki usul orqali amalga oshiriladi. **1. Ichki imkoniyat asosida.** Bunda shevalardan so'z olinadi, yangi so'zlar yasaladi yoki so'z ma'nosi o'zgaradi. Masalan: *mengzamoq* (o'xshatmoq), *raqamlashtirish*, *dasturchi*, *sichqoncha* kabi **2. Tashqi imkoniyat asosida.** Chet tillardan so'zlar olinadi. Bunday so'zlar *olinma* so'zlar deyiladi: Masalan: *fayl*, *market*, *metro* kabi.

Tildagi soʻzlar ikki qatlamdan iborat: a) **oʻz qatlam**. Bu qatlamga oid soʻzlar azaldan tilimizda qoʻllanib kelinayotgan *ish, bosh, biz, yigirma* kabi umumturkiy va oʻzbekcha soʻzlardir; b) arab, fors, Yevropa tillaridan oʻzlashgan soʻzlar **oʻzlashma qatlam**ni tashkil etadi. *Qalam, bahor, telefon, parta, stol* kabi soʻzlar shular jumlasidandir.

290-mashq. Matnni oʻqing. *Nilometr* soʻziga izoh bering. Yana shu kabi oʻzlashgan soʻzlarga misollar keltiring. Buyuk ajdodlarimiz iqtidoriga baho bering.

Buyuk vatandoshimiz Ahmad al-Fargʻoniy 861-yili arab xalifa-sining topshirigʻiga koʻra Nil daryosi suvini oʻlchaydigan nilometr deb atalgan qurilma yasagan. Mazkur qurilma hozirga qadar Nil daryosi yoqasida saqlanib qolgan. (*A. Muhammadjonov*)

291-mashq. Toʻrtta guruhga boʻlining. 1-guruh oʻzbekcha, 2-guruh arab tilidan oʻzlashgan, 3-guruh fors tilidan oʻzlashgan, 4-guruh Yevropa tillaridan oʻzlashgan soʻzlarga misollar keltirsin. Ular ishtirokida gaplar tuzing.

Namuna: 1-guruh: *ulugʻ...* Ulugʻ bobomiz Abu Nasr Forobiy 70 dan ortiq tillarni mukammal bilgan.

2-guruh: *maktab...* Jahon astronomiyasida Ulugʻbek maktabining alohida oʻrni bor.

3-guruh: *doʻst...* Amir Temur doʻstga ham, dushmanga ham samimiy munosabatda boʻlgan.

4-guruh: *internet...* Internetdan Xorazmiyning bolalik yillari haqida bilib oldim.

292-mashq. Bolalar shugʻullanayotgan sport turlari nomini yozing va ularning oʻz yoki oʻzlashgan qatlamga oid ekanligini aniqlang.

293-mashq. Uyga vazifa. Oʻz va oʻzlashgan soʻzlarga 10 tadan soʻz yozib keling.

81-dars. YDO BO'LGAN SO'ZLAR

Aziz tengdoshlar!
Mental arifmetika, sayt, monitor, klaviatura, planshet
so'zlarining qaysi tillarga oid ekanligini bilasizmi?
Ular tilda qanday so'zlar sanaladi?

Topshiriq. Matnni o'qing. Yangi so'z izohiga e'tibor bering.

Chat so'zi inglizcha *chat*ter – “valdiramoq”, “vaysamoq”, “al-jiramoq” so'zlaridan olingan. Internet tarmog'i orqali muayyan vaqtda aloqa qilish va shunday aloqani yo'lga qo'yishga mo'ljallangan dastur ta'minoti *chat* deb ataladi. Unga o'xshash *fleshka*, *sayt*, *virus*, *antivirus*, *xaker*, *shou* so'zlari ham bor. Bu so'zlardan o'z nutqingizda ko'p foydalanasiz. Ularning izohini bilib qo'ying, chunki zamonaviy texnologiyalarni bilish davr talabidir.

Topshiriqni bajaring.

1. Olinma so'zlar har doim ham o'z ma'nosida qo'llanadimi?
2. Yangi kirib kelayotgan so'zlar izohi uchun lug'at daftari tutganmisiz?

294-mashq. Matnni ko'chiring. Olinma so'zlarning tagiga chizing va izohlang.

Odamlarning 10 foizi noyob talantga ega bo'ladi. Ular intellektual rivojlangan insonlar sanaladi. Ma'lumotlarga ko'ra daholarning aksariyati bolalik chog'idayoq o'z iste'dodlarini namoyon etishgan. O'ta talantli bolalarni vunderkind deyishadi. Masalan, Alisher Navoiy, Imom al-Buxoriy, Motsartlar sakkiz yoshdayoq o'z zakovatlarini bilan atrofida qilarni lol qoldirishgan.

295-mashq. Ikki guruhga bo'lining. Internetga oid yangi paydo bo'lgan so'zlardan “*Kim ko'p topadi?*” musobaqasini o'tkazing.

296-mashq. Buyuklar ilm tufayli mashhur bo'lishgan. Ilmning foydasi haqidagi maqollarni ko'chiring, sinfdoshlaringiz bilan fikrlashing.

1. Ilm – yorug'lik, jaholat – zulmat. 2. Ilm o'lchovi – aql, zehn

o'lchovi – naql. 3. Ilmi yc , i'zi yumuq.
4. Ilm-u hikmat suvni yondirar. 5. Ilmlining
so'zi – o'q.

297-mashq. Uyga vazifa. Rasm asosida “Men ham o‘z iqtidorimni namoyish etmoqchiman” mavzusida 10–12 ta gapdan iborat hikoya yozib keling.

82-dars. TARIXIY VA ARXAIK SO‘ZLAR

Topshiriq. “Amir Temur o‘g‘itlari” kitobidan olingan parchani o‘qing, unga sarlavha toping.

Shom sari yurish oldidan Qorabog‘da chodir tikib uzoq turib qoldik. Harb-u zarb mashqlarini puxtalamoq uchun qo‘shin ichinda bo‘lib, ochiq havoda tunadik. Ko‘p vaqt o‘tkazib, safar oldidan chodirga qaytsak, ajib manzaraning guvohi bo‘ldik. Bizning yo‘g‘imizda chodir tuynugidan ikki kabutar tushib, bizning xos o‘rindiqqa xas-xashak-la in qurib, biri tuxum bosib yotur edi. Tangri taoloning bu beozor jonivorlariga xalal yetkazmaslik uchun chodirni o‘zga qildik. Ertasi kuni, safarga jo‘nar avvalida, to‘rt nafar navkarni mulozim birla qoldirdik. Ularga tayin etdikkim: “Tangri taoloning beozor qushlari tuxum ochib, polaponlari uchirma bo‘lg‘uncha, shu yonda bo‘lursiz. Polaponlar uchib chiqqach, chodirni yig‘ib, ortimizdan yetib borg‘aysiz...”

Topshiriqni bajaring.

1. Amir Temurning oliyjanoblighi to‘g‘risida gapiring.
2. Eskirgan so‘zlarni aniqlang.

298-mashq. Tilimiz tarixida ko‘p qo‘llangan quyidagi so‘zlarga e‘tibor qaratib, ular ishtirokida gaplar tuzishga urinib ko‘ring.

Saltanat – mamlakat; **cherik** – qo‘shin; **sipoh** – askar; **raiyyat** – xalq; **dorug‘a** – shahar hokimi; **ziroat** – dehqonchilik; **valiahd** – toj-u taxt vorisi; **rabot** – karvonsaroy; **suvoriy** – otliq askar.

Tilimizning ma'lum davrida qo'llanib, hozirgi kunda foydalanilmaydigan so'zlar *tarixiy so'zlar* deyiladi. Masalan: *hojib* (eshik og'asi), *degrez* (cho'yandan qozon quyuvchi), *yorg'ichoq* (donni maydalash va un qilish uchun ishlatilgan tosh asbob) kabi. O'z o'rnini boshqa so'zga bo'shatib bergan so'zlar *arxaik so'zlar* deyiladi. Masalan: *payg'om* (xabar), *bog'ot* (bog'lar, bog'li joylar), *gisu* (soch) kabi.

299-mashq. Quyidagi so'zlarni tarixiy va arxaik so'zlarga ajrating.

Ulus, qozi, muhoraba, o'lpon, jadid, rasadxona, mudarris, oblast, rayon, komsomol, handasa, riyoziyot.

300-mashq. Quyida berilgan maqol va iboralarni ko'chiring. Tarixiy va arxaik so'zlarni aniqlang.

1. Kishi yurtida sulton bo'lguncha, o'z yurtida ulton (tagcharm) bo'l. 2. Bolta tushguncha, kunda dam olar. 3. Da'vogar sust bo'lsa, qozi muttaham. 4. Bo'zchining mokisidek serqatnov bo'lib qolmoq. 5. Igna bilan bitadigan ishga juvoldiz ishlatmoq.

301-mashq. Uyga vazifa. Amir Temurning To'xtamishxon bilan bo'lgan jangidan olingan tasvirni kuzating. *Sovut, dubulg'a, palaxmon, zirh, nayza, paykon, kamon* kabi so'zlarning izohini topib, ular ishtirokida gaplar tuzing.

83-dars. MATN VA LUG'AT USTIDA ISHLASH

Topshiriq. Matnlarni diqqat bilan o'qing.

1. "Farhod va Shirin" dostonini o'qisak, bugun tilimiz ancha kelishib qolgan XX asr kashfiyotlaridan biri – robotlar haqidagi satrlarga ham ko'zimiz tushadi: "U odamga juda ham o'xshar, qo'lida o'tkir o'q tortilgan

temir yoyni ushlab turar (undan oyoq sovutga o'ralgan bu temir odam ich-ichidan yonib turardi)".

2. 1928-yili Toshkentda ixtirochilar B. Grabovskiy va I. Belyavskiy elektr-nur yordamida harakat qilayotgan tasvirni bir joydan uzatadigan va qabul qiladigan apparat yaratib, muvaffaqiyatli sinovdan o'tkazdilar. Poytaxtimiz televideniye vataniga aylanishi bejiz emasdi. Chunki Alisher Navoiy bir necha asrlar ilgari "Farhod va Shirin" dostonida bu qurilmani ham o'z holicha "oynayi jahon" deb nomlaydi. Farhod uzoq Arman o'lkasining malikasi Shirinning husni jamolini aynan shu vosita orqali ko'rib, unga mahliyo bo'lib qoladi.

3. "Xamsa"ning to'rtinchi dostoni "Sab'ayi sayyor"da eskalator va lift haqidagi faraz-larni o'qigan mashhur sharqshunos olim Bertels ham hayrat og'ushida qolganini yashirmagan ekan.

"Shoh bu taxtga chiqadigan bo'lsa, pillapoyalar uning qadam qo'yishi uchun pasayib, bir-birining ustiga yotadi. Shoh shu 8 poyaning hammasini bosib o'tib, o'z taxtiga o'tirgach, u zinalar yana baland ko'tariladi". Bu yerda keyingi asrlarda, yana ham aniq-roq'i, 1892-yilda amerikalik kashfiyotchi Jessi Reno tomonidan yasalgan eskalator haqida gap ketayotganiga shubha yo'q.

(*"Navoiyshunoslik"*dan)

Munosabat bildiring.

1. Matnlarda berilgan olinma so'zlarni topib, ular ishtirok etgan gaplarni ko'chiring.
2. Kundalik hayotimizda tez-tez uchrab turadigan olinma so'zlarga misollar keltiring.

302-mashq. Mirkarim Osimning "*Zulmat ichra nur*" kitobidan olingan parchani ko'chiring. Tarixiy va arxaik so'zlarning tagiga chizing.

1. Ov va jang mai uni shu qadar qiziqtirgan ediki, otasi kelib eshik oldida kavush yechayotganini ham payqamadi. 2. "Shu yoshdin kitobga muhabbat qo'ysa, ulg'aygach, kitobni ilkidan ayirmay o'zi bilan asrab yurg'ay", – deb o'yladi G'iyosiddin. 3. "Dada, ushbu suratni ko'ring: mana bu cherik shotidan chiqayotib qulab tushmoqda", – deb aytdi. 4. Otasi devonxonadan kelib, dam olganidan so'ng ba'zan kitob mutolaa qilar edi.

303-mashq. Uyga vazifa: "Men ham kashfiyotchiman" mavzusida matn tuzing va unda o'z tasavvurlaringizni bayon qiling. Imkon bo'lsa, rasmini chizing.

84-dars. JOY NOMLARI TARIXI

Aziz tengdoshlar!
Tug'ilgan qishlog'ingiz, shahringiz nomi qanday ma'no anglatishini bilasizmi? Shu yerda tavallud topganingizdan faxrlanasizmi?

Topshiriq. Matnni o'qing. Unda berilgan joy nomiga diqqat qiling.

Farg'ona so'zi hozirda vodiylar va shahar nomini anglatadi. Uning kelib chiqishi to'g'risida turli xil taxminlar bor. Xalq ichida "parilar yurti", "parixona" so'zidan hosil qilingan degan rivoyatlar yuradi. Aslida, qadimda chor atrofi baland tog'lar bilan o'ralgan joy Parkana deb yuritilgan. Tovush almashishi tufayli Parkana so'zidan Farg'ona so'zi hosil bo'lgan.

304-mashq. Samarqand, Toshkent, Xorazm, Shahrisabz, Buxoro nomlari izohini topib ko'chiring.

Izohlar: *yashil shahar*; "tangri jamoli"; *toshli shahar*; *semiz, boy shahar*; *quyoshli yurt*.

305-mashq. Ikki guruhga bo'lining va musobaqalashing. Qaysi guruh eng ko'p joy nomini yoza oladi?

306-mashq. Obod, yangi, tepa so'zlari ishtirok etgan joy nomlariga misollar yozing va ular ishtirokida gaplar tuzing.

1-guruh	2-guruh	3-guruh
Nurobod	Yangiyo'rg'on	Qiziltepa

307-mashq. Rasmdagi joy nomini toping. U yerda bo'lganmisiz? Bormagan bo'lsangiz, borishni orzu qilasizmi? Bu joy nomi qanday ma'noni anglatadi? Respublikamizda tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan joy nomlarini ayting.

308-mashq. Uyga vazifa. O'zingiz yashayotgan mahalla, qishloq, tumanning nomi qanday ma'no anglatishini bilasizmi? Fikringizni 3–4 jumlada yozma bayon qiling.

85-dars. MATN VA LUG'AT USTIDA ISHLASH

Topshiriq. Matn bilan tanishing. Tarix darsidan olgan ma'lumotlaringiz asosida ta'rifga mos rasmni tanlang.

Qadimiy shaharlarimiz

Qadimgi Yunoniston tarixchilari uni Marokand nomi bilan yozib qoldirganlar. Amir Temur saltanatining poytaxti sifatida jahonga mashhur bo'ldi. Unda 70 dan ortiq yirik tarixiy-me'moriy yodgorliklar mavjud. Bu yodgorliklar 2001-yilda xalqaro YUNESKO tashkilotining qarori bilan "Jahon madaniy merosi" ro'yxatiga kiritildi.

U yosh jihatdan Buxoro bilan tengdosh. 1997-yilda uning ham 2500 yilligi nishonlandi. Shahar Sharqning durdonasi hisoblanadi. Unga nisbatan "Ming gumbaz shahri" iborasi ham ishlatiladi. Ichan qal'asi oldingi holati butunligicha saqlanib qolgan yagona shahar bo'lganligi uchun 1967-yildayoq qo'riqxonashahar deb e'lon qilindi.

munosabat bildiring.

1. Bu ko'hna shaharlar nimasi bilan sayyohlarni jalb qiladi, deb o'ylaysiz?

309-mashq. Matnni ko'chiring. *Urganch* so'zining qadimiy nomlariga diqqat qiling.

Bu shahar nomining kelib chiqishi miloddan avvalgi VII–VI asrlarga borib taqaladi. “Avesto” kitobida Vurukash (Orol) dengizi bo'yida **Urga (Urva)** shahri bo'lganligi qayd etilgan. Tabiiy ofatlar (suv toshqini, qurg'oqchilik) tufayli Urga hozirgi Ko'hna **Urganch** hududiga ko'chirilgan. VIII asrgacha **Gurganj** nomi bilan yuritilgan. 712-yilda, shahar arablar tomonidan bosib olinganidan keyin, **Jurjoniya** deb ataldi. 1221-yili mo'g'ullar egallagandan so'ng shahar nomi Urganch shaklida yuritila boshladi. XIV asr Yevropa manbalarida shahar (Ko'hna Urganch) **Urgant** shaklida tilga olinadi.

310-mashq. Quyidagi matnni ko'chiring va o'z fikringiz bilan davom ettiring.

Yurtimiz qadimiy shaharlarga boy. Bu ko'hna shaharlar o'z tarixi bilan Rim va Afinani, go'zalligi bilan Parij va Londonni ortda qoldiradi. Har yili yuz minglab sayyohlarni o'ziga ohanrabodek tortadi. Bu ulug' shaharlarimiz ...

311-mashq. Uyga vazifa: “Men yoqtirgan makon” mavzusida 10–12 ta gapdan iborat matn yarating.

86–87-darslar. NAZORAT ISHI

88-dars. ISMLAR MA'NOSI VA IMLOSI

– Donoxon, sizga nega bunday ism qo'yishgani bilan qiziqqanmisiz?

– Ha, dono, bilimdon bo'lsin degan maqsadda. Tengdoshlarimiz ham o'z ismlarining ma'nolarini bilisharmikan?

312-mashq. Ismlar ma'nosiga diqqat qiling. Berilgan ismlarning ma'nosini bilib oling.

Anvar – nurli yoki toleyi porloq; Akmal – yetuk, barkamol, kuchli; Iroda – istab olingan, irodali qiz; Feruza – baxtli, iqboli baland, ko'zlari moviy rang qiz; Xurshida – baxti quyosh kabi porloq.

Topshiriq. “*Taxalluslar ma'nosini bilasizmi?*” nomli matnni o'rganing. Ijodkorlar taxallusi mazmuniga diqqat qiling. Yana qanday adabiy taxalluslarning yaralishi haqida ma'lumotga egasiz?

Shoir va yozuvchilar, ko'pincha, o'zlariga taxallus tanlashgan. Masalan, Navoiy o'z taxallusini “navo” – “kuy” so'zidan, Bobur esa “sher” so'zidan olgan. Abdulhamid Cho'lponning taxallusi “Cho'lpon” – “tong yulduzi” degan ma'noni bildirsa, Abdurauf Fitratning adabiy taxallusi “tug'ma iste'dod” degan ma'no anglatgan.

Muso Toshmuhammad o'g'lining ham taxallusi o'z tarixiga ega. Yosh Musavoy kechalari tom boshiga chiqib, to'lin oyga tikilar, go'zalligiga rom bo'lar ekan. Shundanmi, o'ziga Oybek degan taxallusni tanlagan ekan. (“*G'aroyib olam*” kitobidan)

313-mashq. Erkin Vohidovning so'zlariga diqqat qiling. Ismlarni qisqartirib aytish to'g'rimi? Sinfdoshlaringiz ismi misolida savolga javob bering.

So'zni qisqartirishga juda ustamiz. Muhammad Rahim degan ismni Mamaraim, bu ham uzun tuyulib, Maraim deymiz. Xorazmlik esa Mirim deydi-qo'yadi.

314-mashq. Quyida berilgan qahramonlar qaysi asardan?

Roqiyabibi (Qora buvi), Fanorchi ota va Qosim battol, G'iyosiddin Bahodir, yuz tup ko'chat ekmoqchi bo'lgan Po'latjon.

315-mashq. O'z ismingizning ma'nosini va kim tomonidan qo'yilganini uch jumlada bayon qiling. Masalan: *Mohlaroyim – to'lin oy kabi go'zal degani. Bu ismni buvim qo'yganlar. O'zimga ham, oilamizdagilarga ham ismim yoqadi.*

316-mashq. Uyga vazifa. Yaqin qarindoshlaringizning ismini yozing va ma'nosini izohlashga harakat qiling.

Topshiriq. Berilgan matnni diqqat bilan o'qing.

Ismingizning ma'nosini bilasizmi?

Ism, ot – bolaning tug'ilganligi qayd etilayotganda unga beriladigan nom. Odatda, chaqaloqqa ismni ota-onasi, qarindosh-urug', oiladagi kekxa kishilar tanlaydilar. Ism tanlovchilarning orzu-istaklari, tasavvur va dunyoqarashlari milliy xususiyat bilan boglangandir. Xullas, har bir ism biror sabab bilan paydo bo'lib, o'zining tarixi, geografik tarqalishi, hududi va mazmuniga ega.

Sog'lom bo'lsin deb *Salomat*, uzoq yashasin deb *Umrzoq*, baxtli bo'lsin deb *Baxtiniso*, *Baxtiyor* kabi ismlar qo'yiladi. Oilaning to'ng'ich farzandi *Muqaddam*, ikkinchisi *Soniya*, to'rtinchisi *Robiya* yoki *Chori*, beshinchisi *Panji* deb atalgan. Juma kuni tug'ilgan chaqaloq *Jumaboy*, *Odina* deb atalgan va hokazo.

Ba'zan odamlar o'rtasida o'z ismidan norozilik hissini sezib qolish mumkin. Bola ismini o'zgartirish tartibi "O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi"da belgilab berilgan (70-modda). Unga ko'ra fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish organi ota-onaning birgalikdagi arizasini ko'rib chiqadi. Bola manfaatlari e'tiborga olinadi va u 16 yoshga to'lguncha ismini o'zgartirishga haqli. 10 yoshga to'lgan bolaning ismini o'zgartirishga faqat uning roziligi bilan yo'l qo'yiladi.

Tilshunoslikda kishilar ismlarini o'rganadigan alohida soha bor. U *antroponimika* deb ataladi. ("*Ismlar ma'nosi*" kitobidan)

317-mashq. 5 ta ism yozib, ma'nosini izohlang.

318-mashq. Berilgan ismlarni alifbo tartibida joylashtirib, daftaringizga yozing. Ismlarning talaffuzi va imlosiga e'tibor bering.

Abdusaid, Davlatshoh, Elbek, E'zoza, Gulinor, Hamida, Komila, Ma'murali, Zubayda, Zunnun.

319-mashq. Uyga vazifa. Insonlarga xos 10 ta ism va jonivorlarga xos 10 ta nom topib, izohlang.

1-topshiriq. Savollarga javob bering.

1. Qanday soʻzlar qoʻshib yoziladi? Misollar asosida tushuntiring.
2. Qanday soʻzlar bosh harflar bilan yoziladi?
3. Chiziqli bilan yozish qoidalarini eslang. Misollar keltiring: *ota-ona, shon-shuhrat, boy-badavlat, sen-chi?*
4. Yangi paydo boʻlgan soʻzlar, tarixiy va arxaiik soʻzlar deganda nimalarni tushunasiz? Ular haqida bilganlaringizni gapiring, misollar keltiring.
5. Insonlarning taqdirida ismlar qanchalik rol oʻynaydi?

2-topshiriq. Taniqli insonlar hayotidan olingan parchani oʻqing.

Ismi taqdiriga aylangan inson

Oʻylab koʻrganmisiz, baʼzan insonga qoʻyilgan ism uning taqdiriga aylanadi. Ismi kelajagini belgilagan insonlardan biri mashhur kinorejissor, Xalq artisti Shuhrat Abbosovdir. Orangizda “Shum bola”, “Sen yetim emassan”, “Mahallada duv-duv gap” kabi kinofilmlarni koʻrmagan bolalar yoʻq boʻlsa kerak. Ayniqsa, shoʻx va quv bola haqidagi “Shum bola” filmi.

11 yoshida yetim qolgan bolakay onasiga yordam berish uchun juda erta ishlashga majbur boʻladi. Yetimlik, ocharchilik va kambagʻallikni oʻz boshidan oʻtkazgani uchun ham ijodkorning film-lari samimiy, ishonarli. Barchasi tomoshabin qalbiga yetib boradi.

Shuhrat Abbosov 13 yoshida ilk bor rol oʻynaydi. Bu ijro shu qadar ishonchli chiqadiki, tomoshabinlardan biri jahli chiqib uning boshiga hassasi bilan uradi. Shuhratning boshi yaxshigina jarohatlanadi va qattiq ogʻriydi. Balki, shu ogʻriq oʻz egasiga oʻlmas asarlar yaratishda yordam bergandir.

Bolalar! Taniqli kinorejissor bir necha xalqaro kinofestivallarning bosh mukofotlarini qoʻlga kiritgan, davlatimiz orden va medallari sohibi edi. Haqiqatan, ismiga munosib shon-shuhratga ega boʻldi.

Muvosabat bildiring.

1. Ismi taqdiri bilan uyg'unlashib ketgan yana qanday mashhur insonlarni bilasiz?
2. Shuhrat Abbosov timsolida bolalikda chekilgan zahmat ulg'ayganda obro'-e'tibor olib kelishiga ishondingizmi?

3-topshiriq. Quyidagi birikmalarda ajratilgan so'zlarni sinonimlari bilan almashtirib, daftaringizga yozing. Kim ko'p birikma hosil qila oladi?

Mashhur kinorejissor, Qo'qonda **tug'ilgan, yaxshigina** jarohatlandi, **qattiq** og'riydi, **o'lmas** asarlar, **bosh** mukofotlarini, shon-shuhratga **ega bo'lmoq**.

Masalan: **mashhur** kinorejissor → taniqli kinorejissor, iste'dodli kinorejissor, buyuk kinorejissor, atoqli kinorejissor...

4-topshiriq. Taxalluslar bilan bog'liq boshqotirmaning yeching.

1. Taxallusining mazmuni "*sher*" ma'nosidagi, o'z yurtidan ayrilgan shoir.
2. Taxallusi "*kuy*" degan ma'noni bildiradigan "*she'riyat sultoni*".
3. XX asrda yashagan, "*tong yulduzi*" mazmunidagi taxallus bilan ijod qilgan shoir.
4. Taxallusi "*bir joyda turg'un yashovchi*" ma'nosini bildiradigan qo'qonlik shoir.
5. Taxallusi "*kuchli, qudratli*" ma'nosini bildiradigan, birinchi o'zbek romanini yaratgan yozuvchi.

1.						
2.						
3.						
4.						
5.						

5-topshiriq. Uyga vazifa. Tarkibida antonimlar qo'llangan 5–6 ta maqol yozing. Bu maqollarning qanday vaziyatlarda qo'llanishini izohlang.

91-dars. TERI Ta'lim Markazi KASBIY TERMINLAR

Topshiriq. Matnni o'qing. Unda berilgan hunarlar nomi va kasbiy terminlarga e'tibor bering.

Naqqoshlik xalq amaliy san'atining qadimiy sohalaridan biridir. Naqqoshlikda ustalar tayyorlab beradigan andoza, qolip muhim ahamiyatga ega. Odatda, naqsh va bezakni malakali naqqosh ustalar chizib bergan. Bunday naqshlarni me'morchilik, gilamchilik, kash-tado'zlik, kandakorlik kabi sohalarda uchratish mumkin.

Naqsh yaratish ustadan did, mahoratdan tashqari katta tajriba va malakani talab qiladi. Shu sababli o'tmishda naqqoshlar xalq hunarmandlarining eng bilimdon, iste'dodli qismi hisoblangan.

(“Qomus” to'plamidan)

Ma'lum bir fan yoki kasb-hunar doirasida aniq bir ma'noni ifodalash uchun qo'llanadigan so'zlar *termin (atama)* deyiladi. Terminlar qo'llanilishiga ko'ra *ilmiy terminlar* va *kasbiy terminlar*ga bo'linadi. Masalan: *masshtab, litosfera, azimut* – geografiyaga oid terminlar; *mum, poshna, yelim* – etikdo'zlikka oid terminlar.

320-mashq. Rasmlardan birini tanlang va shu asosda “*Har bir kasb-hunarning o'z gashti bor*” mavzusida 5–6 ta gapdan iborat matn tuzing. Matningizda kasbiy terminlardan foydalaning.

321-mashq. Kasb-hunarga oid maqollarni ko'chirib yozing, ulardagi g'oya bo'yicha o'z fikrlaringizni ayting.

1. Ish ustasidan qo'rqadi.
2. Dehqon – yer sultoni, cho'pon – yaylov sultoni.
3. Usta ko'rmagan shogird har maqomda yo'rg'alar.
4. Yuz hunarni chala bilgandan ko'ra bir hunarni to'la bil.
5. Hunari yo'q kishidan bigizi bor yamoqchi yaxshi.

322-mashq. Ona tili faniga oid 10 ta ilmiy termin yozing.

Masalan: fonetika, ...

323-mashq. Uyga vazifa. Matematikaga oid 10 ta termin yozib, sharhlang.

92-dars. IQTISODIYOTGA OID TERMINLAR

Topshiriq. Matnni o'qing. Ajratilgan so'zlarga e'tibor bering.

Pulni chiqindiga tashlamang

Tabiatga va atrofingizdagi odamlarga **foyda** keltirib, yana mo'maygina **daromad** topishni istaysizmi? Unda har joyda sochilib yotgan **pulni** shunchaki yig'ib oling. Axir, uyingizdagi javonda, sinfxonada yoki boshqa joylarda uyum-uyum bo'lib yotgan qog'ozlar pul emasmi? Hozirda qog'ozni **sotib oladigan** maxsus **shoxobchalar** hamma joyda bor. Shoxobchalar **qayta ishlash** uchun zavodga topshiradi. Zavod esa qayta ishlangan mahsulotdan hojatxona qog'ozini va karton qog'ozini **ishlab chiqaradi**.

Qog'ozni qayta ishlash tabiat muhofazasi uchun zarur. Chunki qog'oz yog'ochdan tayyorlanadi. Qog'oz ishlab chiqaradigan zavodlar har yili ming gektarlab maydondagi **erkin ne'mat** bo'lmish o'rmon daraxtlarini kesib olishadi. Chiqindi qog'ozlarini to'plab ham o'rmonlarni muhofaza qilasz, ham daromad qilasz. (Jurnaldan)

Munosabat bildiring.

1. Sizning yoshingiz uchun mos bo'lgan tadbirkorlikning yana qanday yo'llari bor, deb o'ylaysiz?
2. Kelajakda iqtisodchi bo'lsangiz, yurtimiz iqtisodini yuksaltirish uchun qaysi sohalarni rivojlantirgan bo'lardingiz?

Iqtisod sohasida ishlatiladigan so'zlar *iqtisodiy terminlar* deb ataladi.

324-mashq. Quyidagi iqtisodiy tushumlarining izohiga diqqat qilib, daf-taringizga ko'chiring.

Tovar – sotish uchun chiqarilgan mahsulot.

Narx – tovar qiymatining puldagi ifodasi.

Daromad – kishi (oila)ning ma'lum vaqtda qo'lga kiritgan moddiy hamda pul tushumlari.

325-mashq. Tadbirkorlikka oid quyidagi maqollarni ko'chiring.

1. Ertangi ishga bugun reja tuz. 2. Tadbir bilan mushkul oson bo'lar. 3. Qalovini topsang, qor yonar. 4. Puxtaning ishi "besh", "shoshma"ning ishi bo'sh. 5. Foydadan foyda chiqmasa, qora sigir qayda? 6. Ot olmay oxur tuzat.

326-mashq. Uyga vazifa. Quyidagi terminlarni ota-onangiz va lug'at yor-damida izohlab ko'chiring: *resurs, iqtisodiy ne'mat, tijorat, tadbirkor.*

93-dars. INTERNETGA OID TERMINLAR

Aziz do'stlar! Ijtimoiy tarmoqlarda – internet-da ishlatiladigan so'zlar *internetga oid terminlar* deyiladi. Biz ulardan ko'p foydalanamiz.

Topshiriq. "Internet olamida" matnini o'qing, ajratilgan so'zlarning ma'nolarini izohlashga harakat qiling.

Hozirda ijtimoiy tarmoqlar – **internet** juda rivojlanib ketdi. Ularning poydevorini ulug' bobomiz – "matematika otasi" al-Xorazmiy qo'yib ketganlarini bilasizmi? Bugun siz foydalanayotgan "**Telegram**", "**Instagram**", "**Twitter**" ("**Twitter**") kabi tarmoqlar juda mashhur. Shulardan biri "**Feysbuk**" ("**Facebook**")-ning dunyoga kelishi ham qiziq bo'lgan: bu tarmoq yaratuvchisi Mark Sukerberg dunyoning eng badavlat insonlari ro'yxatida turadi. Mark uni mashhur qilgan va unga milliardlar keltirgan **dasturni** talabalar yotoqxonasida yashab yurgan davrida, bir necha talaba do'stlari yordamida yaratadi. Bu dastur yaratilgunga

qadar ko'pchilik Markkaga qodirligiga va bu ishdan nimadir chiqishiga ishonmaydi. Bu dastur unga katta muvaffaqiyat olib kela boshlaganda Markka hasad qilib, ikki aka-uka talaba do'stlari uni dasturni o'g'irlashda ayblashadi.

Mark Sukerberg shunday deydi: "Bir necha dushman topmasdan besh yuz millionlab do'st topa olmaysiz". (Jurnaldan)

327-mashq. Matn asosida testni yeching, savollarga javob bering:

1. Sukerberg fikrini davom ettiring. "*Bir necha dushman topmasdan...*"

- millionlab pul topa olmaysiz;
 - millionlab pul sarflay olmaysiz;
 - millionlab kashfiyot qila olmaysiz;
 - millionlab do'st topa olmaysiz.
2. Butun dunyo kimni "matematika otasi" deb hisoblaydi?
3. "Feysbuk" ("Facebook") dasturi qayerda yaratilgan?
4. Aka-uka talabalar Markni nimada ayblashdi?

328-mashq. Quyidagi so'zlarni ko'chiring, izohlarini yodlab oling.

Akkaunt – ijtimoiy tarmoqlarda foydalanuvchining nomi; **blogger** – o'z qarashlarini internetdagi ma'lum bir platformada doimiy ravishda e'lon qiladigan kishi; **avatarka** – foydalanuvchi taqdimoti sifatida tanlangan rasm; **fayl** – kompyuterda ma'lumot saqlovchi diskning nomlangan sohasi; **mem** – mashhur bo'lib, bahsga aylangan g'oya yoki rasm; **xeshteg** – ijtimoiy tarmoqlarda mavzu bo'yicha xabarlarni tarqatishda foydalaniladigan yorliq; **veb-sahifa** – internetdagi hujjat va ma'lumotlar zaxirasi; **vebinar** – to'g'ridan to'g'ri mashg'ulot, **dayjest** – ma'lum bir mavzu bo'yicha eng qiziqarli nashrlarni yetkazadigan maqola.

329-mashq. Uyga vazifa. Iqtisodga oid terminlar qatnashtirib, "Kompyuter menga nega kerak: faqat o'yin uchunmi?" degan mavzuda 10–12 ta gapdan iborat matn tuzing. Fikrlaringizni ochiq bayon qilishga harakat qiling.

94-dars. MATN AT USTIDA ISHLASH

Topshiriq. Matnni o'qing, qisqacha so'zlab berishga harakat qiling.

Kompyuterning “miya”si

Biolog olimlarning aniqlashicha, jonzorlardan faqat dengiz yulduzidagina miya bo'lmas ekan. Bosh miya fikrlash jarayoni va tana harakatlarini boshqarib turadi. Buni qarangki, “miya” bo'lmasa, hatto temir kompyuter ham ishlamas ekan.

Kompyuterning hisob-kitoblarni boshqarib turuvchi miyasi markaziy protsessor deyiladi. Dastlabki protsessorlar juda katta – bir xonaning yarmini egallaydigan bo'lgan. Ularning zamonaviylari esa gugurt qutisidan ham kichkina.

Hozirda jahon bozorini Intel, AMD va IBM firmasi protsessorlari egallagan. Ilk bora 2001-yilda IBM kompaniyasi ikki yadroli “POWER 4” protsessorini ishlab chiqardi. Hozirga kelib protsessorlarning o'ta takomillashgan shakllari yaratilmoqda.

(“Jajji akademik”dan)

330-mashq. Har bir xatboshiga alohida sarlavha qo'ying va matn asosida reja tuzib, daftaringizga yozing.

331-mashq. Quyidagi savollarga og'zaki javob bering:

1. Zamonaviy axborot texnologiyalarining hayotimizdagi o'rni haqida nimalar deya olasiz?
2. Kompyuterda qanday dasturlarda ishlay olasiz? (“Word”, “Excel”, “Power Point”)
3. Internetdan o'zingiz uchun kerakli ma'lumotlarni qidirib topishni, saqlay olishni bilasizmi?
4. Eng yaxshi ko'rgan kompyuter o'yinlaringiz qaysilar?

332-mashq. Matndagi o'zlashma so'zlarni ajratib yozing.

333-mashq. Uyga vazifa. Informatika darsligingizdan foydalanib, “kompyuter miya”si – protsessorning qanday qurilmalardan tashkil topganini belgilab, daftaringizga ko'chiring. Har bir qurilmaning ahamiyatini ko'rsatib, izoh yozing.

Aziz tengdoshlar!
Maktabda fanlarni aniq va gumanitar fanlarga bo'lib o'rganasiz. Matematika fani aniq fan hisoblanadi. Bugungi darsimiz aniq fanlarda qo'llanadigan terminlar haqida bo'ladi.

Topshiriq. Matnni diqqat bilan o'qing va matn asosida 3 ta savol tuzing.

Tabiatni kuzatish uni o'rganish uchun keng imkoniyatlar ochib beradi. Qadimgi yunon olimlari besh burchakli yulduzni muqaddas ramz hisoblaganlar. Olimlarning fikricha, ba'zi tirik organizmlar tuzilishining beshburchak shaklida ekanligi ushbu geometrik fakt bilan bog'liq. Beshburchak hamma tomonlari teng bo'lgan muntazam ko'pburchakdir. O'sishning beshta burchakda bo'lishi uch, to'rt, olti yo'nalishda rivojlanishga qaraganda oson kechadi. Shu bois, ko'pgina gullarda beshta yaproq bo'ladi. (*"Qiziqarli olam"* kitobidan)

Ilmiy termin (atama)lar ikki xil yo'l bilan hosil qilinadi: a) umumxalq tilidagi so'zlardan ma'noni maxsuslashtirish orqali: *qo'shish, ayirish, tekislik, ildiz* kabi; b) boshqa tillardagi ilmiy terminlarni o'zlashtirish orqali: *fonetika, biznes, virus* va h.k.

334-mashq. Taniqli bolalar shoiri Abdurahmon Akbarning quyidagi she'rini o'qing. Ajratilgan so'zlarni harfga aylantirib ko'chiring. She'r siri nimada?

Do'ngalakning ustida,
Do'ngpeshona **1 q10g'iz**.
Shodligidan **g'10g'illab**,
Tinmasdan uchar viz-viz.

O'ylar: "Orzumga yetdim
Kunlar ajoyib g'oyat —
10ga qadar sanashni
O'rganvoldim nihoyat".

Q10g'izvov haqidagi
J10 she'rim shunday tugar.
Hisoblab ko'r-chi endi,
Nechta **10** yozdim, **10ar**?

335-mashq. Raqamlar ishtirak qo'llardan beshta yozing.

Masalan: Sanamay sakkiz dema.

336-mashq. Uyga vazifa. Matematika darsiga doir 10 ta termin (atama) yozing va ularning izohlarini bilib oling.

96-dars. IJTIMOYIY-GUMANITAR FANLARGA OID TERMINLAR

Qadrli tengdoshlar!
Tarix, adabiyot, tarbiya kabi fanlar kundalik hayotimizga tegishli bo'lganligi uchun ular ijtimoiy-gumanitar fanlar hisoblanadi.

Topshiriq. Matnni o'qing. Tarixga oid terminlarni topib ko'chiring.

Alisher Navoiy hazratlari Samarqandda o'qib yurgan kezlarida Buxoroyi sharifga borishni orzu qilibdilar va karvonda Buxoroga yo'l olibdilar. Karvon yo'l yurib, Karmanadan o'tib Malik rabotga kelib to'xtabdi va dam olibdilar. Meshlarni to'ldirib suv olibdilar. Karvonda ketayotgan Navoiy yon-atrofidagi cho'l-u sahrolarni kuzatib, o'yga tolibdilar. Malik rabot va Sardobani barpo etganlar ruhiga tilovat qilibdilar. "Qani endi, mening Farhodlarim shu joylarni obod qilsalar, suv chiqarib, bog'-rog'lar barpo qilsalar, imoratlar, yo'llar, masjid-madrasalar, dorush-shifolar barpo etsalar, sahrolar o'rnida go'zal bir saltanat bunyod bo'lsa", deb orzu qilgan ekanlar.

(*"El desa Navoiyni"* kitobidan)

Munosabat bildiring.

1. Matnga sarlavha toping.
2. Tarix faniga oid terminlarga misollar keltiring.

337-mashq. Adabiyot darsligiga tayanib, savollarga javob yozing.

1. Hikoya nima? Qanday hikoyalar bilan tanishdingiz?
2. Mirkarim Osimning qaysi qissasi bilan tanishdingiz?
3. Ertak nima? Uning qanday turlari bor?

338-mashq. Quyida **Ta'lim Markazi** ni rus va ingliz tillarida yozing: *kitob, sinf, o'qituvchi, kutubxona, bilim, o'rganmoq, aqlli, beshinchi, dars jadvali.*

 339-mashq. Uyga vazifa. Geografiya faniga oid 10 ta terminni izohlab yozing, yodda saqlashga harakat qiling.

97-dars. MATN VA LUG'AT USTIDA ISHLASH

 Topshiriq. Berilgan matnni o'qing.

Kelajakda kim bo'lasan?

Muhandislik eng qadimgi kasb-korlardan biri sanalgan. Ilgari Sharqda binokor, yer o'lchovchi, bino va inshootlarni loyihalovchi, geometriya bilan shug'ullanuvchi kishilarni umumiy nom bilan "muhandis" deb ataganlar. Bag'dod, Damashq, Buxoro, Xiva, Samarqand, Toshkent, Qo'qon va boshqa shaharlarda hozirgacha saqlanib qolgan qadimiy bino va inshootlar mavjud. Ularning qurilishida foydalanilgan murakkab geometrik shakllar, arklar, gum-bazlar, qubbalar, jumladan, sug'orish va suv chiqarish inshootlari (koriz, sardobalar), charxpalak (chig'ir)lar bizda muhandislik qadimdan taraqqiy etganligini bildiradi.

("Biz bilgan va bilmagan dunyo" kitobidan)

Munosabat bildiring.

1. Siz bu kasbga qiziqasizmi? Kelajakda kim bo'lmoqchisiz?
2. Joy nomlari, tarixiy, arxaiik so'zlarni ajratib, ko'chiring.

340-mashq. Kasb-hunarga oid so'zlarni ko'chiring. Ularning hayotdagi o'rne haqida fikringizni bayon qiling.

O'qituvchi, uchuvchi, tarjimon, styuardessa, kutubxonachi, kulol, oshpaz, o't o'chiruvchi, zargar.

341-mashq. Berilgan so'zlarni ilmiy va kasbiy terminlarga ajrating.

Tenglama, soatsozlik, randa, miloddan avvalgi, hujayra, shpris, kashta, andava, she'r, imlo, to'g'ri to'rtburchak.

342-mashq. Uyga vazifa: Farqlashdagi ota-bobolarimiz tomonidan qurilgan ko'ha obidalardan biri haqida matn yozib keling.

98-dars. QAVM-QARINDOSHLIK BILAN BOG'LIQ SO'ZLAR

Bilasizlarmi, *shajara* so'zi arabcha *daraxt* so'zidan olingan bo'lib, insonlarning kelib chiqishi, qavm-qarindoshlik aloqalari majmuyini bildiradi. Siz o'z shajarangiz haqida o'ylab ko'rganmisiz?

343-mashq. “Bizning ahil oila” mavzusida og'zaki matn tuzing. Bo-bongiz, buvingiz, amaki, xola, tog'a va ammalaringiz haqida so'zlab bering. Yana qancha qarindosh-urug'laringizni bilasiz?

Topshiriq. Adabiyot darsligingizdan olingan matnni o'qing. Qavm-qarindoshlikni ifodalovchi atamalarga diqqat qiling.

Bola edim, go'dak edim. Onam aka-ukalar haqida g'ala-ti bir cho'pchak aytib bergan edi. Emishki, bir zamonlar ikki aka-uka yashagan ekan. Birining oti Ilhaq, ikkinchisiniki Is'hoq ekan. Ikkalasi bir-birini ko'rarga ko'zi yo'q, juda noahil ekan. Ularning ko'nglini olaman deb, onalari adoyi tamom bo'pti. Shunda qodir Xudoning qahri kelibdi-yu, ikkovining ko'zini ko'r qilib, qushga aylantirib qo'yibdi. Shundagina aka-uka bir-birini ko'rmasa turolmasligini, bir-biriga kerak ekanligini tushunibdi. O'shandan beri ikkalasi kechalari bo'zlab bir-birini chaqirib chiqisharmish-u, topolmas emish... (O'tkir Hoshimov)

Munosabat bildiring.

1. Siz aka-ukalaringiz, yaqinlaringiz bilan inoqmisiz?
2. Ba'zan yaqinlaringiz bilan biror masalada tortishib qolsangiz, qanday yo'l tutasiz?

344-mashq. Maqollarni ko'chiring, ularda ilgari surilgan g'oya to'g'risida o'z fikringizni ayting. Qavm-qarindoshlikka oid so'zlarning tagiga chizing.

1. Bemehr qarind nehr bilgan yot yaxshi.
2. Ota – xazina, aka-uka – tayanch, do'st esa har ikkalasi.
3. Ota-bola – bog': biri – gul, biri – bog'bon.
4. Onalik uyning ori bor, Otalik uyning – zari.
5. Amma keldi – hamma keldi.
6. Xola – ikkinchi ona.

345-mashq. Uyga vazifa. Oilangizning shajara daraxtini chizing va shoxlariga qarindosh-urug'laringizni joylashtiring.

99-dars. MUSTAHKAMLASH

1-topshiriq. Savollarga javob bering.

1. O'zbek tili leksikasining boyish manbalarini ko'rsating.
2. Yangi paydo bo'lgan so'zlarni qaysi sohalarda uchratamiz?
3. Yozuvchilar o'tmish haqidagi asarlarda tarixiy va arxaik so'zlardan foydalanishadi. Buning sababi nima?
4. Terminlar nima? Ilmiy va kasbiy terminlarga misollar keltiring.

2-topshiriq. Matnni ko'chiring. Terminlarning tagiga chizing. Matn haqidagi xulosangizni bayon qiling.

Falsafa fanlari doktori, professor Baxtiyor To'rayevning yozi-shicha, bir kishi Beruniydan iltimos qilib: "Menga foyda keltiradigan biror narsani o'rgatib qo'ying", – debdi. Olim unga o'tkir narsalardan tayyorlanadigan bir dori tarkibini yozib beribdi. Bu dori suvga tomizilib, hosil bo'lgan moddaga qalamni botirib, aqiq toshga chizilsa, toshdagi yozuv oq bo'lib ko'rinarkan. Buni o'rganib olgan boyagi kishi "Muhammad", "Ali" va boshqa ismlarni toshga yozib: "Bu falon joydan topilgan tabiiy yozuv", – deb da'vo qiladigan, sodda odamlarning pulini shiladigan bo'libdi. Beruniy esa bu darsidan pushaymon bo'lib, "Ilmni nafi uchun ishlatadiganlarga o'rgatish – uning jinoyatiga sherik bo'lishdir", deb tavba qilgan ekan. ("*Hikoyalar sarasi*" kitobidan)

3-topshiriq. Biror kasbga, fanga, internet va iqtisodiyotga oid termin-larni ajratib yozing. Bu terminlardan foydalanib, og'zaki gaplar tuzing.

Masala, brauzer, tova, tikuv mashinasi, xarid qilmoq, randa, tenglama, kislorod, mahsulot, gidrosfera, sayt.

4-topshiriq. Guruhlarga bo'lining. Besh daqiqa ichida 1-guruh kasblarga oid, 2-guruh fanlarga oid so'zlar yozing. Qaysi guruh tezroq va ko'proq so'z yozsa, g'olib bo'ladi?

5-topshiriq. Uyga vazifa. Qarindoshlaringizdan birining kasbi haqida 10–12 ta gapdan iborat matn yarating.

100-dars. NAZORAT ISHI VA UNING TAHLILI

101-dars. IBORALAR

1-topshiriq. Matnni o'qing.

Hech bir so'z, hech bir ibora bekor aytilmaydi. Og'izdan og'izga o'tib, so'zlar almashadi, tushib qoladi. Harflar o'zgaradi va tanib bo'lmas holga keladi. Agar biz ko'proq izlasak, so'zning so'ziga qalb qulog'imizni tutsak, tilimizda majhul ibora qolmas. *Og'ayni chalish* ham besabab aytilmagan. Maqol aslida: og'a-ini – bir juft kalish bo'lishi kerak. Kalishning ikki poyi bir-birisiz butun emas. Og'a-ini ham shundoq.

Og'a-ini, aslida, ikkita so'z. Aka-uka degani. Bora-bora bu ikki so'z qisqarib, bir so'zga aylandi. *O'rtoq*, *oshna* ma'nosini bildiruvchi *og'ayni* holiga keldi. Og'ayni bir kishini bildirgach, juft so'ziga hojat qolmadi. Endi "Og'ayni chalish – bir poy kalish" deyiladigan bo'ldi. Hozirda bir poy kalish ham iste'moldan chiqdi, hisob. *Og'ayni chalish*ning o'zi qoldi va iboraga aylandi. (*Erkin Vohidov*)

Munosabat bildiring.

1. Iboraning so'zdan nima farqi bor?
2. Iboralardan foydalanish nutqqa qanday ta'sir qiladi?

346-mashq. Berilgan iboralarni ko'chiring. Ularning sinonimi va antonimini topib yozing.

Masalan: **Tilidan** **imoq**, tili shirin → *tilidan zahar tom-moq*.

Og'zi qulog'ida, kapalagi uchmoq, qo'y og'zidan cho'p olmagan.

Ma'nosi bir so'zga teng keladigan so'zlar birikmasi yoki gaplar *ibora* deyiladi. Masalan: *dimog'i chog' bo'ldi (xursand)*, *yuzini yerga qaratmoq (uyaltirmoq)*, *qo'li baland kelmoq (g'olib chiqmoq)* va h.k.

Iboralar nutqni ta'sirchan, jozibali qiladi.

347-mashq. Quyida noto'g'ri izohlangan iboralarni to'g'rilab ko'chirib va ular ishtirokida gaplar tuzing.

Ibora	Ma'nosi
Adabini yemoq	<i>oshkor bo'lmoq, siri fosh bo'lmoq</i>
Burni ko'tarilmoq	<i>hamjihat bo'lmoq, yakdillik bilan</i>
Bu qulog'idan kirib, u qulog'idan chiqib ketmoq	<i>kibrlanmoq, gerdaymoq</i>
Misi chiqmoq	<i>e'tibor bermaslik, xotirasida tutib qolmaslik</i>
Bir yoqadan bosh chiqarmoq	<i>uyatli holda qolmoq</i>
Yuzi shuvut bo'lmoq	<i>qilmishiga yarasha jazosini olmoq</i>

348-mashq. Uyga vazifa. Rasmlar asosida "tarvuzi qo'ltig'idan tushmoq", "kapalagi uchmoq", "jo'jani kuzda sanaymiz" iboralarni izohlang, ular ishtirokida gaplar tuzing.

102-dars. IBORALAR (davomi)

349-mashq. Quyidagi iboralar ishtirokida gaplar tuzing va ular anglatayotgan ma'noga diqqat qiling. *Boshiga ko'tarmoq, yeng uchida ish qilmoq, oyog'ini qo'liga olib yugurmoq.*

350-mashq. Taroziining bir pallasiga oddiy soʻzlarni, ikkinchi pallasiga iboralarni qoʻying. Qaysi tomonning qanday “*yuk bosishi*”ga eʼtibor qarating. Iboralar ishtirokida gaplar tuzing, oʻrniga soʻzlarni qoʻyib koʻring.

aldamoq
aldanmoq
shirinsuxan
xursand
talabchan
qoʻrqmoq

koʻzini boʻyamoq
laqqa tushmoq
ogʻzidan bol tomadigan
chehrasi ochilgan
qattiqqoʻl
oʻtakasi yorilmoq

351-mashq. Koʻz soʻzi ishtirokida hosil qilingan *koʻzdan kechirmoq; koʻzi ola-kula boʻlmoq; koʻzining qirini tashlamoq; koʻzi toʻrt boʻlib kutmoq; qosh qoʻyaman deb, koʻz chiqarmoq* iboralarining maʼnolarini toping. Ular ishtirokida gaplar tuzing, daftaringizga yozing.

352-mashq. Quyidagi iboralarni koʻchiring, qanday vaziyatda qoʻllanishini sharhlang.

Qush uyasida koʻrganini qiladi; sichqonning ini ming tanga; sen bogʻdan kelsang, u togʻdan keladi; ogʻzi qulogʻida.

Namuna: Qush uyasida koʻrganini qiladi.

Odob – eng katta boylik. Odobni oilada oʻrganadilar, chunki qush uyasida koʻrganini qiladi.

353-mashq. Uyga vazifa. Bosh soʻzi ishtirok etgan iboralarni toping. Ular ishtirok etgan 5 ta gap yozing.

103-dars. MATN VA LUGʻAT USTIDA ISHLASH

Topshiriq. Matnlarni diqqat bilan oʻqing.

Bu qiziq!

1. Bolaga kitob yozayotgan yozuvchi shu kitobni tugatmaguncha ... boʻlib turishi kerak. Boʻlmasa, bu kitobni hech kim oʻqimaydi. Demak, yozuvchi oʻzining ruhiyatini bolaning nomidan berishi kerak. Bolalar yozuvchisi ruhiyatning shakllanishini bilishi

darkor. (*Said Ahmac diqqat qiling. Nuqtalar o'rniga qaysi so'z qo'yilsa, fikr mukammal bo'ladi?*)

2. O'qishli ... go'zallikdir, ammo go'zallikda ham go'zallik bor. Qorong'i kechada otilgan mushak ham go'zal, quyoshga qarab xandon tashlab turgan gul ham go'zal. Osmonda sochilib ketgan rang-barang olov va oqish izlar go'zalligi ko'zni qamashtirsa ham, puch go'zallik, shuning uchun bebaqo (vaqtincha)dir. Gulning go'zalligi esa to'q go'zallik, chunki uning bag'rida hayot bor, shuning uchun abadiy go'zallikdir. (*Abdulla Qahhor nimaning go'zalligini hammasidan ustun qo'ygan?*)

Munosabat bildiring.

1. "Topishmoqlar aqlni charxlaydi" deyishadi. Siz nima deysiz?

354-mashq. Matnlardagi qo'shib yoziladigan so'zlarni belgilab, daftaringizga ko'chiring. Imlo qoidalarini yodga oling.

355-mashq. Topishmoqlarni tinglang. Javobini toping.

1. Uzoq tog'da o't yonar. 2. Suvda yotar – suv ichmas, Yurganini odam bilmas. 3. Novcha yigit tom teshar. 4. Saman otim soy yoqalab keladi. 5. Tomdan tuxum irg'itdim. 6. Otlari har xil, yoshlari bir xil.

(Quyosh, Oy, yomg'ir, sel, do'l, hafta kunlari.)

356-mashq. Berilgan maqollarni daftaringizga ko'chiring. Oy nomlariga diqqat qiling.

1. Dalv kirdi, ekinlarga davr kirdi. 2. Yoz – yozil, qish – qisil. 3. Yoz yomg'iri yondan o'tar, Qish yomg'iri – jondan. 4. Asadda oralab ye, Sunbulada – saralab. 5. Ayamajiz olti kun, Olti oy qishdan qattiq kun. 6. Aqrab kelar hayqirib, Bola-chaqasini chaqirib.

357-mashq. Uyga vazifa. Qiziqarli topishmoqlardan 10 ta yozing. Kelgusi darsda do'stlaringizga o'qib berib, bahslashing.

104-dars. NAZ II VA UNING TAHLILI

105-dars. MAQOLLAR

Topshiriq. Hikoyani o'qing va unga maqol bilan ifodalangan sarlavha tanlang.

Bir o'g'il otasi bilan ketayotib, yiqilib tushdi va og'riqdan "Oh" deb yubordi. Tog' ortidan xuddi shunday ovoz eshitildi. Bola hayron bo'lib:

- Sen kimsan? – deb baqirdi.
- Sen kimsan? – deb so'radi ovoz.
- Sen qo'rqoqsan! – dedi bola.
- Sen qo'rqoqsan! – dedi ovoz.

Bolaning hayronligini ko'rib otasi: "Sen ajoyibsan!" – deb baqirdi. Ovoz endi mana shu ajoyib so'zni qaytardi. "Boram, – dedi ota, – bu – aks sado. Aslida, bu hayot degani, hayot berganingni qaytaradi".

358-mashq. Yuqorida keltirilgan hikoyadan xulosa chiqaring. Berilgan o'zbek xalq maqollari orasidan hikoyaga moslarini ajratib ko'chiring.

1. Birovga kesak otsang, u senga tosh otadi. 2. Suvga solsang, suv ko'tarmas misqol temirni, Oltin bilan olib bo'lmas qolgan ko'ngilni. 3. Boboning tol ekkani o'ziga nom ekkani. 4. Musht ursang, shapaloq kut. 5. Guruchning kurmagi, yomonning to'qmog'i bor. 6. Daryoga yaxshilik qilsang, ajrini biyobon (cho'l) dan topasan. 7. Elga qilma xiyonat, turolmassan salomat.

359-mashq. Adabiyot darslarida maqol janri haqida o'qiganlaringizni esga oling va aytib bering.

Maqollar xalqning hayotiy tajribasi, donishmandligi natijasida maydonga keladi. Ular nutqqa tayyor holda olib kiriladi. Ularda fikr aniq, xulosa tugal, ifoda lo'nda bo'lishi kerak.

Maqollar fikrni ta'sirchan, bo'yoqdor qilib ifodalaydi. Nutqda maqollardan o'rinli foydalanish so'zlovchining mahorati hisoblanadi. Bejiz "Ilm o'lchovi – aql, zehn o'lchovi – naql", deyilmaydi. **Maqollar**, asosan, bir, ikki misrali bo'ladi. Ularda antonimlardan keng foydalaniladi.

360-mashq. “Besh taqimga topshirig‘i. Vatan va vatanparvarlik haqidagi ushbu maqollarni o‘qib, sharhlashga harakat qiling. Ular asosida 5 ta gapdan iborat matn tuzing.

1. To‘ygan yerdan tug‘gan yer yaxshi. 2. Sigirning suti – tilida, erning quti (baxti) – elida. 3. Ko‘rpang qayerda bo‘lsa, ko‘ngling shu yerda. 4. Elga qo‘shilgan moy yutar, eldan ayrilgan qon yutar. 5. O‘z yurtning o‘lan to‘shaging, o‘zga yurt bo‘lmas beshiging. 6. Har toycha o‘zi suv ichgan bulog‘ini maqtar.

361-mashq. Maqollarni o‘qing. Avval ilm haqidagi, keyin mehnat haqidagi maqollarni ko‘chiring.

1. Baxtingga ishonma, barmog‘ingga ishon. 2. Dangasaga ostona tepa bo‘lib ko‘rinar. 3. Ilmli uy charog‘on, ilmsiz uy zimiston. 4. Daraxt yaprog‘i bilan ko‘rkam, odam – mehnati bilan. 5. Bilganing daryo bo‘lsa, bilmaganing – dengiz. 6. Tindim tunda, tinmadim kunduzi, bo‘ldi qo‘y telpagim qunduzi. 7. Ilmning tomir otishi achchiq, ammo hosili shirin.

362-mashq. Rasmdagi maqolni o‘qing.

363-mashq. Quyidagi jahon xalqlari maqollaridan qaysi biri mantiqan boshqalariga bog‘lanmaydi?

- A. Bo‘ridan qo‘rqadigan podani uddalay olmaydi. (*Fors maqoli*)
- B. O‘z kuchingga ishonmasang, yo‘qolasan. (*Udmurt maqoli*)
- C. Muhimi tez yugurish emas, ertaroq yugurishdir. (*Fransuz maqoli*)
- D. Qaysi barmog‘ingni tishlama, hammasi og‘riydi. (*Qozoq maqoli*)

364-mashq. Uyga vazifa. Halollik va do‘stlik haqida 10 ta maqol topib, daftaringizga ko‘chiring. Sharhlashga harakat qiling.

106-dar **LAR (davomi)**

Topshiriq. “Orzuga erishish yo’li” matnining 1-qismini o’qing.

Otasining ishi sababli Anvarning o’qishi doim uzilib qolar edi. O’rta maktabdaligida o’qituvchisi katta bo’lganida kim bo’lmoqchi va nima qilmoqchiligi haqida insho yozib kelishni buyurdi. Anvar kechasi bilan uxlamasdan o’ylab chiqib, kelajakdagi orzusi ot fermasi yaratish ekani haqida yetti betli insho yozdi. Hatto orzusidagi 200 gektarli fermasining chizmasini ham chizdi. Bunga qo’shib, shu fermaga mos 1000 m² li yashaydigan uyining chizmasini ham chizdi. Inshosini qalbiga quloq solib yozgan edi. Ikki kundan keyin insho baholandi. Qog’ozning ustiga qizil ruchka bilan katta “O” qo’yilgan va “Darsdan keyin mening oldimga kir!” deb yozilgan edi.

– Nega “O” oldim? – deb so’radi Anvar o’qituvchisidan.

– Bu sening yoshingdagi bola uchun ushalmaydigan orzu! – dedi o’qituvchisi.

O’qituvchi davom etdi: “Puling yo’q. Nuqul ko’chib yuradigan oiladansan. Ot fermasi qurish uchun katta mablag’ va pul kerak. Bu orzung xomxayol. Agar inshongni to’g’rilab yozib kelsang, bahongni ko’tarib berishim mumkin”, – deb qo’shib qo’ydi. Anvar o’ylanib qoldi.

Munosabat bildiring.

1. “Qalbiga quloq solib yozdi” deganda nimani tushunasiz?
2. Nima deb o’ylaysiz, voqeaning davomi qanday bo’ladi?

365-mashq. Matnning 2-qismini o’qing.

Anvar uyiga qaytdi. Dadasiga bo’lgan voqeani aytib berdi.

– O’g’lim, – dedi dadasi, – bu masalada o’zing qaror qilishing kerak. Bu sening hayoting bo’lgani uchun juda muhim!

Anvar bir hafta o’ylaganidan keyin, inshoning biror harfini o’zgartirmasdan, o’qituvchisiga qaytarib olib bordi.

“Siz qo’ygan bahongizni o’zgartirmang, men esa orzularimni...” – dedi.

O'sha bola hozir 20 yoshda. Uning otasi 20 yil avval yozgan inshosi esa ramkada osilib turibdi.

366-mashq. Savollarga og'zaki javob bering.

1. Anvarning qaysarliligi uning hayotida qanday rol o'ynadi?
2. Nega Anvar inshoni ramkaga solib qo'ygan deb o'ylaysiz?
3. Anvarning shunday yutuqlarga erishishiga undagi qaysi xususiyatlar yordam bergan deb o'ylaysiz?

367-mashq. Maqollarni ko'chiring. Ulardan qaysi biri mantiqan matndagi voqeaga mos keladi?

1. Odamlar o'zlarining aqli va o'zgalarning boyligini hamisha oshirib gapiradilar. (*Hind maqoli*)
2. Baxtni izlamaydilar, uni mehnatda topadilar. (*Udmurt maqoli*)
3. Dushman qancha aqli bo'lsa, shu qadar xavfli. (*Tojik maqoli*)
4. To'rga ilingan hamma narsa ham baliq emas. (*Portugal maqoli*)

368-mashq. Uyga vazifa. "Orzuga erishishning 5 yo'li" mavzusida matn tuzing. O'zingiz to'g'ri deb biladigan 5 usulni yozing va sharhlang. Matningizda maqollardan foydalaning.

107-dars. HIKMATLI SO'ZLAR

Topshiriq. Matnni diqqat bilan o'qing.

Saodatga eltuvchi so'zlar

Aziz bolajonlar! Hayot deb atalmish yo'lovchilik davomida Siz sodiq, samimiy, dono hamrohingiz bo'lishini xohlaysiz, shunday emasmi?

O'tmishda yashab o'tgan olimlar, katta hayot tajribasiga ega ulug' insonlar aytgan hikmatli so'zlar ana shunday hamrohdr. Boshqalar so'zidan farqli ravishda, bu so'zlar go'yo chanqoq qalblarga obihayotdir. Bu bebaho ma'naviy ozuqadan qancha ko'p bahramand bo'lsangiz, umringiz shuncha sermazmun o'tadi.

Hayotda uchraydigan m rga oson yechim topasiz. Ba'zi hikmatlar bir inson umrining xulosasi bo'lib dunyoga kelgan. Bobomiz Alisher Navoiy: "Agar hikmat o'rganishga intilsangiz, hikmatni sevsangiz, umringiz Nuh payg'ambar umridek uzoq bo'lsin", – deganlar.

Aziz dilbandlar! Bugundan boshlab siz ham ustozlardan, ota-ona, buvi-buvajonlaringizdan har kuni yangi hikmat o'rganishni maqsad qiling. Ana shunda chin saodatga erishasiz.

(Abdumurod Tilavov)

Munosabat bildiring.

1. "Dono hamroh" – kim (nima)?
2. Nuh payg'ambar haqida nima bilasiz? Navoiy hikmat biluvchilarga nima uchun Nuh payg'ambarning umrini tilayapti?

Buyuk, taniqli shaxslarning ibratomuz fikrlari *hikmatli so'zlar* deyiladi.

369-mashq. Hikmatli so'zlar haqida buyuklar aytgan fikrlarni yozib oling, sharhlashga harakat qiling.

1. Muxtasar (qisqa) ifodalangan o'tkir fikrlar hayotni yaxshilashga ko'p xizmat qiladi. (*Sitseron, Yunon faylasufi*)
2. Teran fikrlar aqlga o'nashgan po'lat mixdek, ularni sug'urib bo'lmaydi. (*Deni Didro, fransuz yozuvchisi*)
3. Donolardan o'rganish ajoyib natija beradi, darvoqe, ularda nimadir uchraydiki, u miyangga qattiq o'nashib, qon va jismingga o'tadi. (*Y. Komenskiy, taniqli pedagog*)
4. Bobolarning hikmati Hayotga yorug' yo'ldir. (*E. Vohidov*)
5. Hikmatli gaplarga quloq solmoq darkor, Quloq solmoq darkor xalqning so'ziga. (*A. Oripov*)

370-mashq. Navoiy hikmatlarini yozing. Unga mos maqollarni tanlang.

So'z – gavhar; so'z – qo'shiq, birinchi sado; so'z – xazina, sarflagan bilan tuganmas xazina; so'z – quyosh, nuri kamaymaydigan quyosh; so'z – dengiz, suvi tugamaydigan dengiz. So'z – jon, ruh uning qolipi. Til ochilgan lola bo'lsa, so'z shabnam kabidir.

Maqollar:

1. Anjom – uy ziynati, soʻz – inson ziynati. 2. Kuch egmaganini soʻz egadi. 3. Osh tuzi bilan sinalar, odam – soʻzi bilan. 4. Besh panjangni ogʻzingga tiqma. 5. Olim soʻzi oz, oz boʻlsa ham, soz. 6. Zang temirni kemirar, hasad – odamni. 7. Yaxshi soʻzga uchar qushlar el boʻlar, yomon soʻzga pashsha kuchi fil boʻlar.

371-mashq. Uyga vazifa. Ilm olishning foydasi haqida oʻzingizga yoq-qan hikmatli soʻzlardan 5 ta yozing. Muallifi haqida ham maʼlumot berish-ga harakat qiling.

108-dars. HIKMATLI SOʻZLAR (davomi)

372-mashq. Yunon faylasufi Arastuning quyidagi hikmatlariga diqqat qiling, shaxsiy mulohazangizni bildiring.

Izzat tilasang, iffatli boʻl. Ulugʻlik tilasang, muloyim boʻl. Zafar tilasang, adolat yoʻlini tut. Qadr tilasang, rostgoʻy boʻl. Jannat tila-sang, sabr qil. Ilm oʻrganmoqchi boʻlsang, jidd-u jahd qil.

Munosabat bildiring.

1. Nega inson ulugʻ boʻlishi uchun muloyimtabiat boʻlishi kerak?
2. Ilm yoʻlida jidd-u jahd (astoyidil harakat) qilishning qanday ahamiyati bor?
3. Adolatli boʻlib, gʻalaba qozongan qaysi hukmdorlarni bilasiz?

373-mashq. Quyidagi hikmatlardan Arastu fikrlariga mos keladiganini ajrating va daftaringizga koʻchiring.

1. Igna bilan chiqar oyoqdan tikan, Igna tikan boʻlsa, bu yomon ekan. (X. Dehlaviy) 2. Kuch adolatdadir. (Amir Temur) 3. Nodon doʻst – eng xavfli dushman. (Lafonten) 4. Har bir kishining feʼli va xulq-atvori oʻz oldiga qoʻygan maqsadiga intilishida namoyon boʻladi. (Gyote)

374-mashq. Quyidagi hikmatli soʻzlarning mualliflarini toping.

1. Badantarbiya bilan mashgʻul boʻlinsa, hech qanday dori-dar-monga zarurat qolmaydi, buning uchun muayyan bir tartibga rioya qilmoq shart.

2. Ishda oshiqqan ko'p
Ko'p toyilgan ko'p yiqilur.
3. Har kimki vafo qilsa, vafo topqusidir,
Har kimki jafo qilsa, jafo topqusidir.
4. Avvalo, maqsad va g'oyani aniq belgilab oling, qolgan ishlar
o'z-o'zidan bo'laveradi.

Javoblar: a) Navoiy; b) Ibn Sino; c) Bobur; d) Maxatma Gandi.

375-mashq. Mashhur faylasuf Aflotunning quyidagi hikmatini sharhlab, kichik matn tuzing va daftaringizga yozing.

Har kimning gapini tekshirmay turib, to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligini bilmay turib, hukm chiqarma.

376-mashq. Adabiyot darsida olgan ma'lumotingizga tayanib, testlarni yeching.

Ushbu hikmat adibiga tegishli to'g'ri fikrni toping.

Kim bor anga ilm tolibi – ilm kerak,

O'rgangani ilm – tolibi ilm kerak.

- a) "Hayrat ul-abror" dostonida rostgo'ylikning foydasi haqida yozadi.
- b) "Dunyoning ishlari" asari muallifi.
- c) "Boburnoma" memuar asarining ijodkori.
- d) "Bulut", "Baliq ovi" kabi she'rlar yozgan.

377-mashq. Uyga vazifa. "So'z haqida so'z". O'zbek allomalarining so'zning qadriga yetish to'g'risidagi hikmatlaridan 6 ta topib yozing, sharhlashga harakat qiling.

109-dars. MATN VA LUG'AT USTIDA ISHLASH

Topshiriq. Matnni diqqat bilan o'qing.

Kitob – bilim manbayi

Sirdaryo bo'yidagi **mo'jazzgina** hovlida kichik bir oila yashardi. Ushbu oiladagi 12 yoshli Javlonbek biroz o'yinqaroq edi, kitob o'qishni uncha xushlamasdi.

Hovli daryo bo'yig'ida o'lganidanmi, suvlarning sharqirashi, qushlarning chug'ur-chug'uri odamga huzur bag'ishlardi. Javlon qushlarning ovozidan kuni bo'yi o'ziga **allaqanday** ma'no izlardi.

Bir kuni ularning uyiga tog'asi kelib qoldi. Javlon tog'asi bilan qushlar mavzusida rosa bahslashdi. Tog'a jiyaniga qushlar haqida o'qigan voqealarni to'lqinlanib gapirib berdi. Negadir, Javlonda tog'asi o'qigan kitoblarni o'qib chiqish, kelgusidagi bahsda, albatta, uni lol qoldirish istagi paydo bo'ldi.

Ertasi kuni maktabga borganida kutubxonachidan qushlar haqida yozilgan kitoblarni so'radi. **Kutubxonachi** tavsiyasi bilan elektron **kutubxonaga** murojaat etdi. Izlagan kitobini bir zumda yuklab oldi. Maktabdan uyga qaytgan Javlon sevimli kitob **mutolaasiga** sho'ng'ib ketdi. Onasining "Dam ol", degan xitobiga e'tibor bermadi. **Zoologiyadan** uy vazifalarini tayyorlar ekan, avvallari e'tibor bermagan **ma'lumotlarga** ega bo'la boshladi. Javlon endi bir narsaga tushunib yetdi... (*Jurnaldan*)

Munosabat bildiring.

1. Javlonning tabiatidagi o'zgarishga tog'asi qanday ta'sir ko'rsatdi?
2. Nima sababdan Javlon aynan qushlar haqida asar qidirdi?

378-mashq. Matnda ajratilgan so'zlarni daftaringizga ko'chiring, imlosiga diqqat qiling.

379-mashq. Matnning qanday yakunlanishini xohlardingiz? Fikringizni og'zaki bayon qiling.

380-mashq. Kitob haqida aytilgan quyidagi dono fikrlarga qo'shilasizmi? O'zingizga yoqqanini ko'chirib oling va sharhlang.

1. Kitobsiz uy – derazasiz uy. 2. Kitob baxt bilan bezatadi, ammo baxtsizlikda u tasalli beradi. 3. Kitobsiz ong – qanotsiz qush. 4. Non tanani to'ydiradi, kitob esa miyani oziqlantiradi.

381-mashq. Uyga vazifa. "Oilamiz va kitob" mavzusida 10–12 ta gapdan iborat matn yarating. Unda ota-onangiz o'qigan, sizga tavsiya qilgan kitoblari haqida yozing.

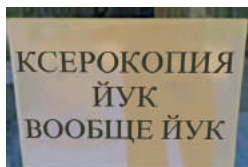
110-dars. LUG'AT VA UNING TURLARI

– Bilasizmi, Donoxon, tildagi barcha so'zlar shu tilning lug'at tarkibini tashkil qiladi. Ularni ajdodlardan avlodlarga yetkazishda lug'atlarning o'rni katta.

– Rost aytasiz, Komiljon, lug'atlar so'zlar xazinasini sanaladi. Ular bilan ishlashni bilasizmi? Buni o'quvchilardan so'raymiz.

382-mashq. Rasmlar asosida ko'chalarda o'rnatilgan peshlavhalar, shiorlar, e'lonlarda xato yozilgan yozuvlarga misollar ayting. Ulardagi xatoliklarni qaysi lug'atga asoslanib tuzatamiz? Yoki ko'chadagi yozuvlarning barchasi to'g'ri yoziladimi?

383-mashq. Quyida xato yozilgan so'zlarni aniqlang. "Imlo lug'ati" asosida ularni to'g'rilab ko'chiring.

Alangga, abadiiy, butkil, voqia, ishtimoiy, qiziqgan, mikraskop, momaqaldiroq, mumkun, muhum, nixoyat, ovinmoq, prizdent, sovol-jovob, naqorat, holol, xashorat.

So'zlari alifbo tartibida joylashtirilgan, turlicha izohlar berilib, kitob shakliga keltirilgan to'plam *lug'at* deyiladi. Lug'atlarining turi ko'p. Masalan, so'zlarning to'g'ri yozilishi *imlo lug'ati*da, ma'nosi *izohli lug'at*da, boshqa tildagi shakli *tarjima lug'ati*da beriladi. Undan tashqari, *ensiklopedik lug'atlar*, *sinonim*, *antonim*, *omonim*, *paronim* so'zlar *lug'ati* ham bor.

384-mashq. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da kitobga berilgan ta'rifni o'qing, izohli lug'at qanday bo'lishi haqida o'z fikringizni ayting.

KITOB [arabcha: yozilgan, muqovalangan asar]: 1. Ma'lum matnli varaqlardan iborat, juzlab tikilgan, muqovalangan, hajmi

48 betdan kam bo'lgan bosma (qadimda qo'lyozma ham) asar. 2. Umuman, ma'lum shaxs, voqea-hodisa va boshqalarga oid tugal, odatda, nashr etishga (kitob bo'lishga) mo'ljallangan asar.

Lug'at: **juzlab** – kitob varaqlarini mahkamlab tikmoq

385-mashq. A.Hojiyevning “O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati” kitobidan olingan parchani ko'chiring. So'zlarning izohiga e'tibor bering.

Balandlamoq, yuqorilamoq, ko'tarilmoq, o'rlamoq. Baland (yuqori) tomon yo'nalmoq. *Balandlamoq, yuqorilamoq* so'zlarida shu ma'no aniq sezilib (ifodalanib) turadi. *Ko'tarilmoq*, umuman, pastki nuqtadan tikkaga qarab yo'nalishni bildiradi. Baland (yuqori) tomonga qarab yo'nalish ma'nosi esa ma'lum so'z yoki boshqa vositalar yordamida reallashadi. *O'rlamoq* kam qo'llanadi.

386-mashq. *Uyga vazifa.* Quyidagi so'zlarni “O'zbek tilining imlo lug'ati” dan foydalanib, to'g'rilab ko'chiring.

Albatda, baddiy, vofodor, gramatika, dasxat, yetovlon, jaxl, zahira, ijot, metir, muomila, oldamzot.

111-dars. MATN VA LUG'AT USTIDA ISHLASH

Topshiriq. Matnni o'qing.

Ko'pchilik Leonardo da Vinchi ismini eshitganida, uning mashhur surati “Mona Liza”ni yodga oladi. U iqtidorli rassom edi. Lekin u faqat rassomchilik bilan chegaralanib qolmagan. Leonardo doim bilim olishga chanqoq bola bo'lgan. Atrof olamni o'rganib, ko'rgan narsalarini chizib borardi. Tasavvurga boy yigit bo'lgan. Leonardoning yozuv daftarchalaridan birida parashutli odamning surati bor. Qizig'i shundaki, bu g'oya 300 yildan keyin hayotga tatbiq etilgan. 1783-yilda fransiyalik uchuvchi yerga parashutda sakragan birinchi inson bo'lgan.

Bundan tashqari, u odam-robotni loyihalashtirgan. Leonardoning roboti to'g'ri o'tira olardi, qo'llarini silkitardi, boshini qimirlatib, og'zini ochardi va yopardi.

Leonardo da Vinchi o'z davridan ilgarilab ketgan odam edi.

Munosabat bildiring.

Ushbu matnga quyidagi sarlavhalardan qaysi birini tanlagan bo'lar edingiz?

1. Leonardo da Vinchi – o'z davridan ilgarilab ketgan odam.
2. “Mona Liza” surati bilan mashhur bo'lgan ijodkor.
3. Leonardo – buyuk ixtirochi.

387-mashq. Matndan olingan quyidagi so'zlarni “O'zbek tilining izohli lugati”dan topib, daftaringizga ko'chiring.

Mashhur, surat, chanqoq, tasavvur, robot, ilgarilamoq, davr, birinchi.

388-mashq. Nuqtalar o'rniga zarur harflarni qo'yib daftaringizga yozing va imlosiga diqqat qiling.

Ifti...or, iz...or, ta...bir, ta...qiqot, o'yinqaro..., b...yra, su...bat, sa...ovat.

389-mashq. “O'zbek tilining sinonimlar lug'ati”dan foydalanib, quyidagi so'zlarning ma'nodoshlarini yozing.

Iqtidorli, inson, ism, eshitmoq, yodga olmoq, bilim, olam.

390-mashq. Uyga vazifa. “Men yoqtirgan adib” mavzusida 10–12 ta gapdan iborat matn yarating. Foydalanish uchun so'zlar: *muhtaram, iste'dod, kashfiyot, orzu, maqsad, ilm olmoq, harakat qilmoq, erishmoq.*

112–113-dars. NAZORAT ISHI

114-dars. IZOHLI LUG'AT

Aziz do'stlar! Bugungi darsimizda *izohli lug'at* haqida gaplashamiz.

So'zlarning ma'nosi keng izohlanadigan lug'at *izohli lug'at* deyiladi.

391-mashq. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”dagi *havas* va *hasad* so‘zlariga berilgan izohni o‘qing. Yurtimizdagi qanday insonlarga *havas* qilasiz va kimlarning xatti-harakatlarini qoralaysiz? Shu haqda sinfdoshlaringiz bilan fikr almashing.

HAVAS [arabcha – *aqlini yo‘qotish, ehtiros; mayl, ishtiyoq; biror narsaga g‘oyat berilganlik, kuchli istak*]: 1. Qiziqish, zavq hissi; shunday his-tuyg‘uli munosabat. 2. Biror ish-faoliyat, kasb-korga bo‘lgan rag‘bat, intilish, istak, mayl.

HASAD [arabcha – *rashk, ko‘rolmaslik, qizg‘anish, suq, baxillik*] kimsaga xos, unga tegishli narsa, fazilat va shu kabilarni ko‘rolmaslik, xush ko‘rmaslik his-tuyg‘usi.

392-mashq. Quyidagi maqollarni ko‘chiring va ularni izohlang. Ajratilgan so‘zlarni izohli lug‘at yordamida sharhlang.

1. Niyat qilsang, yetarsan, hasad qilsang, yitarsan (yiqilarsan).
2. **Suqlik xo‘rlik** keltirar. 3. **Baxil**ning bog‘i ko‘karmas. 4. **Saxiy** bilan baxil bir quduqdan suv ichmas.

393-mashq. “*Iqtisodiyotga oid atamalar va tushunchalarning izohli lug‘ati*”dan olingan misolni ko‘chiring. Tadbirkorlarga *havas* qilasizmi? Siz yashayotgan joyda tadbirkorlar bormi? Xalq nima uchun ularni hurmat qiladi?

TADBIRKOR – iqtisodiy resurslarning bir-biriga qo‘shilishini ta‘minlovchi, yangilikka intiluvchi, tashabbuskor, iqtisodiy xavf-xatardan, javobgarlikdan qo‘rqmaydigan kishilar.

Lug‘at: resurs – zaxira (saqlab qo‘yilgan narsalar)

394-mashq. Uyga vazifa. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”dan *biznesmen, ishbilarmon, uddaburon, korchalon* so‘zlarining izohini toping. Ular ishtirokida gaplar tuzing.

115-dars. _UG'AT (davomi)

Topshiriq. Matnni o'qing, ajratib ko'rsatilgan gap bo'yicha o'z munosabatingizni bildiring.

Alisher Navoiy “Layli va Majnun”da so'zni, demakki, tilni aytgan bilan sovimaydigan tarona, olgan bilan tugamaydigan xazina deb biladi:

Aytib sovumas taronasan sen,

Olib qurimas xizonasan sen.

Chindan ham, til – aql kaliti. Tilning asosiy manbayi – so'z. Biroq so'zlar odamlar, ya'ni shu til egalari va uni bilganlar ongidagina mavjud. Agar yozib olinmasa, bir joyga jamlanmasa, ma'nolari izohlanmasa, uning ham bir qismi bugun-erta unutilishi, yo'qolib ketishi hech gap emas. Shuning uchun ham qadim-qadimdan olimlar lug'at tuzib, so'zlarni, ular anglatgan ma'nolarni kitobga muhrlab qo'yish tadorigi (tayyorgarligi)ni ko'rgan.

(Sultonmurod Olim)

Munosabat bildiring.

1. Maktabingizning kutubxonasida qanday lug'atlar bor?
2. Ulardan foydalanib turasizmi?

395-mashq. X. Bekmuhamedovning “*Tarix atamalarining izohli lug'ati*”dan olingan parchani ko'chiring. So'zning ma'nosiga diqqat qiling.

KARVONSAROY – Sharq, O'rta Osiyo, Kavkaz shaharlarida va savdo yo'llarida savdogarlar, sayyohlar va boshqa yo'lovchilar qo'nib o'tishlari uchun qurilgan joy – rabot bo'lib, unda mehmon-xona, oshxona, otxona, ombor, oziq-ovqat, ulov uchun yem-xashak mavjud bo'lgan. O'rta Osiyoning katta shaharlarida bir nech-tadan karvonsaroylar bo'lgan.

396-mashq. “*Tibbiyot qomusiy lug'ati*”dan olingan parcha asosida bolalarda uchraydigan kasalliklar to'g'risida suhbatlashing.

ASTMA – kelib chiqish sabablari turlicha bo'lib, o'tkir rivojlangan bo'g'ilish xurujlarining umumiy nomi (nafas siqishi).

397-mashq. Quyidagi soʻzlarning izohini yozing va uni “Oʻzbek tili-ning izohli lugʻati”da berilgan taʼrif bilan solishtiring.

Kitob, qalam, maʼnaviyat, maʼrifat, dars, mashgʻulot.

398-mashq. Uyga vazifa. “Sogʻ tanda – sogʻlom aql” mavzusida matn tuzing. Tavsiya etiladigan soʻzlar va birikmalar: *badantarbiya, tozalik, yugurish, mashgʻulot, toʻgʻri ovqatlanish, vaqtida uxlash, kitobxonlik.*

116-dars. MATN VA LUGʻAT USTIDA ISHLASH

Topshiriq. Matnni oʻqing. Ajratilgan soʻzlar maʼnosini “Oʻzbek tili-ning izohli lugʻati”dan topib, yozing.

Alisher Navoiyning Foniylar **taxallusi** bilan bitgan “Lison ut-tayr” dostonida Qaqnus **timsoli** bor.

“Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lugʻati”da: “Qaqnus – afsonaviy qush nomi”, deyilgan. Boshqa bir lugʻatda undan batafsilroq maʼlumot berilgan: “Qaqnus – fors-tojikcha soʻz. U **mavhum** bir qush. Afsonaga koʻra, uning tumshugʻida juda koʻp teshiklari boʻlib, bu teshiklardan chiqqan ovozlardan goʻyo musiqa asbobi oʻylab chiqarilgan emish”.

Bu **afsonaviy** qush olovda tugʻiladi, umrining soʻngida ham kuylab-kuylab olovda kuyadi. Uning kulidan yangi bir qaqnus bolasi paydo boʻladi.

Munosabat bildiring.

Humo, Semurgʻ kabi afsonaviy qushlar haqida eshitganmisiz? Ular toʻgʻrisida bilganlaringizni ayting.

399-mashq. Adabiyot darsligingizda berilgan shoir va yozuvchilarning taxallusini sharhlang. Jumladan, *Navoiy, Bobur, Saʼdiy, Oybek.*

400-mashq. “O‘zbek tili lug‘ati” dan foydalanib, *valiahd, bo‘g‘in, da‘vat, da‘vo, yo‘lamoq, yo‘llamoq* so‘zlarining ma‘nosini yozing.

401-mashq. “Ming bir so‘zni bilaman” izohli lug‘atida berilgan quyidagi so‘zlarga to‘g‘ri keluvchi ma‘nolarini moslashtiring.

So‘z	Izohi
Pista	Asralishi kerak bo‘lgan narsalar saqlanadigan buyum
Lahza	Tog‘larda o‘sadigan past bo‘yli daraxtning qobiqli danagi
Ekin	Ko‘z ochib-yumguncha o‘tgan vaqt
Ibrat	Hosil olish uchun ekilgan, urug‘dan unib-o‘sgan o‘simlik
Sandiq	Odamlar uchun namuna

402-mashq. Uyga vazifa. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” har bir xonadonda bo‘lishi kerak, degan fikrga qanday qaraysiz? “Men uchun zarur lug‘at – izohli lug‘at” mavzusida 10–12 ta gapdan iborat matn yarating.

117-dars. IMLO LUG‘ATI

Topshiriq. Dialogni o‘qing, fikr bildiring. Ajratilgan so‘zlarning yozilishiga diqqat qiling.

– Do‘stim, devoriy gazetaga maqola yozayotgan edim. Ba’zi so‘zlarni yozishga qiynalyapman.

– Qanday aytsang, shunday yozavermaysanmi? Baribir, **tahririyatimiz** a‘zolari tekshirib, keyin gazetani chiqarishadi-ku!

– Yo‘g‘-e, o‘zimiz ishlatadigan so‘zlarimizni ham bilmas ekan-da, deyishadi. Harakat qilganimni **uqtirolmayman**, “savodsiz ekan”, degan fikr qoladi ularda.

– Hadeb **so‘rayvermaysan-ku**? “O‘zbek tilining imlo lug‘ati” kitobing bormi?

– Yo‘q, shu kitobni sotib olishim kerak.

– Uning bir necha xil **nashrlari** bor. Juda bo‘lmasa, internetdan ham topsang bo‘ladi.

– Rahmat, do‘stim. To‘g‘ri yozish – **savodxonlik**, savodxonlik esa **madaniyatlilik** belgisi. Endi shu kitobni o‘zimga hamroh qilib olaman.

Imlo masabati bildirish.

1. “Savodxonlik madaniyati” deganda nimani tushunasiz?
2. Qaysi soʻzlarni imlo lugʻatidan qarab yozib, keyin eslab qolgansiz?

403-mashq. Quyidagi soʻzlarni bilimingizga va imlo lugʻatiga tayanib, toʻgʻrilab koʻchiring.

Tasaruf, momala, istirob, maʼsuliyat, maʼsud, mutxish, hayol, meʼros, tadbqiq, taʼqqlamoq, xatti xarakat, iftihor, sumbula, Istambul, qorongʻu, kulgu, sajdagox, etibor, milion, mayishat, qirgʻovil, material, atelʼe, dorihona, mahsustrans.

Imlo (orfografik) lugʻatida tilimizdagi soʻzlarning toʻgʻri yozilishi koʻrsatiladi. Soʻzlar alifbo tartibida beriladi. Yurtimizda imlo lugʻatlari bir necha bor nashr etilgan. Eng oxirgisi 2013-yilda chop etilgan imlo lugʻatidir. Unda 85000dan ortiq soʻzning yozilishi qayd etilgan.

404-mashq. Ushbu soʻzlarni ikki ustunga ajratib yozing. Birinchi ustunga toʻgʻri yozilganlarini, ikkinchi ustunga xato yozilganlarini koʻchirib. Xato yozilgan soʻzlar yoniga toʻgʻri shaklini yozib qoʻying.

Masalan:

Toʻgʻri	Xato→toʻgʻri
Istehzo	Avgʻoniston→Afgʻoniston

Avgʻoniston, istehzo, avf, taʼmagir, kafolat, taasuf, jigʻibiyron, axloq, kish-kishlamoq, sovuqmijoz, yukunmoq, inshoat, maslahatgoʻy, kasbkor, entsiklopediya, shovullamoq, baynalminal, jangovor, naqarot, ochiqdanochiq, poyafzal.

405-mashq. Lugʻatdan foydalanib, testni yeching.

Imloviy toʻgʻri yozilgan soʻzlar qatorini belgilang.

- a) asqatmoq, burgʻilamoq, mubohasa;
- b) asqotmoq, burgʻilamoq, muboxasa;
- c) asqatmoq, burgʻulamoq, mubahasa;
- d) asqotmoq, burgʻilamoq, muboxasa.

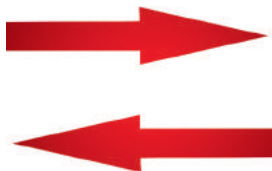
406-mashq. Uyga vazifa. Ko'cha-ko'ydagi peshtaxtalarda, reklama va e'lonlarda xato yozilgan so'zlarni topib, daftaringizga ko'chiring. Imkoni bo'lsa, fotosuratini taqdim qiling.

118-dars. IMLO LUG'ATI (davomi)

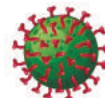
Topshiriq. Matnni o'qing. Nuqtalar o'rniga qavs ichidagi to'g'ri yozilgan so'zni qo'ying, imlosiga diqqat qiling.

O'tgan asrlarda urushlar jahon tarixining tub... (*burilishi, burulishi*) nuqtasi bo'lgan bo'lsa, hozirgi va bundan keyingi o'zgarishlar... (*tabiiy, tabiy*) ofatlar, pandemiyalar ta'sirida yuzaga kelishi kutilmoqda.

Xususan, oxirgi o'n yillikda viruslar tarqalishi orqasidan sodir bo'layotgan pandemiyalar jahon iqtisodiyotiga va odamlarning turmush tarziga jiddiy ta'sir o'tkazmoqda.

Amerikalik taniqli epidemiolog Stefen Morz fikriga ko'ra, Yerdagi 50000 turdagi umurtqali... (*jonzot, jonzod*)larning har biriga xos bo'lgan, ... (*tahminan, taxminan*), 20 xildagi virus mavjud. Biologlarning fikricha, yuqumli kasalliklar qo'zg'atuvchisi bo'lgan viruslarning tarqalishi qator sabablar bilan bog'liq. Shulardan biri insonlar tomonidan... (*sinashda, sinashta*) bo'lmagan yovvoyi hayvonlarning iste'mol qilinishidir. Shuningdek, o'rmonlarning yo'q qilinishi, yerlarning o'zlashtirilishi ham tabiatda yashirinib... (*yotgan, yotkan*) viruslarni yuzaga chiqarmoqda. Iqlim isishi natijasida eriyotgan tog' muzliklarida millionlab yillardan buyon saqlanib qolgan viruslar ham qayta uyg'onmoqda.

Mutaxassislarning insonlarning tabiatga nisbatan ta-jovuzkorona munosabati o'zgarmasa, virusli epidemiyalari inson-larning yashashi uchun jiddiy tahdid bo'lishi mumkin.

407-mashq. Matnga quyidagi sarlavhalardan birini tanlang:

1. Jahon tarixidagi burilishlar.
2. Viruslar – inqirozga vorislar.
3. Inson ekologiyaga, tabiat esa inson hayotiga tahdid solmoqda.
4. Inson va tabiat: qachon sulh tuzamiz?

408-mashq. Matn asosida viruslar tarqalishiga sabab bo'layotgan inson omillarini ko'rsating.

1. Sinashta bo'lmagan yovvoyi hayvonlarni iste'mol qilish.
 2. O'rmonlarni yo'q qilib, yerlarni o'zlashtirish.
 3. Iqlim isishi natijasida tog' muzliklarining erishi.
- a) 1. 2 b) 1. 2. 3

409-mashq. Nuqtalar o'rniga zarur so'zni qo'yib ko'chiring.

1. – yuqumli kasallikning bir necha mamlakat, qit'ada yoppasiga tarqalishi.

- a) epidemiya; b) pandemiya; c) azimut.

2. – yuqumli kasalliklarning ma'lum hududda odat-dagidan ko'p tarqalishi.

- a) epidemiya; b) pandemiya; c) ekologiya.

410-mashq. Quyidagi so'zlarning imlosiga e'tibor qilib, daftaringiz-ga ko'chiring. O'qituvchingiz yordamida ma'nolarini izohlashga harakat qiling.

Ortopediya, nevrologiya, multimedia, konsepsiya, strategiya, konstitutsiya, delegatsiya, biologiya, aksioner, advokatura, ope-ratsiya, paleolit, prokuratura, servis (korxona), shpris, eksponat, elektropoyezd.

411-mashq. Uyga vazifa. Viruslar tarqalishining oldini olish uchun nimalar qilishimiz kerak? Ushbu muammoni yechishga yordam bering. Sizningcha, muammoni hal qilishning qanday yo'llari bor? Kamida 3 ta tavsiya yozing.

Masalan: 1. Ko'proq iqtisodiy rivojlanish kerak. 2. Avtomashinalardan chiqayotgan zaharli tutunlarni filtrlash kerak. 3. Ozodalikka rioya qilish kerak.

119-dars. MATN VA LUG'AT USTIDA ISHLASH

Topshiriq. Matnni diqqat bilan o'qing.

O'rta Osiyo qanday qilib rivojlanish markaziga aylandi?

Ko'pchilik ilm-ma'rifatni Markaziy Osiyoga arablar olib kelgan deb o'ylaydi. Lekin ajdodlarimiz bu hududda islom diniga qadar ham "o'qish", "yozish"ni deyarli bilardilar. Masalan, Samarqandda arxeologik qazishmalar o'tkazilgan chog'da bundan 2300 yillar avval xizmatkorlar tomonidan yozilgan yozishmalar topilgan.

Xitoy solnoma (tarixiy hujjat)larida yozilishicha, Samarqandda o'g'il bolalarni kelajakda savdogar bo'lishlari uchun 5 yoshdan o'qishga o'rgatishgan. Yigitlar 20 yoshgacha faqat o'qish-yozish bilan band bo'lganlar. O'ziga to'q oilalar ilm-fan, san'at, madaniyatni qo'llab-quvvatlaganlar.

Tarixchi Bartoldning yozishicha, IX asrda O'rta Osiyoda yirik sulolaviy kutubxonalar bo'lgan. Masjid-madrasalarda ham kutubxonalar mavjud edi. XI asrda Buxoroda – xon saroyida somoniy-larning mashhur kutubxonasi barpo etilgan.

Hukmdor saroyidagi bu xazinada qadimgi yunon tabibi Gipokratdan tortib Arastu va Aflotun asarlarining asl nusxalari, arab tilidagi tarjimalari saqlangan. Buning ortidan ko'plab olimlar yetishib chiqishi Buxoro, Samarqand kabi shaharlarni ilm-fan va madaniyat markaziga aylantirdi. (*"Yo'qotilgan ma'rifat"* kitobidan)

Munosabat bildiring.

1. Samarqandda o'g'il bolalar tarbiyasiga nima sababdan alohida e'tibor berilgan?
2. Buxoro, Samarqanddagi kutubxonalar ilm-fan taraqqiyotiga qanday ta'sir ko'rsatgan?

412-mashq. Berilgan so'zlarni ikki ustunga ajratib yozing. Imlosiga diqqat qiling. Xatolarni tuzatib, jadvalga joylang.

O'rin bosar, issiq mijoz, tabrik noma, taklif noma, sher yurak, ming oyoq, yangi yo'l, foto apparat, kun bo'yi, shu yoqdan, to'q sariq, kundan kunga.

Qo'shib yoziladigan so'zlar	Ajratib yoziladigan so'zlar

413-mashq. Quyidagilarni alifbo tartibida yozing.

Ajdod, hudud, solnoma, kelajak, ilm-fan, tarjima, hukmdor, kutubxona, madaniyat, aylantirmoq, barpo etilmoq, qo'llab-quvvatlamoq.

414-mashq. Yuqoridagi matndan olingan omonim so'zlarning ma'no-larini izohli lug'at yordamida topib ko'chiring: *chog'*, *to'q*, *ort*, *yot*, *yosh*.

415-mashq. Uyga vazifa. Kutubxonalar qanday bo'lishi kerak? Shu haqda fikringizni yozib keling.

120-dars. MUSTAHKAMLASH

1-topshiriq. Savollarga javob bering.

1. Lug'atlarning qanday turlari bilan tanishdingiz?
2. Qaysi lug'at to'g'ri yozishga o'rgatadi?
3. So'zlarning lug'aviy ma'nosi, ya'ni anglatadigan tushunchasi qaysi lug'atda beriladi?
4. Biror so'zning boshqa tildagi shaklini bilmoqchi bo'lsangiz, qaysi lug'atga murojaat qilasiz?

2-topshiriq. Tengdoshlaringizning internetdan olingan fikrlariga diqqat qiling.

Biz ostidagi neftni olish uchun o'rmonlarni kesamiz, foydali qazilmalarni qazib olish uchun tog'-toshlarni ilma-teshik qila-

miz. Ustiga-ustak, boshqa sayyoralarni ham egallashni maqsad qilamiz. Tabiat ustidan hukmronlik qilib, samoni zabt etganimiz bilan muammolarimiz hal bo'lib qolmaydi.

Doniyor

Yer yuzida odamlar ocharchilik va kasalliklardan ozor ko'rayotgan bir paytda biz xomxayol fikr – koinotni rivojlantirish haqida gapiryapmiz. Biz o'sha insonlarni o'ylamayapmiz.

Har yili yirik kompaniyalar milliard-milliard pullarni samoni o'rganishga sarflamoqda. Bu pullar menda bo'lganida, millionlab insonlarni azob-uqubatdan qutqarishga sarflagan bo'lardim.

Komron

Osmonni o'rganish insonlarning katta orzusi bo'lgan. Olimlar doimo fazoni zabt etib, yulduzlarga yaqin bo'lishni o'ylashgan. Bugun esa tasavvurlarimiz haqiqatga aylandi. Kosmosni o'rganish ilm-fan taraqqiyotiga, bu esa dunyoning rivojiga xizmat qiladi. Ayrimlar atrofdagi muammolarga yopishib olgan bir vaqtda orzulari ortidan borayotgan biz – yoshlar uchun imkoniyat eshiklari ochilyapti.

Farzona

Foydali qazilmalar poyoniga yetmoqda. Sayyoramiz aholisi ham ko'payib bormoqda. Agar odamzod Ona yerimizdagi ma'danlarni qazib olaversa, bir necha yildan keyin qazilmalar tugab qolmaydimi? Havoning ifloslanishi ozon qatlamini yemiradi. Buning natijasida oziq-ovqatlarimiz zaxirasi kamayishi mumkin. Kosmos esa foydalanishimiz mumkin bo'lgan juda katta bo'sh maydon. Koinotni o'rganish orqali biz bir kuni yashashimiz mumkin bo'lgan yangi sayyorani topamiz! Ba'zi muammolarni deb osmonga sayohat qilishni to'xtatish ajdodlar orzusini parchalash bilan barobar. Biz kelajakni ham o'ylashimiz kerak-ku!

Maftuna

Bilasizmi, kosmosga sayohatning yana bir muhim tomoni bor. Uni o'rganish orqali muhim kashfiyotlar qilishimiz mumkin. Tagiga olmaydigan oshxona idishlari ham fazoviy tadqiqotlarni rivojlantirish jarayonida kashf qilingan ekan.

Asadbek

3-topshiriq. O'quvchilar fikrlaridan foydalanib, test savollariga javob bering va topshiriqlarni bajaring.

1. Sizningcha, tengdoshlaringiz quyidagi savollardan qaysilariga javob berishgan?
 - a) Bugun dunyoda qanday muhim muammolar mavjud?
 - b) Fazoviy tadqiqotlarga qanday munosabat bildirasiz?
 - c) Yerdan tashqarida hayot borligiga ishonasizmi?
 - d) Fazoviy tadqiqotlar orqali qanday yutuqlarga erishildi?
2. Qaysi o'quvchi Maftunaning fikriga mutlaqo zid fikr bildirgan?
 - a) Farzona;
 - b) Komron;
 - c) Asadbek;
 - d) Doniyor.
3. Siz qaysi tengdoshlaringizning fikriga qo'shilasiz? Sababini o'z so'zlaringiz bilan yozing.
4. Koinotni o'rgangan qaysi allomani bilasiz?

4-topshiriq. Guruhlarga bo'linib, osmon jismlari yashirilgan topishmoqlar musobaqasini uyushtiring.

Masalan: *Bir otasi, bir onasi, necha yuz ming bolasi.*

5-topshiriq. Matnlarda berilgan *koinot* so'zining sinonimlarini topib, alifbo tartibida yozing.

6-topshiriq. Uyga vazifa. "O'zga sayyoraga borib qolsam,..." mavzusida 10–12 ta gapdan iborat matn yarating.

122-dars. PUNKTUATSIYA BO'LIMI HAQIDA MA'LUMOT

416-mashq. She'rni o'qing.

Tinish belgi – bizga o'rtoq,
Matnda u yo'lchiroq.
Har birining o'rni bo'lak,
Savodxonlikka saboq.

Munosabat bildiring.

Nega tinish belgilari svetoforga o'xshatilyapti? Ularning yozma ishlardagi o'rni haqida gapiring.

417-mashq. Quyidagi gaplarni tinish belgilariga e'tibor berib ko'chiring. Gaplar ma'nosida qanday farq sezdingiz?

1. To'g'ri, yo'llarda yurish xavfli emas. To'g'ri yo'llarda yurish xavfli emas.
2. Soliha opang qayerda o'qiydi? Soliha, opang qayerda o'qiydi?

418-mashq. Tinish belgisining ma'no farqlashiga diqqat qiling. "Robot nechta?"

1. Umarjonning, Ominaning ukasining mikrosxemali roboti bor.
2. Umarjonning, Ominaning ukasining, mikrosxemali roboti bor.

Topshiriq. Matnni o'qing, tinish belgilariga e'tibor bering.

Tumor

O'zbekistonning Afg'onistondagi elchixonasida ishlagan kezarim edi. Bir kuni avtoullovimiz loyga botib qoldi. Qancha urinsak ham, chiqara olmadik. Mahalliy aholidan ko'mak so'radik. Qarangki,

baxtimizga ular o'zbek bo'lgan ekan. Bizni mehmon qilishdi. Ularga yurtimiz haqida, Samarqand-u Buxoro, Toshkent haqida so'zlab berdik. Ketar chog'imizda bir ulug'sifat kishi so'radi: "Birodari aziz! Vatan tuprog'idan bir nishona bormi?"

Birdan yodimga xaltamdagi paxta gulli chinni piyola keldi, ularga berdim. Oqsoqollari birma-bir qo'llariga olib, tavof qilishdi. So'ng butun boshli qavm navbat bilan shu piyolada suv ichishdi.

Men piyolani ularga hadya qildim. Ular esa piyolani mayda bo'laklarga bo'lib, taqsimlab olishdi.

– Vatan tuprog'idan tumor yasaymiz, uyimiz to'riga qadab qo'yamiz... (S. Mustafoyev. "G'aroyibot" kitobidan)

Lug'at: **qavm** – bir urug'ga mansub, mahalla; **tavof qilmoq** – muqaddas, aziz bilib e'zozlamoq

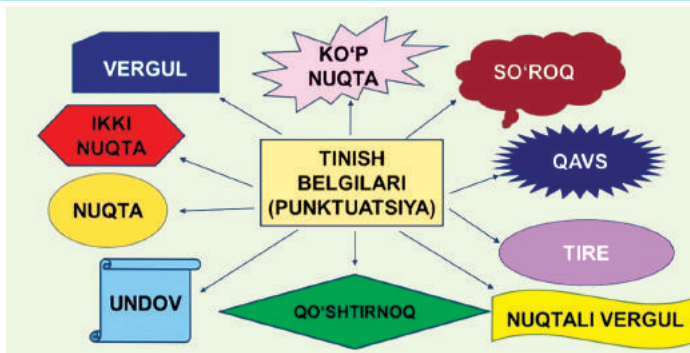
Munosabat bildiring.

1. Afg'onistonda yashayotgan o'zbeklar o'rnida bo'lib qolishni istarmidingiz?
2. Vatan sog'inchi ifodalangan qanday film tomosha qilgansiz?

Tinish belgilarining yozma nutqda qo'llanish qoidalarini o'rganuvchi bo'lim *punktuatsiya* deyiladi. Savodxon bo'lish, yozuv madaniyatini egallash uchun tinish belgilarini to'g'ri qo'llay bilish kerak.

O'zbek tilida 10 ta tinish belgisi mavjud.

419-mashq. Mashqni ko'chiring. 1- va 3-gaplardagi tirening, 2- va 4-gaplardagi chiziqchani ishlatilishiga diqqat qiling.

1. Navoiy fikricha, Vatanni tark etmoq – ranji g'urbat, alamga to'la ayriliq.

2. Navoiy "Lison ut-tayr" dostonida usturlob (teleskop) haqida ma'lumot beradi. Usturlob bu asar yozilgandan 100 yil keyin yaratilgan, demak, Navoiyning boy fantaziyasi (xayoloti)ga shak-shubha yo'q. (O. Madayev. "Navoiy suhbatlari")

3. Vatanning vayronasi – umrning g'amxonasi. (Maqol)

4. El-u yurtning bo'lmasa, oy-u kunning bo'lmasin. (Maqol)

Tire (–) bilan chiziqcha (-)ni farqlash lozim. Tire tinish belgisi, chiziqcha (defis) esa imlo qoidalarida o'rganiladigan belgidir.

420-mashq. Hikmatni yozing, undagi tire va chiziqchani qo'yilishiga e'tibor bering.

Uquv ko'rki – bilim, bu til ko'rki – so'z,

Kishi ko'rki – yuz-u, bu yuz ko'rki – ko'z. (Yusuf Xos Hojib)

421-mashq. Uyga vazifa. Boshqa shahar yoki qishloqda yashayotgan tengdoshingizga maktub yozing. Maktubingizda o'z joyingizda amalga oshirilayotgan bunyodkorlik va yaratuvchanlik ishlari haqida gapiring.

123-dars. NUQTA VA VERGULNING ISHLATILISHI

422-mashq. Quyidagi belgilar // o'rniga zarur tinish belgisini qo'yib, gaplarni ko'chiring. Qo'yiladigan belgining nima sababdan ishlatilayotganiga diqqat qiling.

1. To'ti olti kun deganda podsho saroyiga yetib kelibdi // ("Uch og'a-ini botirlar" ertagidan)

2. To'qayda bir yirtqich sher bor edi // Vahshatda osmon sheri-dek qo'rqmas edi // (Navoiy. "Sher bilan durroj" hikoyati)

3. Bola // Bolaning ko'ngli – poshsho // (Oybek)

Nuqta quyidagi o'rinlarda qo'yiladi:

1. Darak, xabar mazmunidagi, ba'zan buyurish mazmunidagi gaplardan so'ng: *Bobom mosh-guruch soqolli, yuzi ajinlarga to'la barvasta qariya edi. (I. Sulton)*

2. Voqea-hodisa, shaxs-narsani nomlash uchun ishlatilgan (bir so'z yoki so'z birikmasi bilan ifodalangan) qisqa gapdan so'ng:

Yashash. Bu – orzular qanotin kermoq.

Yashash. Bu – muhabbat gullarin termog. (O. Matjon)

3. Tartib bildiruvchi arab raqamlaridan so'ng: *Nutq tovushlari 2 xil bo'ladi: 1. Unli tovushlar. 2. Undosh tovushlar.*

423-mashq. Quyidagi jummalarni yakunlab, gap hosil qiling.

1. Ulg'ayganimda ...
2. Qishlog'im (shahrim)ning chiroyi ...
3. Chet elliklarning ...
4. Ellik yildan so'ng ...
5. Onam bir kun yonimda bo'lmasalar ...
6. Aql – bilimdan, bilim esa ...

Vergul quyidagi o'rinlarda ishlatiladi:

1. Sanash ohangida aytiladigan bo'laklar – uyushiq bo'laklar orasida: Chetlarida jiydalar, majnuntollar o'sgan anhorga havas bilan qaradi. (Said Ahmad)

2. Undov so'zlardan keyin: Iya, yubilyar ekansan-da, shoshmay tur-chi, hozir. (O'. Hoshimov)

3. Biror shaxsga murojaat – undalmalardan keyin: O'g'rigina bolam, hoynahoy, biror tiriklikning ko'yida tomga chiqqan ko'rinasan? (G'afur G'ulom)

4. So'z takrorlansa: Shoir itoatkarona bosh irg'ab: – O'qiganmiz, o'qiganmiz, – deb tan oldi. (O. Yoqubov)

5. So'zlovchining o'zi bildirayotgan fikrga qo'shimcha munosabatini bildiradigan so'zlarning ikki tomonida: Ha, mayli, shu yetimlarning ham peshanasiga yozgani bordir... (G'. G'ulom)

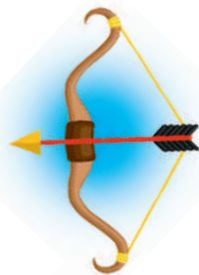
424-mashq. Mashqni ko'chirib, O'tkir Hoshimovning *"Dunyoning ishlari"* asaridan olingan gaplarda vergulning nima sababdan ishlatilganini tushuntiring.

1. Qiziq, yuragimda yana o'sha shirin orziqish uyg'ondi. 2. Sandiq qatta, bolam? 3. Shundagina aka-uka bir-birini ko'rmasa turolmasligini, bir-biriga kerak ekanligini tushunibdi. 4. Iya, Tohirjon sizning akangiz-ku! 5. Ehtimol, onalarning so'ngan yulduzlari birlashib quyoshga aylangandir? 6. Yo'q, yo'q, yig'layotganim yo'q. Hozir o'tib ketadi.

Topshiriq. Shoir Erkin Vohidovning *"Vergul haqida"* she'rini o'qing.

Vergul o'zi qaydan kelgan?
Qing'ir-qiyshiq joydan kelgan.
Yangi chiqqan oydan kelgan,
Shovva bo'lgan soydan kelgan.
Mergan tortgan yoyga qarang,
Vergul o'sha joydan kelgan...
Sizga ayondir, hoynahoy,
Hov kamalak tug'ilgan joy.
Vergul o'sha joydan kelgan...
Vergul ayni pilla qurti,
Ayting, qayda pilla yurti?
Vergul uzoq Xitoydan kelgan.
Yo'q, bir zamon Afandining
Bir poy kavushi yo'qolgan,
Vergul o'sha bir poydan kelgan.

Munosabat bildiring.

1. Shoir bu tinish belgini nimalarga qiyoslagan?
2. Siz nimalarga o'xshatgan bo'lar edingiz?

Shoirning o'xshatishlari	Sizning o'xshatishingiz
Yangi oy	Erkaklar do'ppisidagi naqsh

425-mashq. Uyga vazifa. "Men nuqta va vergulni qayerlarda ishlatishni bilaman" mavzusida 10–12 gapdan iborat matn tuzing. Quyi sinflarda olgan bilimlaringizni matn orqali namoyon qiling.

124-dars. SO'ROQ BELGISINING ISHLATILISHI

Aziz tengdoshlar!
Bu belgining qaysi
o'rinlarda ishlatilishini
bilasizmi?

Topshiriq. Matnni o'qing.

Aqlli bolaning javobi

Podshohlardan biri o'z vazirinigiga mehmonga boribdi. Vazirning odobli, so'zi chiroyli o'g'li bor ekan. Podshoh o'sha bolani yoniga o'tqazib, undan so'rabdi:

– Mening uyim chiroylimi yoki otangnikimi?
– Qachon podshoh otamning uyida bo'lsa, albatta, otamning uyi chiroyli! – deb javob beribdi bola.

Keyin podshoh barmog'idagi qimmatbaho uzukni ko'rsatib undan so'rabdi:

– Bu uzukdan ham chiroylisini ko'rganmisan?
– Ha! Uzuk taqilgan qo'l uzukdan chiroyli, – debdi bola.

Podshoh uning hozirjavobligidan taajjublanib, yana so'rabdi:

– Mendan keyin podshoh bo'lishni istaysanmi?
– Podshohning o'g'li mendan ko'ra podshohlikka haqliroq, – debdi bola.

Bu javobdan podshohning shodligi yanada oshib, vazirning o'g'liga bergan tarbiyasidan mamnun bo'libdi.

(*"Bola odobi bilan aziz"* kitobidan)

Munosabat bildiring.

Kattalar amaldorlarni maqtayversa, “xushomadgo‘y” deyishadi. Bolalar maqtasa-chi? Ular xushomad, laganbardorlikni bilishadimi?

426-mashq. Matnda ishlatilgan so‘roq mazmunidagi gaplarni ko‘chiring. Agar siz vazirning o‘g‘li o‘rnida bo‘lganingizda shu savollarga qanday javob bergan bo‘lar edingiz? O‘z javobingizni yozing.

1. Mening uyim chiroylimi yoki otangnikimi?
2. Bu uzukdan ham chiroylisini ko‘rganmisan?
3. Mendan keyin podshoh bo‘lishni istaysanmi?

Savol mazmunidagi gaplar *so‘roq gaplar* hisoblanadi. Ular so‘roq so‘zlari va **-mi, -chi, -a, -ya** kabi so‘roq mazmunidagi qo‘shimchalar yordamida hosil bo‘ladi:

- “Meniyam kitob qilib yozsang-**chi**?” – degan edingiz.
- “Sizning **nimangizni** kitob qilaman, oyi?” – degan edim men.

(O‘tkir Hoshimov)

Ko‘pincha *kim?, nima?, qanday?, qancha?, nima qilmoq?* so‘zlari gap ichida qo‘llanganda ular ortidan so‘roq belgisi qo‘yiladi: *Sifat turkumiga oid so‘zlar qanday?, qanaqa?, qaysi? so‘roqlariga javob bo‘ladi.*

427-mashq. Quyidagi so‘zlarga savol berib, jadvalga joylang. Yozi-lishiga va ma‘nosiga diqqat qiling.

Batafsil, ancha-muncha, voyvoylamoq, krossvord, diyonat, repetitsiya, ta‘mirlamoq, zalvarli, jilovlamoq, ibtidoiy, birmuncha, yigirmata, ilg‘or, shu‘lalanmoq, yarim, saranjom-sarishta, ozgina, adib, shug‘ullanmoq.

Kim?, Nima?	Qanday?	Qancha?	Nima qilmoq?
repetitsiya	batafsil	birmuncha	voyvoylamoq

428-mashq. Ushbu gaplarni so‘roq gaplarga aylantirib ko‘chiring.

1. Yaxshilikdan so‘zlagan foyda topadi, yomon gapirgan gunohkor bo‘ladi. (*Luqmoni Hakim*)

2. Boshqalarni ham, shu odamgina hurmatga loyiq. (Suxomlinskiy)

3. Hayotning har lahzasi go'zal, Umrning har dami g'animat. (Anvar Obidjon)

429-mashq. Topishmoqlarning javobini toping va yozing.

1. Dengizi bor – suvi yo'q, Yo'llari bor – izi yo'q. U nima?
2. "Kun yuzini ko'rmadim" degan kim?
3. Ko'kda ko'rdim ko'prik, Rangi yetti turlik. Bu nima?
4. Mevasini el olar, Barglarini yel olar. Bu-chi?
5. Bozordan oldim bir dona, Ochib qarasam, ming dona. Bu nima?

Javoblar: *kamalak, tun, daraxt, anor, xarita.*

430-mashq. Uyga vazifa. Tasavvur qiling: siz eng mashhur sportchi – jahon chempioni bilan yuzma-yuz uchrashib qoldingiz. Unga 5 ta savol berish imkoniyatingiz bor. Undan nimalarni so'ragan bo'lar edingiz? Savollaringizni yozing.

125-dars. UNDOV BELGISINING ISHLATILISHI

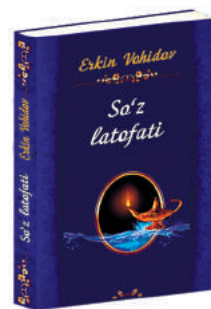

Topshiriq. Erkin Vohidov ijodiga mansub ushbu matnni o'qing.

So'z – zabarjad, so'z – gavhar, oltin.
Zargarlikning mashaqqati ko'p!
So'zni baytga qadashdan oldin
Kaftingga qo'y, to'yib qara, o'p!
Ona tilimni sevmasam, so'zlariga mahliyo
bo'lmasam, hayratlanmasam, menga shoirlik qay-
da edi?!

Oftob chiqdi, quyosh chiqdi, kun chiqdi,
Mehr-u, shams-u xurshidi gardun chiqdi.

Olimlar! Topib bering-chi, qaysi tilda quyoshning 10dan ortiq ismi bor?! Qaysi tilda osmonni kamalak ranglaridek 7 xil nom bilan

ataydilar?! *Osmon, falak, harx, gardun, fazo, ko'k* ... Bular daf'atan xayolga kelganlari, xolos! *Arsh, davvor, minu* singari kam ishlatiladigan xos so'zlar ham sanalsa, ro'yxat yana uzayadi.

Ha, boylikda beqiyos ona tilimiz bor! (“*So'z latofati*” asaridan)

Lug'at: *zabarjad* – yashil rangli qimmatbaho tosh; **gavhar** – sayqallangan olmos; **mehr, shams, xurshid** – quyosh; **daf'atan** – to'satdan; **gardun** – dunyo, osmon

Munosabat bildiring.

1. So'zlarning ma'nodoshligiga diqqat qiling. Tilimizda shunday so'zlar ham borligini bilarmidingiz?
2. Matnda nima sababdan undov belgisi ishlatilgan, so'roq va undov belgisining qo'shaloq holda ishlatilishi sababini bilasizmi?

His-hayajon (shodlik, qo'rquv, g'azab, ajablanish, achinish, do'q, yalinish, hayrat va h.k.) bilan aytilgan gaplar *undov gap* hisoblanadi. Ulardan so'ng *undov belgisi* qo'yiladi. *Ko'klamoyim, ko'kingdan ber bir chimdim!* (M. Yusuf)

Undov so'zlar bir gapga teng bo'lsa, ularda ham undov belgisi ishlatiladi. *O'farin! – dedi Mamat bobo.* (T. Murod)

Ba'zan nutqimiz qaratilgan shaxs – *undalmalar* ham alohida ta'kid bilan aytilsa, ulardan keyin undov belgisi qo'yiladi. *She'rim! Yana o'zing yaxshisan!* (U. Nosir)

431-mashq. O'tkir Hoshimovning “*Dunyoning ishlari*” asaridagi hikoyalarda qo'llangan undov belgilariga diqqat qiling. Qo'yilish sababini qoidaga tayanib izohlashga harakat qiling.

1. Ishqilib, boshqa yulduz uchmasin! 2. Mana shu shovullagan sukunat ichida dilni titratadigan iztirobli nido yangraydi: Ilhaq! Is'hoq! 3. Oyiii! – dedi Xo'ja umidsiz, ojiz tovushda. 4. O'rtoqlaring oldida ayt! – dedi sinf rahbarimiz. 5. Xudo xohlasa, olgan molini qaytarib beradi, eshon oyi! 6. Uff! Isib ketdim!

Xabar-darak, buyruq mazmunidagi gaplarni ohangini o'zgartirish, undov so'zlar qo'shish orqali ham his-hayajon (undov) gapga aylantirish mumkin: *Bahor fasli chiroyli.* → *Eh, bahor fasli chiroyli! O'zingdan kattani hurmat qil.* → *O'zingdan kattani hurmat qil!*

So'roq gaplar ba'zan kuchli hayajon bilan aytilsa va javob talab qilmasa, ulardan keyin so'roq va undov belgilari qo'shaloq holda (!!) qo'yiladi: *Aytgil, do'stim, nima qildik vatan uchun?! (I. Mirzo)*

432-mashq. Adabiy parchalarni ko'chiring. Tinish belgilarining qo'shaloq qo'llanishi ko'proq qanday mazmunli gaplarda uchraydi?

1. Nechun kerak bo'ldi senga ko'z yoshim,
Nechun kerak, rubob, senga shuncha g'am?! (*Abdulla Oripov*)
2. "Saralab yemoq – faqirning ishi, qo'yni boqib qo'yibdimi?!" – dedi o'rtancha botir. (*"Uch og'a- ini botirlar" ertagidan*)
3. "Fanorga tegmasanglar, bir narsa bo'ladimi?!" – mayin bir to-vush bilan gapirdi ota. (*Oybek*)
4. Biz baxtiyor bo'lgaymiz xo'b,
Bizni zafar quchajak!!! (*Yo'ldosh Eshbek*)

O'ta kuchli hayajon bilan aytilgan gaplar oxiriga undov belgisi qo'shaloq holda (!!!) qo'yiladi: *Yovuzlik Yer yuzidan butkul yo'qolsin!!!*

433-mashq. Ushbu jummalarni davom ettirib, undov va so'roq gaplar hosil qiling.

1. Yolg'on gapirish ...
2. Uy ishini vaqtida qilmaslik...
3. Soatlab kompyuter o'yinlarini o'ynash ...
4. Kelajakdagi rejalarimni..

434-mashq. Uyga vazifa. Adabiyot darsligingizdan so'roq va undov belgisi qo'llangan 6 ta gap topib, daftaringizga yozing. Tinish belgilarining qo'yilish sabablarini tushunib, sharhlashga harakat qiling.

126-dars. QO'NGINING ISHLATILISHI

Topshiriq. Tarix darsligingizdan olingan matnni o'qing.

Abu Rayhon Beruniy

Beruniy bobomiz Xorazmning Kat shahrida tug'ilgan. Zehni nihoyatda o'tkir bo'lgan Beruniy astronomiya, matematika, fizika, ma'danshunoslik, geografiya, til, tarix kabi fanlarni puxta egalladi. Ayni paytda o'zi ham bu fanlar taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shdi. Hatto ko'plab dorivor o'simliklar nomini bir necha tilda yozib, fanga qoldirdi.

Keyinchalik Bag'dodda tashkil topgan "Baytul-hikma" ("*Donishmandlik uyi*") nomli o'sha davr fanlar akademiyasida yetti yil ishlagan, kashfiyotlar qilgan...

Uning "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" va "Hindiston" kabi asarlari tarix fani uchun muhim manba hisoblanadi.

U "Hindiston" asarida ummon ortida qit'a borligi haqidagi taxminni ilgari surdi. Yevropalik sayyoh olimlar esa Beruniydan qariyb 500 yildan so'ng bu qit'aning borligini amalda isbotlashdi.

"XI asr Beruniy asridir", deb yozgan edi AQShning fanlar tarixi bilan shug'ullanuvchi olimi Jorj Sarton.

435-mashq. A. Oripov she'ridan parchani o'qing. Matndan ushbu she'riy parchaga mos xatboshini topib, ko'chiring.

Amerika sehrli diyor,
Uxlar edi Kolumb ham hali.

Dengiz ortin yoritdi ilk bor
Beruniyning aql mash'ali.

436-mashq. Matnda berilgan qo'shtirnoq ishlatilgan gaplarni ko'chiring. Qo'shtirnoqning ishlatilish o'rinlariga e'tibor bering.

Qo'shtirnoq belgisi quyidagi o'rinlarda ishlatiladi:

1. Badiiy, ilmiy, musiqa, san'at asarlari; gazeta-jurnal nomlari qo'shtirnoqqa olinadi: *Sa'diyning "Guliston" asari*, *"Kichkina tabib" kinofilmi*, *"Tong yulduzi" gazetasi*.

2. Tashkilot, muassasa, korxona, jamiyat nomlari ham qo'shtirnoq ichida yoziladi: *"Kamalak" tashkiloti, "El-yurt umidi" jamg'armasi, "Toshkent" mehmonxonasi.*

3. Sinf tartibini bildiruvchi harflar, baho ballari ham qo'shtirnoqda beriladi: *5-"B" sinf, "5" baho.*

437-mashq. Gaplarni ko'chiring. Tinish belgilariga diqqat qiling. Allo-malardan qay birining gapi yuqoridagi matnda qo'llangan edi?

1. I. Y. Krachkovskiy: "Beruniyning ilmda qiziqqan sohalari-dan ko'ra qiziqmagan sohalarini sanab o'tish osondir", degan edi. 2. "XI asr Beruniy asridir", deb yozgan edi AQShning fanlar ta-rixi bilan shug'ullanuvchi olimi Jorj Sarton. 3. G'arb tadqiqotchisi Meyeroxoff shunday degan: "Beruniy musulmon (sharq) fanini namoyish etuvchi qomusiy olimlarning eng mashhuridir".

Boshqalarning hech o'zgarishsiz ishlatilgan gapi *ko'chirma gap* deyiladi. *Ko'chirma gap muallif gapi* bilan birga qo'llanadi. *Ko'chir-ma gap* qo'shtirnoqqa olinadi: *"Yurtimizdan dunyo ilm-fani taraqqiyo-tiga beqiyos hissa qo'shgan buyuk mutafakkirlar yetishib chiqqan. Yoshlarni ularga munosib ma'rifatli, ilmi qilib tarbiyalashimiz lozim", – degan Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev.*

438-mashq. Qo'shtirnoqning qo'yilish sabablarini izohlang.

1. "Hayrat ul-abror" asari haqida suhbatlashdik. 2. Akam – "Yosh tabiatshunoslar" klubi faollaridan. 3. Alisher Navoiy shunday degan edi: "Tilingni hamisha nazoratingda tut. So'zingni ehtiyot bo'lib so'zla".

439-mashq. Uyga vazifa.

1. Abu Rayhon Beruniy asarlaridan 5 tasining nomini yozing. 2. Qayerlarga ulug' bobomizning nomi berilgani bilan qiziqib ko'ring.

128-dars. ISH QOG'OZLARI USTIDA ISHLASH. E'LON, XAT

Topshiriq. Matnni o'qing.

Aziz do'stim! Sinfingiz bilan biron tadbir tashkil qildingiz, u tayyor bo'ldi. Birinchi bo'lib nima qilasiz? Ha, tadbir vaqtini ko'rsatib, e'lon yozasiz.

Shu tadbirga maktabingiz direktorini, ustozlarni, boshqa sinf o'quvchilarini taklif qilyapsiz. Uni qanday ko'rinishda amalga oshirasiz? Albatta, taklifnoma yozib, tadbirda ishtirok etishlarini so'raysiz.

Bayram munosabati bilan yaqinlaringizni qutlamoqchisiz, qanday noma bilan tabriklaysiz? Hech shubhasiz, tabriknoma bilan.

E'lon, taklifnoma, tabriknoma kabi ish qog'ozlari alohida qolipga ega bo'lishi, ularda har qanday so'zlar emas, saralab olingan so'zlar ishlatilishi haqida ham ma'lumotga egamisiz?

Ish qog'ozlari ish hujjatlari hisoblanadi. Siz ular bilan hayotingiz davomida ko'p bor uchrashasiz. Savodxon o'quvchi ularni xatolarsiz, jummalarni to'g'ri tanlab yozishi kerak.

Munosabat bildiring.

1. E'lon, tabriknoma, taklifnomalar yozganmisiz?
2. Nega e'lonlarda sheva so'zlaridan foydalanilmaydi?
3. Ish qog'ozlarida so'zlarni qisqartirib yozish mumkinmi?
4. Do'stlaringizga tabrik yozganmisiz?

E'lon so'zi arabcha so'z bo'lib, "*bildirish*", "*xabarnoma*" degan ma'nolarni anglatadi.

E'lon ko'pchilikka yetkazilishi zarur bo'lgan xabar, buyruqni va shunday xabar yozilgan qog'oz, hujjatni bildiradi.

Xat – xabar berish, tikr ailmashish maqsadida aniq manzilga yuboriladigan matn.

440-mashq. Quyidagi e'lonlarga e'tibor bering. Undagi so'zlarga, matnning yozilish qolipiga diqqat qiling.

E'lon!

Shu yil 15-may kuni maktab faollar zali yonidan 5-sinf adabiyot darsligi topib olindi. E'lon bo'yicha maktab Yoshlar ittifoqi yetakchisiga murojaat qiling (darslik raqami aytilgandagina kitob egasiga qaytariladi).

Maktab Yoshlar ittifoqi

441-mashq. Yuqorida berilgan e'lon namunasidan foydalanib, topib olingan narsa (kitob, telefon, sport anjomi) haqida e'lon yozing.

442-mashq. Aziz o'quvchi! SMSlar, qog'ozda maktublar yozgansiz. Ko'nikmalingiz asosida biror yaqin odamingizga yoki harbiy xizmatdagi akangizga yoziladigan xatni davom ettiring.

Assalomu alaykum, akajon! Avvalo, inson uchun suv va havo-dek zarur bo'lgan sog'liqlaringiz yaxshimi? Yigitlik burchingizni hormay ado etyapsizmi? Bizdan so'rasangiz, rahmat! Hammamiz sog'-salomatmiz...

443-mashq. Uyga vazifa. Maktabingizda tashkil etiladigan yozgi orom-gohning ochilishi haqida e'lon yozing. Unda ishlatiladigan so'zlarga diqqat qiling.

129-dars. ISH QOG'OZLARI USTIDA ISHLASH. E'LON, XAT (davomi)

444-mashq. 3 guruhga bo'lining. Maktabingizda yozgi ta'tildan so'ng sentabr oyida o'tkaziladigan "Kitobxon o'quvchi" yoki "Kim ko'p kitob o'qidi?" tanlovi haqida e'lon yarating. Qaysi guruhning e'loni qiziqarliroq, jalb qiluvchi, diqqatni tortadigan bo'lar ekan?

445-mashq. Quyidagi e'longa, undagi so'z va gaplarning tanlanishiga e'tibor bering. O'zingiz ham e'lon matniga o'xshash matn yozing.

E'lon

Shu yil 15-may kuni soat 15:00da maktab faollar zalida maktabimiz sobiq bitiruvchisi, hozirda boks bo'yicha Jahon va Olimpiada chempioni Hasanboy Do'stmatov bilan uchrashuv bo'lib o'tadi. Qiziqqan o'quvchilar sinf rahbarlari bilan birgalikda ishtirok etishlari mumkin.

Maktab jismoniy tarbiya o'qituvchisi I. Qurbonov

446-mashq. Ijtimoiy tarmoqlarda “SMS”, “Messenger” yozish odat tusiga kirgan. Siz kimlarga va qanday munosabat bilan bunday xatlar yozasiz? Do'stingizga ertaga bo'ladigan to'garak haqida ma'lumot berib xat yozing. Tavsiya qilinadigan so'zlar: *muddati, to'garak, mashg'ulot, ixtiyoriy, trener, ustoz, birga bajarmoq, o'z vaqtida, muntazam.*

447-mashq. Uyga vazifa. Quyidagi namuna asosida to'garak haqida e'lon yozing.

E'lon

Hurmatli o'quvchilar! Shu yil 16-may kuni soat 15:00da 5-“A” sinf o'quvchilari ishtirokida Xudoyberdi To'xtaboyevning “Jannati odamlar” asari bo'yicha to'garak mashg'uloti bo'ladi.

Manzil: 2-qavat, 18-xona.

Tadbir tashkilotchisi – ona tili va adabiyot fanlari o'qituvchisi Ismoilova Zulfiya

130-dars. ISH QOG'OZLARI USTIDA ISHLASH. TABRIKNOMA

Topshiriq. Matnni ovoz chiqarib o'qing.

Tabriknoma

Hurmatli do'stim Javohir! Sizni “Xalqaro yosh robototexniklar” tanlovidagi yutuqlaringiz bilan tabriklayman. Siz ixtiro qilgan

robotlar, albatta, tibbiyot sohasini yanada rivojlantirishiga ishonaman. Butun maktabimiz siz bilan faxrlanadi.

Sizga hurmat bilan sinfdoshingiz Ulug'bek

Munosabat bildiring.

1. Tabriknoma nima munosabat bilan yoziladi? Tabriknoma yozish shartmi? Unda tabrik yozuvchi insonning qanday fe'l-atvori namoyon bo'lishi mumkin?
2. Tabriknomada qanday fe'llardan foydalaniladi?

Tabriknoma so'zi (arabcha-forscha so'z bo'lib) *tabrik yozilgan xat* degan ma'noni bildiradi.

448-mashq. 1-iyun Xalqaro bolalar kuni munosabati bilan sinfdoshingizga tabriknoma, qutlov yozing. Unda samimiy qalb so'zlaringizni ifodalashga harakat qiling.

Tavsiya etiladigan so'z va gaplar: *qadrli, qimmatli, qutlayman, muborakbod etaman, ezgu (samimiy) tilaklar, sihat-salomatlik, orzularingiz ro'yobga chiqsin, osmonimiz musaffo bo'lsin, ilmning yuqori cho'qqilarini egallang.*

449-mashq. Uyga vazifa. Onangiz yoki otangizga bayram munosabati bilan tabriknoma yozing. Tavsiya etiladigan so'zlar: *qutlayman, muborakbod etaman, sihat-salomatlik, tilayman.*

131-dars. ISH QOG'OZLARI USTIDA ISHLASH. TAKLIFNOMA

450-mashq. Tug'ilgan kuningiz munosabati bilan do'stlaringizni uyingizga taklif etib, noma yozing. Bunday xatda buyruq, do'q-po'pisa mazmunidagi so'zlardan foydalanasizmi?

Topshiriq. Matnni ovoz chiqarib o'qing.

Taklifnoma

Hurmatli 5-“B” sinf o‘quvchisi Rustamova Ominaxonning ota-onasi! Sizlarni 16-may kuni soat 14:30da bo‘lib o‘tadigan “*Iqtidorli o‘quvchi – yurt kelajagi*” nomli ko‘rik-tanlovimizga taklif etamiz.

Tanlov maktab faollar zalida bo‘lib o‘tadi.

5-“B”sinf rahbari

Munosabat bildiring.

1. Taklifnoma qanday munosabat bilan yoziladi?
2. Taklifnoma bilan tabriknomaning o‘xshash va farqli tomonlarini ayting.

Taklifnoma so‘zi arabcha *taklif* (tashrif buyurish haqidagi iltimos) va forscha *noma* so‘zlaridan olingan. *Taklifnoma* ma‘lum bir tadbirga taklif etib yozilgan xat hisoblanadi.

451-mashq. Quyidagi so‘z va birikmalardan o‘rinli va noo‘rinlarini ikki ustunga ajratib yozing. Taklifnoma yozganingizda qaysi biridan foydalanasiz?

Kelishingiz shart; taklif etaman; iltimos qilaman; kelmasangiz, xafa qilaman; kelishga majbursiz; kelsangiz, boshim osmonga yetadi; tashrif buyurishingizni so‘rayman; hurmatingizni bilib keling; sovg‘a esdan chiqmasin; iltifot ko‘rsatib; kech qolmang; marhamat qilib; vaqtida keling; lutfan taklif qilaman.

452-mashq. Uyga vazifa. Boshqa viloyatda yashayotgan do‘stingizni ta’tilda shahringiz (qishlog‘ingiz)ga taklif qilib, taklifnoma yozing. Unda ta’til vaqtida birgalikda amalga oshiradigan xayrli ishlaringiz to‘g‘risidagi rejalaringizni bayon eting.

132-dars. FONETIKA VA GRAFIKA BO'YICHA O'TILGANLARNI TAKRORLASH

133-dars. IMLO (ORFOGRAFIYA) BO'YICHA O'TILGANLARNI TAKRORLASH

134-dars. LEKSIKOLOGIYA BO'YICHA O'TILGANLARNI TAKRORLASH

135-dars. NAZORAT ISHI

136-dars. LUG'ATSHUNOSLIK BO'YICHA O'TILGANLARNI TAKRORLASH

ASOSIY ATAMALAR LUG'ATI

Antonimlar – qarama-qarshi ma'noli so'zlar.

Fonetika – nutqning tovush tizimini o'rganuvchi tilshunoslik bo'limi.

Grafika – yozma nutqning harflar tizimini o'rganuvchi tilshunoslik bo'limi.

Ibora – ma'nosi bir so'zga teng keladigan ko'chma ma'nodagi so'zlar qo'shilmasi.

Leksikografiya – lug'at va uning turlarini o'rganuvchi tilshunoslik bo'limi.

Leksikologiya – so'z va uning xususiyatlarini o'rganuvchi tilshunoslik bo'limi.

Morfologiya – so'z turkumlarini o'rganuvchi tilshunoslik bo'limi.

Omonimlar – yozilishi va aytilishi bir xil, lekin ma'nosi turlicha bo'lgan so'zlar.

Orfografiya – so'zlarning to'g'ri yozilishini o'rgatadigan tilshunoslik bo'limi.

Paronim – aytilishi va yozilishiga ko'ra bir-biriga yaqin so'zlar.

Punktuatsiya – tinish belgilari haqidagi tilshunoslik bo'limi.

Sinonimlar – shakli har xil, ma'nosi bir-biriga yaqin so'zlar.

Sintaksis – gap va gapda so'zlarning bog'lanishini o'rganadigan tilshunoslik bo'limi.

KIRISH

1-dars. Tilning ijtimoiy ahamiyati	3
2-dars. O'zbek til – davlat tili	4

TAKRORLASH

3-dars. Mustaqil so'z turkumlarini takrorlash. Ot so'z turkumi	7
4-dars. Sifat so'z turkumini takrorlash	8
5-dars. Son va olmosh so'z turkumlarini takrorlash	10
6-dars. Fe'l so'z turkumini takrorlash	12

FONETIKA. GRAFIKA

7-dars. Tilshunoslik va uning bo'limlari. Fonetika	14
8-dars. Matn va lug'at ustida ishlash	16
11-dars. Nutq tovushlari va harf	18
12-dars. Matn va lug'at ustida ishlash	20
13-dars. Unli tovushlar	21
14-dars. Undosh tovushlar	24
15-dars. Nutq a'zolari	26
16-dars. Matn va lug'at ustida ishlash	28
18-dars. Nutq tovushlarining aytilishi va yozilishi	29
19-dars. Nutq tovushlarining ma'no farqlash vazifasi	31
20-dars. Matn va lug'at ustida ishlash	33
21-dars. Fonetik hodisalar. So'zlarda tovush ortishi	35
22-dars. Matn va lug'at ustida ishlash	37
23-dars. So'zlarda tovush tushishi	39
24-dars. So'zlarda tovush almashishi	41
25-dars. Bo'g'in va uning ahamiyati	43
26-dars. Mustahkamlash	45
27-dars. Matn va lug'at ustida ishlash	46
29-dars. Urg'u va uning ahamiyati	49
30-dars. Urg'u va uning ahamiyati (davomi).....	50
31-dars. Matn va lug'at ustida ishlash	53
32-dars. Yozuvlar tarixi	54
33-dars. Matn va lug'at ustida ishlash	56
34-dars. Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosi	58
36-dars. Mustahkamlash	59

TALAFFUZ VA IMLO ME'YORLARI

37-dars. Ayrim unilar imlosi. A va O unilarining talaffuzi va imlosi	61
--	----

38-dars. <i>I</i> va <i>U</i> unlilarinir	va imlosi	63
39-dars. <i>E</i> va <i>O'</i> unlilarining talaffuzi va imlosi		65
40-dars. Matn va lug'at ustida ishlash		67
41-dars. Yonma-yon kelgan unlilar talaffuzi va imlosi		69
43-dars. <i>G</i> va <i>K</i> undoshlarining talaffuzi va imlosi		71
44-dars. <i>Q</i> va <i>G'</i> undoshlarining talaffuzi va imlosi		74
45-dars. Matn va lug'at ustida ishlash		76
46-dars. <i>D</i> va <i>T</i> undoshlarining talaffuzi va imlosi		77
47-dars. Matn va lug'at ustida ishlash		80
48-dars. <i>J, Dj</i> undoshlarining talaffuzi va imlosi		82
49-dars. <i>F</i> va <i>V</i> undoshlarining talaffuzi va imlosi		84
51-dars. <i>X</i> va <i>H</i> undoshlarining talaffuzi va imlosi		86
52-dars. <i>Z</i> va <i>S</i> undoshlarining talaffuzi va imlosi		88
53-dars. Matn va lug'at ustida ishlash		90
54-dars. <i>Sh, sh</i> va <i>Ch, ch</i> harflar birikmasi va ularning vazifalari		92
55-dars. <i>Ng, ng</i> harflar birikmasi va uning vazifasi		94
56-dars. Matn va lug'at ustida ishlash		95
59-dars. Qo'sh undoshlar talaffuzi va imlosi		96
60-dars. Qator undoshlar talaffuzi va imlosi		98
61-dars. Asos va qo'shimchalar imlosi		99
62-dars. Asos va qo'shimchalar imlosi (davomi)		101
64-dars. Mustahkamlash		102
65-dars. Qo'shib yozish		104
66-dars. Ajratib yozish		105
67-dars. Bosh harflar imlosi		106
68-dars. Chiziqcha bilan yozish		107
69-dars. Ko'chirish qoidalari		108

LEKSIKOLOGIYA

70-dars. O'zbek tilining lug'at boyligi	110
71-dars. So'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari	111
72-dars. Sinonimlar. Sinonimik qatorda bosh so'z	112
73-dars. Matn va lug'at ustida ishlash	113
74-dars. Omonimlar. Nutqda omonimlardan foydalanish	115
75-dars. Antonimlar	116
76-dars. Matn va lug'at ustida ishlash	118
78-dars. Paronimlar	119
79-dars. Matn va lug'at ustida ishlash	121
80-dars. O'zbek tili leksikasining boyish manbalari.	
O'z va o'zlashgan so'zlar	122
81-dars. Yangi paydo bo'lgan so'zlar	124

82-dars. Tarixiy va arxaik so'z	125
83-dars. Matn va lug'at ustida ishlash	126
84-dars. Joy nomlari tarixi	128
85-dars. Matn va lug'at ustida ishlash	129
88-dars. Ismlar ma'nosi va imlosi	130
89-dars. Matn va lug'at ustida ishlash	132
90-dars. Mustahkamlash	133
91-dars. Terminlar. Kasbiy terminlar	135
92-dars. Iqtisodiyotga oid terminlar	136
93-dars. Internetga oid terminlar	137
94-dars. Matn va lug'at ustida ishlash	139
95-dars. Aniq fanlarga oid terminlar	140
96-dars. Ijtimoiy-gumanitar fanlarga oid terminlar	141
97-dars. Matn va lug'at ustida ishlash	142
98-dars. Qavm-qarindoshlik bilan bog'liq so'zlar	143
99-dars. Mustahkamlash	144
101-dars. Iboralar	145
102-dars. Iboralar (davomi)	146
103-dars. Matn va lug'at ustida ishlash	147
105-dars. Maqollar	149
106-dars. Maqollar (davomi)	151
107-dars. Hikmatli so'zlar	152
108-dars. Hikmatli so'zlar (davomi)	154
109-dars. Matn va lug'at ustida ishlash	155

LUG'ATSHUNOSLIK

110-dars. Lug'at va uning turlari	157
111-dars. Matn va lug'at ustida ishlash	158
114-dars. Izohli lug'at	159
115-dars. Izohli lug'at (davomi)	161
116-dars. Matn va lug'at ustida ishlash	162
117-dars. Imlo lug'ati	163
118-dars. Imlo lug'ati (davomi)	165
119-dars. Matn va lug'at ustida ishlash	167
120-dars. Mustahkamlash	168

PUNKTUATSIYA

122-dars. Punktuatsiya bo'limi haqida ma'lumot	171
123-dars. Nuqta va vergulning ishlatilishi	173
124-dars. So'roq belgisining ishlatilishi	176
125-dars. Undov belgisining ishlatilishi	178
126-dars. Qo'shtirnoqning ishlatilishi	181

128-dars. Ish qog'ozlari ustida ishlash. E'lon, xat	183
129-dars. Ish qog'ozlari ustida ishlash. E'lon, xat (davomi).....	184
130-dars. Ish qog'ozlari ustida ishlash. Tabriknoma	185
131-dars. Ish qog'ozlari ustida ishlash. Taklifnoma	186

O'QUV YILI OXIRIDA TAKRORLASH

132-dars. Fonetika va grafika bo'yicha o'tilganlarni takrorlash.....	188
133-dars. Imlo (orfografiya) bo'yicha o'tilganlarni takrorlash	188
134-dars. Leksikologiya bo'yicha o'tilganlarni takrorlash.....	188
136-dars. Lug'atshunoslik bo'yicha o'tilganlarni takrorlash	188
Asosiy atamalar lug'ati.....	188

**NIZOMIDDIN MAHMUDOV, ABDULHAY SOBIROV, SHUHRAT SATTOROV,
SHAROFAT TOSHMIRZAYEVA, DILFUZA MANNOPOVA**

ONA TILI

UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABLARINING

5-SINFI UCHUN DARSLIK

To'la yangilangan 5-nashr

Muharrir *Javlon Yaxshiboyev*

Badiiy muharrirlar: *Izzat Yo'ldoshev, Kamoliddin Nurmonov*

Texnik muharrir *Tatyana Xaritonova*

Musahhihlar: *Malohat Ibragimova, Dono To'ychiyeva*

Kompyuterda sahifalovchi *Hilola Sharipova*

Nashriyot litsenziya raqami AI № 290. 04.11.16

2020-yil 14 iyulda bosishga ruxsat etildi. Bichimi 70x90 ¹/₁₆.

«Arial» garniturası. Ofset bosma. 0,0 shartli bosma toboq.

0,0 nashr tobog'i. Adadi 00 nusxa. raqamli buyurtma.

G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyida chop etildi.

100128. Toshkent. Shayxontohur tumani, Labzak ko'chasi, 86.

www.gglit.uz info@gglit.uz